

**International Journal of Multidisciplinary
Research and Technology**

ISSN 2582-7359 | Peer Reviewed Journal, Impact Factor 6.325

www.ijmrtjournal.com

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH AND TECHNOLOGY

Volume 5 Issue 3 (Special Issue, March 2024)

**INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH AND TECHNOLOGY**

PEER REVIEWED JOURNAL

IGSSR- WRC Sponsored

**National Conference On Rural Banking Operations &
Agriculture Finance for Sustainable Livelihood**

Under the Flagship Programme by Ministry of Education, Govt. of India

(UNNAT BHARAT ABHIYAN)

**MKLM's B.L. Amlani College of Commerce and Economics &
M.R. Nathwani College of Arts, Mumbai Vile Parle (W).**

**Girivasi Seva Mandal Kalyan Murlidhar Nanaji Mohite Guruji
College of Arts, Commerce, and B.M.S. Khodala Jogalwadi**

**Reena Mehta College of ASC and Management Studies,
Bhyander.**

Editor - in - Chief : Dr. Anil Patil

ICSSR- WRC SPONSORD

National Conference On Rural Banking Operation and Agriculture Finance for Sustainable Livelihood

Organised By

**Girivasi Seva Mandal Kalyan's
Murlidhar Nanaji Mohite Guruji College Of Arts, Commrece and B.M.S.
Khodala- Jogalwadi, Tal. Mokhada, Dist. Palghar.**

In Collaboration with

**MKLM'S
B.L. Almani College of Commerce & Economics
M.R. Nathwani College Of Arts
JVPD Scheme, Ville- Parle (West), Mumbai-56**

&

Reena Mehta College of ASC and Management Studies Mira- Bhayandar

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology

ISSN 2582-7359

Peer Reviewed Journal

Impact Factor 6.325

JOURNAL DETAILS

Name of Journal	International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
e-ISSN	2582-7359
Subject	Multidisciplinary
Publisher	Taran Publication
Impact Factor	6.325
Website	www.ijmrtjournal.com
Contact Number	8950448770, 9996906285
Country of Publication	India
Editor-in-Chief	Dr. Mandeep Kaur & Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat

Message

I feel privileged to present valuable and scholarly research paper in the form of souvenir of the conference organized collaboration with MKLM'S B.L. Almanii College of Commerce and Economics, Vile Parle (West) Mumbai-56 and Reena Mehta college of ASC & Management studies, Mira Bhyandar. The seminar is sponsored by **ICSSR- Western Regional Center**. The paper presenter and participants thrown varied perspectives in channelizing people support in over all human contribution to modes and institutions of Rural Development. I hope the reader would benefit from the research papers and ignite other issues in Rural Banking operations and Agriculture Finance. The papers are discussion of financial institutions, their role to expedite government schemes fund and Rural Education among the tribal development, banking movement in Rural area, Agriculture business & Allied Activities, Self – help groups & women's emporovment.

The knowledge- based and resourceful paper could also serve the research contribution at the University level for the development of subject and sanitize the minds toward Rural Development. All my gratitude's are due to all the stake holders, office bearers, publisher, participants, patrons and well-wishers to communicate to the reader. I am very much thanks to Western Region Center Indian Council of Social Science Research for helping Girivasi Seva Mandal Kalyan's Murlidharl Nananji Mohite Gurui College of Arts, Commerce and B.M.S. which is located in very remote tribal area where accommodation facilities not available. It is golden opportunity for Tribal teacher and also student for to get and grape new knowledge in the field of Research. So I special thanks to all above authority and feel Happy!

Dr. Anil Narayan Patil

**Principal
M.N.M.G.College, Khodala**

गिरीवासी सेवा मंडळ कल्याण संचालित

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला वाणिज्य व बी एम एस महाविद्यालय
मातोश्री यशोदाबाई मुरलीधर मोहिते कला वाणिज्य व विज्ञान कनिष्ठ
महाविद्यालय

आमचे श्रद्धास्थान

आमचे प्रेरणास्थान

श्री सुधाकर एम. मोहिते
संस्थापक
गिरीवासी सेवा मंडळ

डॉ चंद्रमणी एम. मोहिते
अध्यक्ष
गिरीवासी सेवा मंडळ

INDEX

Sr.no	Title	Page No.
1.	KISAN CREDIT CARD SCHEME IN MICRO FINANCING FOR RURAL DEVELOPMENT <i>Amit Shinde, Dr. Arun Mali</i>	1
2.	AGROTOURISM : A SUPPLEMENTARY BUSINESS FOR FARMERS <i>Vaibhav Ramesh Raut, Dr. R.P. Mhatre</i>	8
3.	CORPORATE SECTOR INVOLVEMENT IN RURAL DEVELOPMENT <i>Chandrakant Sonavane, Prin. Dr. Anil N. Patil</i>	11
4.	SIGNIFICANCE OF AGRICULTURAL RESEARCH, TRAINING & EXTENSION AT MICRO LEVEL IN RURAL DEVELOPMENT <i>Dr. Anjali Dilip Patil</i>	18
5.	TEACHERS COMPETENCY TEST <i>Dr. Gaurav R. Raut, Mrs. Neema S. Kaji</i>	25
6.	THE USE OF AGROCHEMICAL NANO FORMULATIONS FOR THE APPLICATION OF FERTILIZERS AND INSECTICIDES TO IMPROVE CROPS <i>Dr.G. S. Jaigaonkar</i>	32
7.	GOVERNMENT SCHEMES AND PROGRAMME IN AGRICULTURE FOR RURAL DEVELOPMENT <i>Megha Keshavrao Sontakke</i>	37
8.	NABARD AND RRB INITIATIVES IN RURAL DEVELOPMENT <i>Shri. V. V. Lakshminarayana (IPS), Dr. Dilip S. Patil</i>	41
9.	IMPORTANCE OF FOURTEENTH FINANCE COMMISSION IN PRIMARY EDUCATION <i>Mr. Prakash S. Patil, Dr. Rajendra Mumbarkar</i>	45
10.	FINANCIAL GROWTH AND BANKS: THE INDIAN PERSPECTIVE <i>Dr.Arvind W Ubale</i>	51
11.	FINANCE FOR TECHNOLOGY & INNOVATION IN DISTRICT PALGHAR BY THANE DISTRICT CENTRAL COOPERATIVE BANK LTD. <i>Mahesh Deshpande, Dr. Dilip S. Patil</i>	53
12.	THE ROLE OF SELF-HELP GROUPS IN PROMOTING FINANCIAL INCLUSION IN RURAL AREAS: A CASE STUDY OF THE VASAI REGION <i>Dr. Arun Pandurang Mali, Suchit Mhatre</i>	60

13.	STRENGTHENING SELF-GOVERNANCE: A REVIEW OF PESA'S IMPLEMENTATION CHALLENGES IN PALGHAR DISTRICT <i>Prasad S. Choradia, Dr. Vilas Mahale</i>	63
14.	INNOVATIVE PROGRAMS IN RURAL DEVELOPMENT <i>Dr. Sushant Mysorekar, Dr. Dilip Patil</i>	69
15.	IMPACT OF KONKAN RAILWAY ON TOURISM OF SINDHUDURG DISTRICT <i>Mr. Vishwas S. Mulik, Dr. Dilip S. Patil</i>	72
16.	AGRIBUSINESS AND AGRI-BASED ACTIVITIES IN MAHARASHTRA: A COMPREHENSIVE OVERVIEW <i>Saurabh D. Pagare</i>	78
17.	MENTAL HEALTH LANDSCAPE IN RURAL MAHARASHTRA : A COMPREHENSIVE OVERVIEW <i>Sharvani Shirgaonkar</i>	82
18.	CINEMATIC CATALYSTS: UNVEILING THE TRANSFORMATIVE POWER OF CONTEMPORARY INDIAN CINEMA IN DRIVING MODERNITY AND RURAL DEVELOPMENT <i>Mr. Shashikant Singh</i>	88
19.	A CASE STUDY OF AGRI ECO TOURISM JANGAL FARM IN DAHANU REGION OF PALGHAR DISTRICT IN MAHARASHTRA <i>Dr. Arun Pandurang Mali, Kadu Mahendra Jiva</i>	93
20.	IMPORTANCE OF EXTENSION EDUCATION IN AGRICULTURE <i>Mr. Suhas Kumbhar, Dr. Dilip S. Patil</i>	97
21.	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली शेती विकास कर्जे <i>प्रा. बाळू गंगाराम शिंदे</i>	100
22.	स्वयंसहाय्यता बचत गट एक ऐतिहासिक चळवळ <i>डॉ. अनिल नारायण पाटील</i>	103
23.	दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या शेतकऱ्यांसाठी असणाऱ्या सुविधांचा अभ्यास <i>डॉ. विलास शांताराम महाले, दिपक नाना कडलग</i>	107
24.	ग्रामीण विकासात तत्त्वज्ञानाची भूमिका <i>डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे</i>	113

25.	मागेल त्याला शेततळे योजनेतून पालघर जिल्ह्यात जलसंवर्धन व शेती विकासाला संधी <i>डॉ. जयवंत काशिनाथ पाटील</i>	118
26.	पालघर जिल्ह्यातील पेसा ग्रामपंचायत-अबंध निधीचा अभ्यास: संदर्भ - आरोग्य, शिक्षण आणि स्वच्छता. <i>डॉ.अरुण पा.माळी., प्रमोद पी.जाधव</i>	124
27.	राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) चे कृषी विकासातील महत्त्व <i>यशवंत जेट्ट शिंदे</i>	133
28.	नागली उत्पादक आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात शासनाच्या धोरणासहित बँकांची भूमिका <i>नवनाथ पुरुषोत्तम शिंगवे</i>	137
29.	ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभा चळवळीचे सामाजिक योगदान <i>प्रवर्तन संजय काशीद</i>	144
30.	ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील आगरी समाजाचा आर्थिक आणि सामाजिक अभ्यास <i>डॉ.भुवनेश हरिश्चंद्र बारी, कु. रणजीत तुकाराम म्हात्रे</i>	148
31.	ग्रामीण विकास आणि लोक सहभाग <i>डॉ. प्रकाश वि. धरत</i>	153
32.	स्वयं सहाय्यता बचत गट- रचना व कार्य प्रणाली <i>श्री. किरण संभाजी पाटील, डॉ. सुभाष अमर सावंत</i>	155
33.	महिला बचत गट आणि अर्थ साक्षरता <i>तुकाराम एम. रोकडे</i>	161
34.	कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन <i>डॉ. प्रा. दिलीप शंकर पाटील, प्रा.विवेक शांताराम चव्हाण</i>	168
35.	कोकणातील निसर्गाश्रित जीवनशैली आणि कृषी वित्त रचना <i>डॉ. आदित्य अंकुश देसाई</i>	175
36.	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची ग्रामीण विकासातील भूमिका <i>आहिरे माधुरी संजय</i>	180

37.	ग्रामीण भागातील मोखाडा तालुक्यातील मराठी भाषिकांच्या बँकेतील गुंतवणुकीच्या समस्या. <i>भोये दिलीप यशवंत</i>	184
38.	ग्रामीण विकास आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान <i>नितिन वि. खरात</i>	188
39.	बँक कर्मचाऱ्यांमध्ये तणाव व्यवस्थापन धोरणांचे सखोल विश्लेषण <i>डॉ. अरुण पा माळी, डॉ. अमित धनसुख पटेल</i>	192
40.	मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक विषयी समस्या - एक अध्ययन <i>संतोष लक्ष्मण फुफाणे</i>	197
41.	श्रमशक्तीतून ग्रामीण विकास व रोजगार हमी योजना. <i>अनंत रावसाहेब आवळे</i>	203
42.	मौर्यकालीन आर्थिक परिस्थिती <i>रघुनाथ विठ्ठल मोरे</i>	206
43.	महाराष्ट्रातील सहकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि विकासातील भूमिका <i>श्री. सागर राजाराम सुर्वे, डॉ. सुभाष अमर सावंत</i>	212

KISAN CREDIT CARD SCHEME IN MICRO FINANCING FOR RURAL DEVELOPMENT

¹Amit Shinde, ²Dr. Arun Mali

¹Prof. Research Scholar, DLLE, Uni. of Mumbai &

²Ph. D. Guide, and H o D, Dept of R. D; St. G. G. College, Vasai.

INTRODUCTION:

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas. Rural development has traditionally centered on the exploitation of land-intensive natural resources such as agriculture and forestry. However, changes in global production networks and increased urbanization have changed the character of rural areas. Increasingly tourism, niche manufacturers, and recreation have replaced resource extraction and agriculture as dominant economic drivers. The need for rural communities to approach development from a wider perspective has created more focus on a broad range of development goals rather than merely creating incentive for agricultural or resource-based businesses. Education, entrepreneurship, physical infrastructure, and social infrastructure all play an important role in developing rural regions.

Rural development is also characterized by its emphasis on locally produced economic development strategies. In contrast to urban regions, which have many similarities, rural areas are highly distinctive from one another. For this reason there are a large variety of rural development approaches used globally. Rural development is a comprehensive term. It essentially focuses on action for the development of areas outside the mainstream urban economic system. we should think of what type of rural development is needed because modernization of village leads to urbanization and village environment disappears.

Keywords: Micro Finance, Kisan Credit Card, NABARD, Lead Bank, Rural Development.

DEVELOPMENT ACTIONS:

Rural development actions are intended to further the social and economic development of rural communities.

Rural development programs have historically been top-down from local or regional authorities, regional development agencies, NGOs, national governments or international development organizations. Local populations can also bring about endogenous initiatives for development.

The term is not limited to issues of developing countries. In fact many developed countries have very active rural development programs.

Rural development aims at finding ways to improve rural lives with participation of rural people themselves, so as to meet the required needs of rural communities.

The outsider may not understand the setting, culture, language and other things prevalent in the local area. As such, rural people themselves have to participate in their sustainable rural development.

In developing countries like Nepal, Pakistan, India, Bangladesh, China, integrated development approaches are being followed up. In this context, many approaches and ideas have been developed and implemented, for instance, bottom-up approach, PRA- Participatory Rural Appraisal, RRA- Rapid Rural Appraisal, Working With People (WWP), etc.

The New Rural Reconstruction Movement in China has been actively promoting rural development through their ecological farming projects.

MICROFINANCE:

Microfinance, also called microcredit , is a type of banking service provided to unemployed or low-income individuals or groups who otherwise would have no other access to financial services. While institutions

participating in the area of microfinance most often provide lending—microloans can range from as small as \$100 to as large as \$25,000—many banks offer additional services such as checking and savings accounts as well as micro-insurance products, and some even provide financial and business education. The goal of microfinance is to ultimately give impoverished people an opportunity to become self-sufficient

KEY TAKEAWAYS:

Microfinance is a banking service provided to unemployed or low-income individuals or groups who otherwise would have no other access to financial services.

It allows people to take on reasonable small business loans safely, and in a manner that is consistent with ethical lending practices.

The majority of micro financing operations occur in developing nations, such as Uganda, Indonesia, Serbia, and Honduras.

Like conventional lenders, micro financiers charge interest on loans and institute specific repayment plans.

The World Bank estimates that more than 500 million people have benefited from microfinance-related operations.

BACKGROUND OF MICRO FINANCE:

Microfinance is not a new concept. Small operations have existed since the 18th century. The first occurrence of micro lending is attributed to the Irish Loan Fund system, introduced by Jonathan Swift, which sought to improve conditions for impoverished Irish citizens. In its modern form, microfinancing became popular on a large scale in the 1970s.

The first organization to receive attention was the Grameen Bank, which was started in 1976 by Muhammad Yunus in Bangladesh. In addition to providing loans to its clients, the Grameen Bank also suggests that its customers subscribe to its "16 Decisions," a basic list of ways that the poor can improve their lives.

The "16 Decisions" touch upon a wide variety of subjects ranging from a request to stop the practice of issuing dowries upon a couple's marriage, to keeping drinking water sanitary. In 2006, the Nobel Peace Prize was awarded to both Yunus and the Grameen Bank for their efforts in developing the microfinance system.

India's SKS Microfinance also serves a large number of poor clients. Formed in 1998, it has grown to become one of the biggest microfinance operations in the world. SKS works in a similar fashion to the Grameen Bank, pooling all borrowers into groups of five members who work together to ensure that their loans are repaid.

There are other microfinance operations around the world. Some larger organizations work closely with the World Bank, while other smaller groups operate in different nations. Some organizations enable lenders to choose exactly who they want to support, categorizing borrowers with criteria such as level of poverty, geographic region, and type of small business.

UNDERSTANDING MICRO FINANCE:

Microfinance services are provided to unemployed or low-income individuals because most of those trapped in poverty, or who have limited financial resources, do not have enough income to do business with traditional financial institutions. Despite being excluded from banking services, however, those who live on as little as Rs. 150 a day do attempt to save, borrow, acquire credit or insurance, and they do make payments on their debt. Thus, many poor people typically look to family, friends, and even loan sharks (who often charge exorbitant interest rates) for help.

Microfinance allows people to take on reasonable small business loans safely, and in a manner that is consistent with ethical lending practices. Although they exist all around the world, the majority of microfinancing operations occur in developing nations, such as Uganda, Indonesia, Serbia, and Honduras. Many microfinance institutions focus on helping women in particular.

Microfinancing organizations support a large number of activities that range from providing the basics—like bank checking and savings accounts—to startup capital for small business entrepreneurs and educational programs that teach the principles of investing. These programs can focus on such skills as bookkeeping, cash-flow management, and technical or professional skills, like accounting. Unlike typical financing situations, in which the lender is primarily concerned with the borrower having enough collateral to cover the loan, many microfinance organizations focus on helping entrepreneurs succeed.

KISAN CREDIT CARD:

The farmers in India have to face much difficulty in arranging short term funds for the planting and harvesting season and to meet other agricultural needs. They are largely dependent on credit from the unorganized sector such as moneylenders who charge exorbitant rates of interest. Realizing the need for such short-term credit, the Kisan Credit Card Scheme was launched by the Reserve Bank of India and NABARD in August 1998. The objective of this scheme was to free the farmers from the shackles of informal lending and to meet their comprehensive credit requirements. Kisan Credit Card is offered by Commercial Banks, Regional Rural Banks (RRB) and Co-operative Banks.

The Kisan Credit Card has emerged as an innovative credit delivery mechanism to meet the production credit requirements of the farmers in a timely and hassle-free manner. The scheme is under implementation in the entire country by the vast institutional credit framework involving Commercial Banks, RRBs and Cooperatives and has received wide acceptability amongst bankers and farmers. However, during the last 13 years of implementation, many impediments were encountered by policy makers, implementing banks and the farmers in the implementation of the scheme. Recommendations of various Committees appointed by GOI and studies conducted by NABARD also corroborate this fact. It was, therefore, felt necessary to revisit the existing KCC Scheme to make it truly simple and hassle free for both the farmers and bankers.

Kisan Credit Card is a pioneering credit delivery innovation for providing adequate and timely credit to farmers under single window. It is a flexible and simplified procedure, adopting whole farm approach, including short-term, medium-term and long-term credit needs of borrowers for agriculture and allied activities and a reasonable component for consumption need. Under the scheme, beneficiaries are issued with a credit card and a pass book or a credit card cum pass book incorporating the name, address, particulars of land holding, borrowing limit, validity period, a passport size photograph of holder etc., which serves both as an identity card and facilitate recording of transactions on an ongoing basis. Kisan Credit Card works in similar ways as a normal credit card. You can use it at ATMs and merchant POS terminals. Under the KCC Scheme, customers can avail two types of credit- cash credit and term loans. A short-term credit limit is offered on the Kisan Credit Card for smaller agricultural needs. Term loans can also be taken for crop cultivation, buying equipment, irrigation, etc. Cardholders can use the Kisan Credit Card for certain domestic needs as well.

Individuals who are eligible for a Kisan Credit Card from a bank would get a card cum passbook or a card and a passbook separately. The credit limit will be set by the lending bank taking into account the customer's agricultural landholding, the scale of finance and the future projections. The credit limit may be increased at a later date if there is a change in a cropping pattern, increase in credit requirements, etc.

1.1 NEED FOR THE STUDY:

Microfinance has been extended by Lead Bank for a substantial period of time. Bank of India (Lead Bank for Ratnagiri District) has fulfilled needs of Kisan Credit Cards for farmers in Ratnagiri District.

It will be worthwhile to know whether the Lead Bank, Nationalized Banks and Co-operative Bank are able to introduce Kisan Credit Cards as a source of microfinance for farmers in Ratnagiri District.

To review the period-wise (2014-2019) progress of Kisan Credit Card Scheme in Ratnagiri District.

To study the agency-wise (banks) progress of Kisan Credit Card Scheme for farmers.

To study the practical execution of Kisan Credit Card Scheme for the development of the farmers in Ratnagiri District.

1.2 VARIABLES OF RESEARCH:

- i. Independent Variable: Micro finance through KCC in rural development.
- ii. Dependent variable : Impact of KCC on farmers' income.

OPERATIONAL DEFINITIONS OF THE TERMS:

i. Rural Development:

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas.

ii. Micro Finance:

Microfinance, also called microcredit , is a type of banking service provided to unemployed or low-income individuals or groups who otherwise would have no other access to financial services.

iii. Kisan Credit Card (KCC):

Kisan Credit Card is a pioneering credit delivery innovation for providing adequate and timely credit to farmers under single window. It is a flexible and simplified procedure, adopting whole farm approach, including short-term, medium-term and long-term credit needs of borrowers for agriculture and allied activities and a reasonable component for consumption need.

iv. Lead Bank:

The Lead Bank Scheme was introduced in 1969 to provide lead roles to individual banks (both in public sector and private sector) for the districts allotted to them. The Lead Bank Scheme was introduced by RBI on the basis of the recommendations of both the Gadgil Study Group and Banker's Committee (Nariman Committee). The lead bank also acts as a leader for coordination activities and services of all financial institutions in that district.

REVIEW OF RELATED LITERATURE:

A brief review of literature of this research will be in the areas of credit presented under the following heads:

Growth of credit and KCC

Most of the banks in India which offer the Kisan Credit Card (KCC) loans are looking for a longer loan repayment tenure for the loans. This has been suggested as the agriculture sector is under significant pressure. The cycle of the loans provided under the Kisan Credit Card scheme has been proposed to be increased to 36 or 48 months from the 12 months.

In addition to the enhancement of the loan repayment tenure, the banks have also proposed that the farmers should be allowed to avail extra loans even after failing to repay the previous loan. However, in order to do that, they should service the interest. Public sector banks have started a 3-stage consultation process recently on the basis of the directions passed by the Department of Financial Services.

The main focus of the consultation process would be to discuss 9 important issues. These include credit offered to MSMEs and agriculture sectors, digital banking, direct transfer of benefits, and education loans. The previous meeting was an intra-bank meet. However, this time the meeting will be an inter-bank meet at a state level.

Impact of credit on farmer's income

The overall impression is that the implementation of KCC scheme has certainly benefitted to agriculturists albeit in varying magnitude to different farmers depending upon the availability and quality of land resources and their capacity to manage various resources. There may be some issues relating to the implementation of the scheme in line with the revised guidelines but the deviations do not seem to be affecting the farmers getting loans from the bank and making use of it for crop cultivation.

Constraints faced

Majority of the respondents reported that the quality of fertilizer provided as kind loan under KCC is not up to the mark, is one of the major constraint in utilization of KCC. More than two third of the respondents were reported that loan limit is inadequate, lack of knowledge about claim of crop insurance and paper quality of KCC is not durable were found some other major constraints in utilization of KCC. Problem in obtaining no-dues certificates from other bank for release of loan under KCC (58.33%), fertilizer is not provided as per requirement under KCC and KCC is not used for multipurpose were found some serious constraints among the KCC users.

Some other constraints like security deposit amount for obtaining the credit are very high, charges for opening the account of KCC is high and nonavailability of bank branches at village were also reported about effective utilization of KCC.

National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD):

NABARD is set up by the Government of India as a development bank with the mandate of facilitating credit flow for promotion and development of agriculture and integrated rural development. The mandate also covers supporting all other allied economic activities in rural areas, promoting sustainable rural development and ushering in prosperity in the rural areas. With a capital base of ` 2,000 crore provided by the Government of India and Reserve Bank of India, it operates through its head office at Mumbai, 28 regional offices situated in state capitals and 391 district offices at districts. It is an apex institution handling matters concerning policy, planning and operations in the field of credit for agriculture and for other economic and developmental activities in rural areas. Essentially, it is a refinancing agency for financial institutions offering production Notes 275 credit and investment credit for promoting agriculture and developmental activities in rural areas.

O. C. RANA, (2016) – BOOK ON MICROFINANCE – HEM RAJ, HIMALAYA PUBLISHING HOUSE

The banks have been more or less hesitant in providing microfinance to the poor people with little or no cash income as they incur substantial amount to manage the borrower's accounts e.g. pre sanction, assessment, disbursement of loans, inspection follow-up, recovery of loans, handling of accounts and hardly cover break-even point. The poor people have no or few assets to offer as collateral security for the loans to the banks. Thus bank fear having little recourse against the defaulting borrowers. The majority of the poor people does not have saving bank account in the bank and bank need proper identity and address proof before providing microcredit to them. The lack of knowledge, initiatives and collateral securities are the hindrances in getting the credit from banks. The people need microfinance to carry out their economic activities in commercial manner.

ROLE OF MICROFINANCE

- i. Microfinance provides finance to the poor people for carrying out their economic activities and helps them to meet the basic needs of life.
- ii. Microfinance helps the poor people to increase their income, savings and standard of living.
- iii. Microfinance provides employment to the poor people by providing self employment opportunities in various sectors and activities.
- iv. Microfinance protects the poor people against the risks by providing life insurance and assets insurance.
- v. Microfinance helps in alleviating poverty by providing affordable financial services.
- vi. Microfinance helps in increasing economic growth and development in the country.
- vii. Microfinance promotes gender equity by supporting women empowerment and their economic participation and hence improving well being of the poor households.
- viii. Microfinance provides improvements in household economic welfare and enterprise stability and growth.
- ix. Micro finance helps in increasing savings, investments and developments.

- x. Micro finance provides employment opportunities to unemployed people and full employment to the under employed people.

P. P. PARWATE, M. L. SHARMA, M. R. MASKE, (2018) - SATISFACTION OF FARMERS ABOUT KISAN CREDIT CARD –AGRICULTURE SCIENCES PUBLICATIONS

The scheme currently offers:

Credit to meet the financial requirements of agricultural and other allied activities.

Ancillary credit for crop production and other contingencies. ∞ Insurance coverage for Kisan Credit Card holders.

National Crop Insurance scheme is offered to the Kisan credit cardholders, which provides coverage for crop loans given under the KCC scheme for certain crops.

Protection is provided against loss of crops due to pest attacks, natural calamities, etc.

In some cases collateral security is to be provided. If the loan amount is above Rs.1, 00,000/-, then the cardholder has to pledge his land as mortgage and hypothecation the crops raised on it.

Top Banks Providing Kisan Credit Cards in India: NABARD offers term loans and easily accessible credit to farmers to meet their basic agricultural expenses.

SBI - Short term credit is offered by SBI to farmers, for the purpose of meeting the production credit requirements, expenses related to allied activities, as well as contingency expenses.

Bank of India - provides flexible financial support to farmers in order to help meet the expenses involved in cultivation and other non-farm activities, at a lower cost.

IDBI - IDBI offers Kisan Credit Cards to farmers along with additional features like crop loans, investment credit and working capital for meeting agricultural expenses. Farmers, tenant cultivators, owner cultivators, individual farmers and sharecroppers are considered eligible for the Kisan credit card. NPCI - RuPay Kisan credit cards are to be offered in the near future by National Payments Corporation of India (NPCI), as a part of its domestic card scheme for multilateral payments-RuPay.

RAJESH KHARCHE - REFERENCE BOOK ON KISAN CREDIT CARD

The book is about technical information on popular crop loan scheme within agriculture finance of bank. The crop loan scheme is well known as Kisan Credit Card; this book contains information which is not available in banking domain as of now. The reference base will be useful for sourcing, appraising, monitoring and development of KCC portfolio of the bank. The book aims at providing information which will help rural banker in understanding farm, farmer, crop and its management. This understanding will help in providing timely and need based credit to large section of farmer, thus will be contribution towards doubling of farmer's income initiative of government. The book aims to provide new outlook towards KCC by banker and change their role to financier advisor to banker rather than lender. It further brings out the opportunities available for making KCC banking as profitable venture for commercial banks in India.

EXPECTED RESULTS:

This study is helpful to economist, banking sector, experts and also to curriculum developers as it will be the effective resource material for the variety of skills and techniques to be included in the curriculum, bank bulletins, magazines, etc. It is useful for curriculum development and framing the syllabus of recently introduced micro financing of rural development. They will be able to reinforce more skilled oriented activities and techniques.

REFERENCES:

1. Bindage, A.B., Patel, R.R., Makani, R. M., Sante, P.R., & Raut, V.P. (2014). Economic Evaluation of Kisan Credit Card Scheme for Sugarcane Crop in Kohlapur District of Maharashtra. Karnataka Journal of Agricultural Sciences, 27(3), 360-362.

2. Gandhimathi, S., Sumaiya, M. (2015). Role of Kisan Credit Card System in the Distribution of Agricultural Credit in India. *International Journal in Management and Social Science*, 3(2), 464-472.
3. Godara, A. Singh, Sihag, Sukuntla, Dhanju, K. (2014). Performance of Kisan Credit Card Scheme in Haryana Through Regional Rural and Cooperative Banks. *Abhinav International Monthly Refereed Journal of Research in Management and Technology*, 3(9), 47-54.
4. Laxyapati, E.T. (2013).An Evaluation of Kisan Credit Card Scheme in India and Karnataka. A Case Study of Gulburaga District . *Indian Streams Research Journal*, 3(7), 1-4.
5. Mahavir, S. A. (2010). An Economic Evaluation of Kisan Credit Card Scheme in Belgaum District of Karnataka and in Sangli District of Maharashtra (Thesis, University of Agriculture Sciences, Dharwad). (www.etd.uasd.edu/abst/th9995.pdf.)
6. Maurya, H. (2015). Role of Co-Operative Bank in Agriculture: A Case Study of District Mohali, Punjab. *International Journal of Scientific Research and management*, 3(1), 1922-1930.

AGROTOURISM : A SUPPLEMENTARY BUSINESS FOR FARMERS

¹Vaibhav Ramesh Raut, ²Dr. R.P. Mhatre

ABSTRACT

The main reason why agrotourism business is popular among farmers all over the world is that without any side effect of this business on agriculture, farmers whose main business is agriculture can start an agrotourism center as a supplementary business. A tourist visiting an agrotourism center not only comes to experience the pleasant atmosphere and rural culture but also to experience agriculture and its activities. Therefore, agriculture is the core of agrotourism. Tourists visiting an agrotourism center are attracted by the local produce and fresh farm produce of such a place and they also buy it at a fair price, it also brings good economic benefits to the farmers and local producers by eliminating transport costs and middleman chains.

Keywords: Agrotourism, Supplementary Business, Farmers.

Operational Definitions:

- a. **Agrotourism:** Agrotourism can be defined as field trips initiated by farmers to give tourists an experience of agriculture and rural culture. To enjoy these tours and various activities there, some fee is paid by the tourists to the farmers who run the agrotourism centers. At the same time, the local products and agricultural products put up for sale at the agrotourism center are bought by the tourists.
- b. **Supplementary Business:** It includes the business ventures and activities done by the farmers to earn more income without causing any harm to the agriculture along with the agriculture. In this, agriculture is the main occupation and other occupations are Supplementary to agriculture.

Objective: To study agrotourism business as a Supplementary business for farmers.

Hypothesis: Agrotourism business is a Supplementary business to agriculture which provides more economic income to the farmers.

INTRODUCTION

The concept of agrotourism is very useful for urban tourists who are tired of the urban environment and hectic lifestyle, to spend time with their family in a peaceful environment, as well as to enjoy the rural lifestyle, traditions and culture. Agrotourism has provided an economically affordable alternative to urban tourists with the so-called expensive tourist destinations, which is also nature-friendly.

If we think about it from the perspective of farmers, agrotourism can be done easily by keeping agriculture at its core, without harming it in any way, with proper training and guidance. This business can be done on a small or large scale according to the financial conditions of the farmers. Or it can be started at a small level and gradually increased over time. Trips can be organized by farmers to their farms during weekends and other holidays. So, they can give enough time to other important farm works. In this way, they will not only get financial income from tourists visiting their farms for agrotourism in the form of fees, but also get customers on the spot for the farm produce and local products which are put up for the sale at the agrotourism center.

RESEARCH METHODOLOGY

This research paper uses the fundamental research method as research methodology and utilizes secondary sources for factual collection. For the collection of data researcher has referred books, research papers, articles, the Internet etc. as sources of data.

RESULTS AND DISCUSSION

The concept of agrotourism is related to environmental complementation of rural areas and sustainable development of agriculture. This business provides a supplemental option to farmers which provides them additional economic income along with agriculture.

1. Tourists who visit agrotourism centers are mainly from urban areas. They are curious about the rural environment, natural resources, rural traditions and culture. Such tourists prefer to visit agrotourism centers near their city especially on holidays.
2. While starting an agrotourism center, various facilities have to be built for the tourists, which includes arrangements for accommodation and food, building separate bathrooms and toilets, planning farm trips, implementing various rural activities to attract tourists. Apart from a good farm, this requires a non-agricultural land to build required construction, financial capital, skilled and unskilled manpower for various tasks.
3. Farmers sale fresh produce from their own and other farmers' farms in agrotourism centers. At the same time, the goods produced by local small entrepreneurs and women's self-help groups are also put up for sale.
4. Agrotourism centers require skilled and unskilled workers for various types of work. It includes cooks, farm tour guides, security guards, cleaners, etc.
5. Rural sports, art, folk art, cultural and informative programs are organized at the agrotourism centers for the entertainment of tourists, it gives a platform to present their art and also get some financial income. Along with this, activities such as bullock cart, horse cart and tractor trips, boating and fishing are carried out. Other people in the village who have such animals and tools can also earn financial income through them.

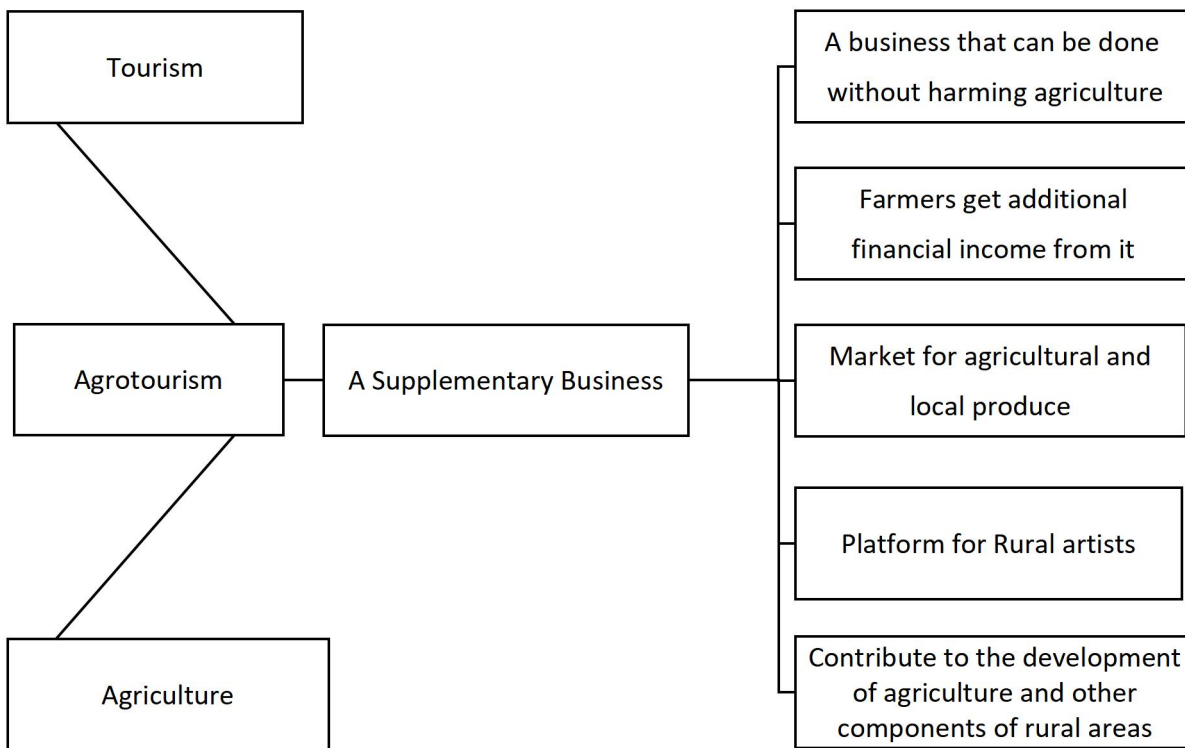

Fig.1. Various Aspects of Agrotourism as a Supplementary Business to Farmers

CONCLUSION

1. Farmers running agrotourism centers can keep open the agrotourism centers only on weekly holidays and other holidays, and on other days they can devote enough time to required agricultural activities. This avoids the danger of neglecting agriculture.
2. Small farmers can come together and start agrotourism centers. Therefore, the problems of land, construction facilities, financial capital and manpower required for setting up such a center can be solved.

3. Agricultural products and local products put up for sale at agrotourism centers get customers on the spot through tourists. Farmers and local manufacturers get better profits due to reduced cost of transport and middlemen.
4. During non-holidays, the number of tourists visiting agrotourism centers is very low, so during these days, agricultural work can be done by the agrotourism center staff. This will benefit both the farmer running the agrotourism center and the staff working there.
5. Other industries in the village like hotels, shops, transport also benefit from tourists coming to visit the agrotourism centers.

REFERENCES

1. Fulsundar, S., (2020). "Agro -Tourism Business in Maharashtra". International Research Journal of Marketing & Economics, 7(2), 154-160, <https://www.aarf.asia/>
2. Patil, S., & Deore, S. (2020). "Agro tourism and Socio-economic development in rural area of Pune district, Maharashtra". Peer Reviewed International Research Journal of Geography, 37(1), 100-106, <http://www.mbppune.org.in/>
3. Sathe, S., & Randhave, M. (2019). "Agro-tourism: A sustainable tourism development in Maharashtra - A case study of Village Inn Agrotourism (Wardha)". GE-International Journal of Management Research, 7(6), 45-58, <https://www.aarf.asia/>
4. Sonawane, G., & Shendage, B. (2019). "Study On Socio-Economic Development of Farmers Through Agro Tourism in Ahmednagar". Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 6(5), 10-20, <https://www.jetir.org/>
5. Wake, S., & Kumar, A. (2015). "Agritourism: Supplementary Business for Farmers in Maharashtra State". MERC Global's International Journal of Social Science & Management, 2(6), 480-485, <http://www.mercglobal.org/ijssm-vol2-issue6.htm/>
6. <https://www.Agrotourism.in>
7. <https://www.maharashtratourism.gov.in>

CORPORATE SECTOR INVOLVEMENT IN RURAL DEVELOPMENT

¹Chandrakant Sonavane, ²Prin. Dr. Anil N. Patil

¹Prof. Research Scholar, DLLE, Uni. of Mumbai

²Research Guide, DLLE, Uni. of Mumbai.

Introduction:

Rural Development is a strategy designed to improve the economic and social life of rural poor. It is a process, which aims at improving the well being and self realization of people living outside the urbanized areas through collective process. Rural Development is all about bringing change among rural community from traditional way of living to progressive way of living. It is also expressed as a movement for progress. Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas.

Rural development is a comprehensive term. It essentially focuses on action for the development of areas outside the mainstream urban economic system. we should think of what type of rural development is needed because modernization of village leads to urbanization and village environment disappears. Rural development actions are intended to further the social and economic development of rural communities. Rural development programs have historically been top-down from local or regional authorities, regional development agencies, NGOs, national governments or international development organizations. Local populations can also bring about endogenous initiatives for development. The term is not limited to issues of developing countries. In fact many developed countries have very active rural development programs.

Until the 1970s, rural development was synonymous with agricultural development and hence focused on increasing agricultural production. This focus seems to have been driven primarily by the interest of industrialization to extract surpluses from the agriculture sector to reinforce industrialization. The establishment of the Millennium Development Goals has significantly reinforced the concerns about non-income poverty. With the parading shifts in economic development from “growth” to broadly defined “development”, the concept of rural development has begun to be used in a broader sense. In more recent years increased concerns on the environmental’ aspects of economic growth have also influenced the changes. Today’s concept of rural development is fundamentally different from that used about three or four decades ago. The concept now encompasses “concerns that go well beyond improvements in growth, income and output. The concern includes an assessment of changes in the quality of life, broadly defined to include improvement in health and nutrition, education, environmentally safe living conditions and reduction in gender and Income inequalities.

Inclusive rural development is more specific concept than the concept of rural development. In broader terms, inclusive rural development is about improving the quality of life of all members of rural society. More specifically, inclusive rural development covers three different but interrelated dimensions. 1. Economic dimension 2. Social dimension 3. Political dimension

Economic dimension encompasses providing both capacity and opportunities for the poor and low-income households in particular III benefit from the economic growth. Social dimension supports social development of poor and low- Income households, promotes gender equality and women’s empowerment and provides social safety nets for vulnerable groups.

Political dimension improves the opportunities for the poor and low-Income people in rural areas to effectively and equally participate III the political processes at the village level.

CSR is a management concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and interactions with their stakeholders. CSR is generally understood as being the way through which a company achieves a balance of economic, environmental and social imperatives while at the same time addressing the expectations of share holders and stakeholders.

Corporate Social Responsibility is a key concept in the business world particularly in developing countries like India. In India many companies or industries have modified their policies, activities and are engaged into Corporate Social Responsibility (CSR) especially on rural development beyond their financial aspects. India is the first country following and implementing legally and made a regulation in the constitution under the "companies act.2013, Section 135, clause VII. Many researchers, economists and authors are focusing in the present scenario on corporate social responsibility in India, because it is the raising issue for the economic standard of India. Within the part of corporate social responsibility, many companies are implementing their CSR activities on rural development.

This study is aimed to find out of the socio-environmental conditions of the rural people through CSR activities. And finally to find out the impact level of corporate social responsibility on rural development.

Keywords: Rural Development, Industries, Finance, Poverty Eradication

The Background of CSR in Rural Areas:

The descriptive statistics between CSR initiatives and Rural development. The mean values of variables environment is 3.94 with a standard deviation of 0.503, education is 3.96 with a standard deviation of 0.553, health is with a mean of 4.09 at standard deviation of 0.483, followed by next initiative livelihood with a mean of 4.02 with standard deviation of 0.405, infrastructure initiative has a values with mean 4.22 and of standard deviation 0.403, the next initiative of special program for SC, ST is with a mean value of 4.03 at a standard deviation of 0.561, and the finally rural development with mean of 6.06 and with standard deviation of 0.546.

Descriptive Statistics of CSR initiatives and Rural Development:

The overall correlation among the CSR initiatives and rural development that in the five areas of environment, education, health, livelihood, infrastructure and special programs relating to SC, ST people. The correlation shows different results with respect to all the five areas. The correlation is as with following:

CSR & Rural Development:

Corporate Social Responsibility (CSR) initiatives for India's rural development are of immense significance and contemporary relevance. With a large chunk of India's total population, nearly 67% residing in rural villages of the country, which lack most basic amenities and infrastructure, the CSR agenda and task for nation building and development is mammoth.

Among the activities covered under the Schedule VII of Companies Act 2013, which may be included under the companies CSR policies, rural development projects are enlisted as one major area of CSR programs. Efforts for improving the lives of rural populace in terms of access to facilities like education, healthcare, sanitation, livelihoods, water availability, agricultural improvement etc. are some key focus areas that require attention of multi- stakeholders. The onus of scaling up the rural development interventions and initiatives at macro-level, lies with the state undoubtedly.

However, the role of corporates in fulfilling their social responsibilities in the vicinity of their operational plants and addressing to the needs of rural neighbouring communities is imminent, for being a good corporate citizen, and acting beyond compliance. The value addition in rural development can be enhanced by corporates through their resources and skills sharing, and employee volunteering in rural villages, through building partnerships with implementing agencies/NGOs working in rural space.

Theoretical framework of the research:

The review of CSR literature revealed certain gaps in availed knowledge as discussed already in the review of literature. It shows there is an uncertainty regarding the actual spread of CSR activities; Disagreement on the value of implementation on rural areas through CSR activities, and controversy what drives firms to voluntarily adopt CSR practices. This situation calls to researchers to investigate certain areas, addressing their companies towards rural development. Based on the literature reviewed, this section is seeking to develop a theoretical framework that will enable this study empirically scrutinize theories and produce findings that advance existing knowledge on this topic. This is achieved on the basis of an inter-disciplinary approach, drawing on the diffusion of innovation theory, legitimacy theory, Social contractual theory and theory of Stakeholders theory (theory of conceptualization).

Although these theories may often overlap, they offer a rich framework for exploring questions pertaining to the impact of CSR on rural development. These theories would give a clarification on "why companies adopt CSR activities", "Why companies maintain CSR as a legitimacy for sustainable development", "why stakeholder's perception is necessary for CSR activities" and "How the impact of CSR activities are useful to rural development".

Review of literature:

In view of the changes to the economy in India since liberation, and the rapid growth in certain industrial sector or regions, CSR perception data is an important field to research. It is important for the researcher to be familiar with both previous theory and researches published so far in the field of investigation or study. Every research projects requires the review of concerned literature for doing the research. With the help of review of literature, a researcher can identify the methodology used, research design, methods of measuring concepts, techniques of analysis etc. The researcher presents here the resume on various studies undertaken by several researchers from time to time in India and also abroad.

A comparative study conducted by **Khan and Atkinson**(1987) on the managerial attitudes to social responsibility in India and Britain shows that most of the Indian executives agreed CSR as relevant to business and felt that business has responsibilities not only to the shareholders and employees but also to customers, suppliers, society and to the state.

In a study made by **Caroll** (1998) on top 500 largest Indian companies found that around 49% companies were reporting on CSR. Most of the companies report on donations, renovating schools in villages, mid day meals etc. well defined expenditure on CSR has been shown by very few companies. The study also revealed that only 25% companies CSR activities were for employees and the rest were focusing on vicinity and society at large. Many companies are only making token gestures towards CSR in tangential ways such as donations to charitable trusts or NGOs, sponsorship of events, etc. believing that charity and philanthropy equals to CSR.

Arora and Puranik (2004) reviewed contemporary CSR trends in India concluding that the corporate sector in India. He concluded that the corporate sector in India has benefitted immensely from liberation and privatization process, its transition from philanthropic mindsets to CSR has been lagging behind its impressive financial growth.

A paper on CSR in rural development sector: Evidences from India by **Sanjay Pradhan and Akhilesh Ranjan** (2010) concludes that social responsibility is regarded as an important business of Indian companies irrespective of size, sector, and business goal. The study shows that all surveyed companies present themselves as having CSR policy and practices. Most of the companies which design and implement CSR initiatives in the vicinity of their works cover entire community. A wide range of CSR initiatives ranging from income generation activities for livelihood, health check-up camps, mobile health services, education, adult literacy, agricultural development, provision of drinking water, management and development of natural resources, infrastructure facilities being carried out by these companies.

Research Gap:

The review of literature on CSR revealed certain gaps in available knowledge.

Thus, there is an uncertainty regarding the actual spread of CSR initiative.

Disagreement on the value of implementation of CSR,

Controversy over what CSR initiatives firms to investigate the actual policies and practices used when addressing their company's activities of CSR in the area of livelihood, education, environment, health and infrastructure responsibilities on rural areas

Need for the Research:

There is a need to address the CSR on Rural Development because many researchers and authors have tried to explain the CSR policies and strategies with their views. But most of the researches were relating to developed countries only because the companies voluntarily give all their CSR policies and implementations on their annual reports. And the top level management has also provided all the information to the researchers with respect to their

research. Where as in the case of developing countries it is hard to gather the information from the companies. The companies have willing or not willing to give their CSR policies and implementation areas particularly in rural areas to the researchers. Developing countries like India has more need to address the CSR initiatives on Rural Development. Because the govt. of India has put an act (companies act 2003) on companies to support the development of CSR activities from their profits. In India many companies were followed CSR activities on Rural Development, companies are report to their stakeholders about their CSR activities on rural areas by published on their Annual Reports. But most of the companies were not followed ethically reporting to their stakeholders viz, employees and beneficiaries. This makes a need to address the researcher to study on the beneficiaries' satisfaction level by the CSR activities on rural areas of their adopted companies or corporate.

Statement of a problem / Research Hypothesis:

The Researcher believes that many corporates undertake CSR activities which result in rural development with special reference to women empowerment and child development.

The special points of the study are –

The corporates contribute towards agricultural and rural development

They spent on CSR activities and Programmes.

The main focus of their activities is Rural Development.

The projects undertaken in Palghar district are for Child Development and Women Empowerment.

Research Variables:

There are two types of variables Dependent variables and Independent Variables

Independent variables

Geographical area covered (Location or District)

Occupational category of beneficiaries (Farmer, Non-farmer etc.)

Gender of beneficiaries (Male, Female, etc.)

Social status of beneficiaries (Open or Reserve category)

Dependent variables

Impact of CSR projects on rural development on the following aspects:

Targeted vs Actual beneficiaries.

Budget vs Actual amount spent.

Feasibility of CSR projects.

Operational Definitions of the Terms

1. Corporate Social Responsibility :

World Business Council for Sustainable Development defines CSR as “The continuing commitment by business to behave ethically and contribute to economic development while improving the quality of life of the workforce and their families as well as the local community and society at large”

2. Rural Development:

Rural Development is the development of the rural community in terms of controlling illiteracy, poverty ratio, and unemployment and to support the community to fulfill their basic requirements to enhance their social status.

3. Women Empowerment:

Women empowerment can be defined to promoting women's sense of self-worth, their ability to determine their own choices, and their right to influence social change for themselves and others. It is closely aligned with female empowerment – a fundamental human right that's also key to achieving a more peaceful, prosperous world.

4. Child Development:

Child development by definition is recognized to *be dynamic over time and child age*, with both quantitative and qualitative changes in functioning observed from birth to old age. Therefore it is now more common to talk about life course development or *pathways of development* in recognition of the fact that early life experiences can affect an individual's development over his or her life course.

Aim of Research:

The present research aims to study the Corporate Social Responsibility practices of small, large and multinational companies in Palghar district.

To study the relationship between Corporate Social Responsibility and the development of society.

To analyze the role of Corporate Social Responsibility in development of society.

To understand the practices undertaken by the Corporate Social Responsibility in terms of transparency, accountability and fair business.

To understand the Corporate Social Responsibility pattern of the Information Technology sector in India in general and Palghar district in particular.

How far the companies doing its job by sharing the social responsibility and improving standard of living of the people in Palghar district.

To study the gap between execution and actual performance of CSR in selected companies in Palghar district.

Objectives of study:

To study and critically examine the impact and effectiveness of CSR projects on Rural Development.

To study benefits of CSR projects in improving standard of living of Rural people.

To examine and evaluate the extent of women empowerment in rural areas.

To understand the overall approach of CSR projects on Child development and women empowerment.

To study the feasibility of CSR projects in rural areas.

Research Questions:

What is the impact of CSR projects on Rural Development ?

What are the benefits of the CSR activities to people of rural areas ?

Which are the successful CSR projects in Palghar District ?

Is the main aim of CSR activities achieved through projects in Palghar district?

Are there any pieces of evidence of the success of CSR projects in Palghar district ?

Is there any impact of CSR activities on Women Empowerment in Palghat district ?

Is there any impact of CSR activities on Child Development in Palghat district?

Research Methodology and Design:

The mixed method approach will be used for classification, analysis and interpretation. Based on this conclusions would be drawn to arrive at generalization. The impact of CSR projects would be studied through Ethnographical Research Method. It includes Qualitative and Quantitative Research Techniques and Tools like Questionnaire, Interview Schedule, Observation and Case studies.

Research Tools:

A combination of research tools will be used for study. It includes collection of secondary data, use of Questionnaire and Interview method etc.

Data Analysis:

Organization of Data : The collected data will be organized systematically as per the order of Research Question.

Review of the data : Data would be reviewed to avoid mistakes.

Content & Narrative analysis : The content of the data would be analyzed. (especially qualitative data)

Coding and tabulating quantitative data: The Quantitative Data would be analyzed through coding and tabulation.

Correlation and Patterns : Here the data collected would be analyzed to find some Correlations and Patterns.

Summary : A detailed report would be prepared after summarizing the data.

Final Research Report : At the end a concrete final research report will be prepared.

The purpose of the study was:

To determine the activities undertaken by Corporates in development of Palghar district.

To study the impact of CSR Projects on the Child Development.

To study the impact of CSR Projects on the Women Empowerment.

Limitations of the research:

The concept of CSR is very difficult to focus on all the areas. It is very vast information contained and the information gather or identifying on the all areas of the CSR, around the world is very time consuming, expensive and availability of the resources are abundant. But the researcher has very few resources like time, cost of the research information and other expenses. With reference to the above mentioned some of the identifying difficulties the researcher has to set some limitations with respect to the research.

For the accuracy and reliability of the research the researcher has focus only on the particular geographical area only because there is a more difficulty to gather the information around the world.

The companies may infinite in number which is followed CSR initiatives on Rural Development according to their Govt. rules and regulations of their respective nations.

Not only in the world wide it is tough to gathered the information from the developing countries like India too.

The reason is there are thousands of Indian Companies from Large to small in size which are followed CSR strategies on Rural Development.

Significance of the Study:

Corporate Social Responsibility (CSR) is an integral part of modern industry. No country is expected to ignore it. A growing number of social scientists are turning their attention to investigation into topics related to CSR in different industries. Agricultural & Rural development is the subject of great interest. CSR related research has been reported

from a number of countries. Therefore, the planned work will be of great significance. The work will analyze the CSR situation in rural areas of Palghar district. It will make data available for policy makers and researchers. The proposed research will specifically contribute towards the following:

CSR (Corporate Social Responsibility) practices in Palghar district.

Steps taken by Corporates towards sustainability in Palghar district.

Effect of CSR practices on the welfare and well being of Palghar district.

References:

1. Arora, B. & Puranik. (2004). A Review of Corporate Social Responsibility in India, *Development*, 47(3), 93-100.
2. Bansal, H., Parida, V. & Kumar, P. (2012). Emerging trends of Corporate Social Responsibility in India. *KAIM Journal of Management*. Vol.4. No. 1
3. Baker, M. (2012). Four emerging trends in Corporate Responsibility. Retrieved from <http://www.mallenbaker.net/csr/CSRfiles/articles.php>
4. Chatterjee, D. (2010). Corporate Governance and Corporate Social Responsibility: The case of three Indian companies. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, Vol. 1, No. 5.
5. Green Paper: Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility (2001). Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-9_en.pdf.
6. <http://csrzppalghar.org>
7. <https://www.csridentity.com/palghar/index.asp>
8. <https://www.csrvision.in/asms-csr-activity-for-children-in-palghar-district/>
9. Corporate Social Responsibility: Doing the most Good for your company and your cause by Philip Kotler.
10. A Handbook on Corporate Governance by Institute of Directors of India.
11. Dictionary of Corporate Social Responsibility: CSR, Sustainability, Ethics and Governance by Samuel O. Idowu, Nicholas Capaldi,
12. Demonstrating Responsible Business: CSR and sustainability Practices of Leading Companies in India by Dr Vineeta Dutta Roy
13. Corporate Social Responsibility: Emerging opportunities and challenges in India by K.S. Ravichandran
14. CSR in India – Steering Business towards Social Change by Kshama V Kaushik
15. Strategic Corporate Social Responsibility: Stakeholders in a Global Environment by William B. Werther, Jr., David Chandler

SIGNIFICANCE OF AGRICULTURAL RESEARCH, TRAINING & EXTENSION AT MICRO LEVEL IN RURAL DEVELOPMENT

Dr. Anjali Dilip Patil

Women Entrepreneur in Rural SHG.

1. INTRODUCTION:

Indian economy continues to remain agrarian despite the expansion of the manufacturing and the service sector in the post-independent period. The significance of agriculture was recognized by the Government of India and the emphasis was on agriculture and irrigation to overcome the problem of acute shortage of food grains. The shift of emphasis on industry and production of consumer goods in the Second and the Third Five Year Plans resulted in neglect of agriculture. This resulted in shortage of food grains and recourse to import. As a result, there was a sudden and complete change in Indian agriculture after 1965. This change was related to green crops. There was a remarkable increase in the food-grains production in 1967-68. This phenomenon is described by the economists as Green Revolution. Thus, the Green Revolution, as described by agricultural economists, is a '*strategy of increasing agricultural productivity*'.

With a view to further continue this process, institutional set up for agriculture research, training and extension was evolved in 1970's. Within this set up, Krishi Vigyan Kendra (KVK) was envisaged as the grassroots level mechanism to undertake research, training and extension activities at the district and below district level. In 1977, five KVKs were established on experimental basis. Encouraged by their success, KVKs have been established in all 642 districts across the country.

Key words: 1) Agriculture 2) Green Revolution 3) Agri. Research 4) Agri. Training (Education) 5) Agri. Extension

2. BRIEF EXPLANATION OF KEY TERMS:

The proposed research is in the field of rural development and the sub-field of agricultural economics. The key terms have been briefly elaborated in this section that will be investigated in the course of research work.

1. **Agriculture:** The term agriculture also described as "farming" covers the wide spectrum of agricultural practices. On one end of the spectrum is the subsistence farmer, who farms a small area with limited resource inputs, and produces only enough food to meet the needs of his / her family. At the other end is commercial intensive agriculture, including industrial agriculture. Such farming involves large fields and / or number of animals, large resource inputs (pesticides, fertilizers, etc.), and a high level of mechanization. These operations generally attempt to maximize financial income from grain, produce, or livestock.

Other recent changes in agriculture include hydroponics, plant breeding, hybridization, gene manipulation, better management of soil nutrients, and improved weed control. Genetic engineering has yielded crops which have capabilities beyond those of naturally occurring plants, such as higher yields and disease resistance. Modified seeds germinate faster, and thus can be grown in an extended growing area. Genetic engineering of plants has proven controversial, particularly in the case of herbicide – resistant plants. Engineers may develop plants for irrigation, drainage, conservation and sanitary engineering, particularly important in normally arid areas which rely upon constant irrigation, and on large scale farms. The packing, processing, and marketing of agricultural products are closely related activities also influenced by science. Methods of quick – freezing and dehydration have increased the markets for farm products.

2. **Green Revolution:** The phenomenal transformation that agriculture in India underwent since 1965 is described by the economist as Green Revolution. The Green Revolution, i.e. recourse to agricultural research and the resultant strategy led to increase in the production of food grains. India became, self-sufficient in her requirement of food grains by 1972. During the era of Green Revolution, the Indian Council of Agricultural research and Agricultural Universities were established in all States and Union Territories. In Maharashtra

four Agricultural Universities were established at Dapoli, Parbhani, Rahuri and Akola. The next major initiative was the establishment of Krishi Vigyan Kendra (KVK) in every district to promote agricultural research, training and extension.

3. **Agricultural Research:** Application of science and technology accelerates the pace of development. Science and technology have the capacity to transform the quality and tenure of human life. It can solve the chronic problems of productivity, poverty, unemployment in developing countries.

‘The Agricultural Revaluation’ preceded the Industrial Revolution in England. Agricultural research and invention of new technology and machines resulted in increase in the agricultural production. Agricultural research requires institutional set up and financial support of the government. The foundation of agricultural research and education in India was laid during the colonial period. The Indian Council of Agricultural Research was set up by the British rulers on 16th July 1929 as a Registered Society under the Societies Registration Act, 1860 on the recommendations of the Royal Commission on Agriculture. Prior to this, a number of Agriculture colleges and research institutes in the areas of irrigation, coastal saline soil and paddy were set up.

Department of Science and Technology was set up in 1971 to act as a catalyst and coordinator in the development process. The Department of Agricultural Research and Education was set up within the Ministry of Agriculture in 1973 to co-ordinate research and educational activities, animal husbandry and fisheries. The Department provided government support, service and linkage to the ICAR which was reactivated in 1973. There was greater emphasis on educational and research activities to rural development.

Modern agriculture extends well beyond the traditional production of food for humans and animal feeds. Other agricultural production goods include timber, fertilizers, animal hides, leather, industrial chemicals (starch, sugar, ethanol, alcohols and plastics), fibers (cotton, wool, hemp, & flax), fuels (methane from biomass, biodiesel), cut flowers, ornamental and nursery plants, tropical fish and birds for the pet trade, and both legal and illegal drugs (biopharmaceuticals, tobacco, marijuana, opium, cocaine).

The twentieth century saw massive changes in agricultural practice, particularly in agricultural chemistry and in mechanization. Agricultural chemistry includes the application of chemical fertilizers, chemical insecticides and chemical fungicides, soil makeup, analysis of agricultural products, and nutritional needs of farm animals. Up to and including the 1970s, surface runoff of fertilizer and pesticides was a growing uncontrolled problem. Starting roughly in 1980, many Western nations, prodded by dozens of environmental action groups, began to implement effective controls on agriculture-related pollution, and the Green Revolution spread many of the benefits of agricultural chemistry to farms throughout the world, without the extreme pollution that originally accompanied them.⁶ Mechanization has also enormously increased farm efficiency and productivity in most regions of the world, especially in the form of the tractor and various gins “engines” like the cotton gin, semiautomatic balers and threshers.

4. **Agricultural Training (Education):** Agricultural training / education implies training in skills related to agriculture and allied activities through institutions.

Agricultural education is instruction about crop production, livestock management, soil and water conservation, and various other aspects of agriculture. Agricultural education includes instruction in food education, such as nutrition.

Agricultural and food education improves the quality of life for all the people by helping farmers increase production, conserve resources, and provide nutritious foods.

There are four major fields of agricultural education:

- A) Elementary agriculture, B) Vocational agriculture C) College agriculture
- D) General education agriculture

Elementary agriculture is taught in public schools and deals with such subjects as how plants and animals grow and how soil is formed and conserved. Vocational agriculture trains people for jobs in such areas as production, marketing, and conservation. College agriculture involves training of people to teach, conduct research, or provide information to advance the field of agriculture and food science in other ways. General education agriculture

informs the public about food and agriculture.

Agricultural Education is an active part of the curriculum for many high schools. This program area combines the home, the school, and the community as the means of education in agriculture. The courses provide students with a solid foundation of academic knowledge and ample opportunities to apply this knowledge through classroom activities, laboratory experiments and project applications, supervised agricultural experiences.

Realizing the importance of the agricultural education as a component of vocational/technical education, the British colonial rulers had established a number of Agricultural colleges in the different provinces. One of these colleges was set up at Pune in Bombay province. In the post-Independence period, a number of Agricultural and Multi-purpose schools were established. However, the First Agricultural University was established as late as in 1968. In four decades since then, 38 Agricultural Universities have been established all over the country. The Maharashtra Krishi Vidyapeeth was established at Rahuri in March 1968 subsequently Punjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth at Akola, Marathwada Krishi Vidyapeeth at Parbhani and Konkan Krishi Vidyapeeth at Dapoli were established in 1972. These Universities conduct courses in agriculture, agro-engineering, veterinary science and other related subjects at the under-graduate and post-graduate level. There are a number of Agricultural colleges under their jurisdiction.

5. **Agricultural Extension:** The term extension was first used to describe adult education programs in England in the second half of the 19th Century. These programs helped to expand or extend the work of universities beyond the campus and into the neighboring community. The term was later adopted in the United States of America, while in Britain it was replaced with 'advisory service' in the 20th Century. A number of other terms are used in different parts of the world to describe the same or a similar concept.

The development of extension services in modern Asia has differed from country to country. Despite the variations, it is possible to identify a general sequence of four periods or 'generations.'

Colonial agriculture: Experimental stations were established in many Asian countries by the colonial powers. The focus of attention was usually on export crops such as rubber, tea, cotton and sugar. Technical advice was provided to plantation managers and large landowners. Assistance to small farmers who grew subsistence crops was rare, except in times of crisis.

Diverse top-down extension: After independence, commodity-based extension services emerged from the remnants of the colonial system, with production targets established as part of five-year development plans. In addition, various schemes were initiated to meet the needs of small farmers, with support from foreign donors.

Unified top-down extension: During the 1970's and '80's, the Training and visit system (T&V) was introduced by the World Bank. Existing organizations were merged into a single national service. Regular messages were delivered to groups of farmers, promoting the adoption of 'Green Revolution' technologies.

Diverse bottom-up extension: When World Bank funding came to an end, the T&V system collapsed in many countries, leaving behind a patchwork of programs and projects funded from various other sources. The decline of central planning, combined with a growing concern for an inability and equity, has resulted in participatory methods gradually replacing top-down approaches.

The fourth generation is well established in some countries, while it has only begun in other places. While it seems likely that participatory approaches will continue to spread in the next few years, it is impossible to predict the long-term future of extension. Compared to 20 years ago, agricultural extension now receives considerably less support from donor agencies. Among academics working in this field, some have recently argued that agricultural extension needs to be reinvented as a professional practice. Other authors have abandoned the idea of extension as a distinct concept and prefer to think in terms of 'knowledge systems' in which farmers are seen as experts rather than adopters.

Agricultural extension efforts in India have made significant strides towards development of the agricultural sector. The report of the National Commission of Agriculture (Government of India, 1976) has emphasized the need for massive extension efforts to modernize the outlook of the farmers and to make them more enterprising and willing to adapt readily to innovations so that agricultural production could be increased.

Agricultural extension is a favorite whipping boy in the agricultural system. It is an applied behavioral science, the knowledge of which is applied to bring farmers or people through various strategies and program of change by applying the latest scientific and technological innovations. Agricultural extension education, its principles, methods and techniques are applicable not only to agriculture but also to other sciences like veterinary, animal husbandry, dairying, health and family planning etc.

To summarize, agricultural extension is viewed as an educational program to be undertaken by public agencies to activate the process of transferring knowledge, science and technology from laboratories to people or farmer and to help them in farm planning, decision making, record keeping, use of inputs, storage, processing and marketing, ensure supplies and services, increase their production, develop people and their leadership, improve their occupation, family and community life.

3. OBJECTIVES:

The objectives of the proposed research are as under:

1. To study the nature of agriculture as an economic activity.
2. To examine the role and significance of agriculture in the Indian economy.
3. To evaluate the significance of research in agricultural development at grass root level.
4. To analyze the policy of Government of India regarding Agricultural Research, Training and Extension.
5. To analyze the institution's set up to undertake Agricultural Research, Training and Extension with special reference to Maharashtra.
6. To analyze the role of Krishi Vigyan Kendra as an institutional device to undertake Agricultural Research, Training and Extension.
7. To undertake micro-level analysis of K.V.K. Kosbad, Dist; Thane.

4. HYPOTHESIS / ASSUMPTIONS:

The research proposes to examine the validity of the following Hypothesis / Assumptions:

- (1) Agriculture is the core sector of the Indian economy.
- (2) Development of agriculture is linked with research, training and extension activities.
- (3) In spite of research, training and extension activities, there is 'knowledge deficit'.
- (4) The KVKs play an important role in rural development.

5. RESEARCH PROBLEM:

Dr. Manmohan Singh, the Prime Minister of India and an eminent economist, in his address at the Second Agricultural summit in October 2006 had emphasized the pivotal role of agriculture in Indian economy. He stated that, "Not with-standing the deceleration in the share of agriculture, in overall GDP over the years from around 40 percent in 1980-81 to less than 20 percent in 2006-07 it continues to play a pivotal role in the Indian Economy. The proportion of population depending on agriculture remains as large as 60 percent. However, twin critical problems confronting Agricultural sector are decelerating growth and volatility in its growth. The growth of Agricultural sector since the mid 90's has not only been low, but also volatile."

It is alarming to note that the growth rate has declined from an annual average of 4.75 percent per annum during the 80's to 3.5 percent during the 90's and further to 2.2 percent during the tenth plan period.² Volatility in Agricultural production has not only implications for the growth of industry, trade commerce but also for maintaining low and stable growth. The demand supply gap was reflected in higher domestic food prices in 2010 – 11. The consequent impact of demand – supply mismatches on inflation perceptions and hence on inflation expectation could be disproportionately high. In this connection it is appropriate to refer to a recent joint assessment by the OECD and

the FAO about global prices. According to their conjecture global prices of agricultural commodities are likely to reach higher than the historic equilibrium levels over the next ten years.³ Thus, enhanced growth of agriculture is vital for India for ensuring food security, poverty elevations drive, stability overall inclusive as well as sustainability of growth of the overall economy.

An unsatisfactory performance of Agricultural sector in India since the mid 90's could be attributed to inter-related four deficits namely: a) Public investment and credit deficits; b) Infrastructure deficits; c) Market economy deficit; and d) Knowledge deficit.⁴ Clearly deficiencies in Agricultural commodities market need to be addressed on a priority basis as it is more complicated issue than others.

The knowledge deficit underlines the significance of agricultural research, education and extension activities undertaken by the Indian Council Agricultural Research and its allied organizations engaged in research, the Agricultural Universities engaged in research and education and Krishi Vigyan Kendra (KVK) at the grassroots level undertaking research, training and extension work. They are looked upon as the catalyst of rural development due to the fact that they undertake the task of lab to land and popularize the new techniques and methods to increase agricultural production.

The proposed research work is intended to examine the ways and means to apply science and technology in the field of agriculture through institutional mechanism at the apex, intermediate and more particularly at the grassroots level.

This is due to the belief of the researcher that agriculture is the core sector of the Indian economy and that agricultural research, training and extension will enhance its capability. Moreover, agricultural development is the nucleus of rural development, the academic discipline in which the researcher wants to venture.

6. SIGNIFICANCE OF RESEARCH:

The K.V.K. is an institutional device established in all the districts. Their organizational pattern and activities are more or less similar, with regional variations. The analysis will help in understanding the role of K.V.K. in agriculture development, rural development and tribal development.

7. REVIEW OF LITERATURE:

A preliminary study of a few books was undertaken by the researcher prior to submission of the proposal. A more detailed study will be undertaken during the course of research.

1. Randhara M.S., Agricultural Research in India, 2002- Indian Council of Agricultural Research, New Delhi. Dr. Randhara is an eminent economist in the field of agricultural research and extension work. In this work he reviewed the historical background of the agricultural research in the colonial period. He also analyzed the policies and programmes of the Government of India to promote agricultural research in the post-Green Revolution period. A detailed account of the research activities undertaken by the ICAR has been given.

2. Mishra S. K. and Puri V. K; Development Issues of Indian Economics, 2006, Himalaya Publishing House, New Delhi. Dr. Mishra and Dr. Puri are Prolific writers on Indian Economics whose book on Development issues is updated after every 2-3 years. In this book a section is devoted to the different issues related with agricultural development. The chapters on the significance of agriculture, Agricultural Policies and Programs, Green Revolution and role of science and technology in agricultural development are relevant for the present research.

3. Grover Indu, Yadav Lalit and Grover Deepak, Extension Management, 2002, Agrotech Publishing Academy, Udaipur. A Historical review of agricultural extension, extension activities of regional centers of ICAR and Agricultural universities have been dealt at length. A separate chapter is devoted to the extension activities undertaken by the Krishi Vigyan Kendra. It will form a core book in the proposed research work.

4. Swaminathan M. S. Agricultural Science Centers, 1976- Indian council of Agricultural Research, New Delhi. Dr. Swaminathan is the pioneer of the concept of Krishi Vigyan Kendra. In this small booklet he dwells upon the concept of KVK, the activities to be assigned to KVK and the significance of agricultural research, training and extension activities at the grassroots level. This will be one of the core books in the proposed research.

5. India 2011, Publications Division, Government of India, 2011, New Delhi. This is an annual publication and standard reference book. A full chapter is devoted to agriculture; wherein the latest statistics programmes and policies of the Government of India have been given a full section is devoted to agricultural research.

6. Annual Reports – 2007 to 2010, Krishi Vigyan Kendra, Kosbad. KVK Kosbad publishes its annual report wherein details of its research, training extension and rural development activities have been given.

8. RESEARCH METHODOLOGY:

The proposed research is a theoretical – library study and resource will be made to the published literature on the thematic aspects, viz. agriculture and its significance in the Indian economy and the significance of agricultural research, training and extension. It will also dwell upon the institutional structure at the apex, intermediate and the grassroots level. This will constitute the theoretical base of the research.

For the micro – level research, Krishi Vigyan Kendra, Kosbad, Dist. Thane and its activities will be the resource for the case study. The annual reports of the KVK, Kosbad for last three years (2007-2010) will be the source for this research and will be supplemented by the unstructured interviews with the Director and the faculty of the KVK. For the purpose of verification of the data, field visit to the area of operation of the KVK. Kosbad will be undertaken and the observations will be recorded. This being also an impact of study, survey method will be resorted and structured questionnaire will be administered to one hundred to one hundred and Twenty beneficiaries from forty villages of four talukas selected for the study, viz. Dahanu, Palghar, Vikramgad and Jawhar.

Data Collection: This research work will be mainly based on the secondary data. It will analyze the policy and programs of the Government of India on agricultural research, training and extension. Reports will be made of other government publications, publications of the Reserve Bank, NABARD, ICAR and Dr. B.Sawant Konkan Krishi Vidyapeeth-Dapoli. The annual reports of the KVK, Kosbad, articles in Indian Journal of Agricultural Research and such other journals will provide additional inputs.

Primary Data: Will be in the form of unstructured interviews with the Director and Faculty of KVK, Kosbad, observations noted during the field visit and the structured interviews with the one hundred to one hundred twenty beneficiaries from forty villages of four talukas selected for the study, viz. Dahanu, Palghar, Vikramgad and Jawhar.

Data Analysis: Data will be analyzed by simple statistical methods and recourse will be made to excel program for the impact analysis from the data collected from the beneficiaries.

9. SCOPE AND LIMITATIONS:

Agriculture and agricultural research is a world-wide phenomenon. However, the present study is a micro-level analysis of agricultural research, training and extension undertaken in the K.V.K. Kosbad, Dist. Thane.

The Agricultural Research and Training Centre of the Gokhale Education Society at Kosbad received recognition as Krishi Vigyan Kendra in 1977. The KVK, Kosbad is situated in the predominantly Tribal belt of Thane district. During last three decades KVK, Kosbad has served as a catalyst of rural and tribal development in Thane district.

10. OUTCOME / CONCLUSIONS:

It is premature to speculate on the outcome / conclusions prior to undertaking research. However, keeping in view the assumptions, the following inconclusive conclusions may be drawn:

1. The significance of agriculture and its contribution to the GNP is on decline.
2. The ICAR and the Agricultural Universities have ably shouldered the responsibility of agricultural research, training and extension.
3. The activities of the KVK are relevant to local needs and have encouraged the adoption of the new research by the agriculturists.
4. The KVK, Kosbad is situated in the tribal belt of Thane district. Its activities have contributed to well-being of its stake holders - the tribals in Thane district.

REFERENCES:

1. Dr. Manmohan Singh, Address to the Second Agricultural Summit, 2006, p.1.
2. Ministry of Food and Agriculture, Government of India, Statistics on Agricultural Production, 2006.
3. Food and Agricultural Organization (FAO), Report on global agricultural production, 2005, Rome, Introduction.
4. Dr. Manmohan Singh, Above cit, p.2.
5. Collins English Dictionary, 2000 Ed., p. 112.s
6. Swaminathan M. S., The Catalyst in Green Revolution, Commerce, 27 October 1968, p. 34.
7. Ibid, p. 34.
8. New Agricultural Strategy Ministry of Food and Agriculture, Government of India, 1966, p. 16.

TEACHERS COMPETENCY TEST

¹Dr. Gaurav R. Raut, ²Mrs. Neema S. Kaji

(Dlle, University Of Mumbai)
Tribal Ashram Schools Of Maharashtra

INTRODUCTION

According to circular issued by Tribal Development Commissioner, Nasik, Maharashtra all 'Additional Tribal Development Commissioners' and 'Project Officers of Integrated Tribal Development Projects' were informed to make all Principals, Teachers, and various Teachers Associations associated with Tribal Ashram Schools of Maharashtra aware that the 'Teachers Competency Test' is going to be conducted as per due process described in circular. The principle motive of said test was to increase teachers' knowledge in respective area of teaching and develop their own competencies. Considering the significance of pending demands of the teachers', the 'Teachers Associations' countered this decision with the boycott phenomena that resulted into only 3.95% teachers attempted the said test, which clearly indicates the failure of the 'Teachers Competency Test'.

It was certain that the 'teacher competency test' organized by the tribal development department will not be succeed as the teachers' associations had already declared their disappointment. Apart from the boycott phenomena, If the teachers had appeared for the said test, would they have been succeeded? Does the tribal development department nurture the environment for teachers to upgrade their own competencies? These are the questions arise for further investigation.

Keywords: Tribal Ashram School, Teacher, Competency.

Research Question: Are teachers of tribal ashram schools in position to perform in a test?

LITERATURE REVIEW

Teaching is an art and a science. Competent teachers know their content and how to teach it, so students can understand it. Great teachers possess a combination of knowledge and skills that inspire students to seek out more than they ever thought they could understand (Little, 2018). We ought to be testing our teachers all the time, and the person who has to do that is the principal, who over a period evaluates, assists, helps, supports, criticizes, and then has to make a judgment that the teacher either does or does not deserve to get tenure (Ben Bradlee, 1982). It is to be thought of that does every expert who has been selected through multi-level selection process may be through written test and interview need to undergo the written test to test his competence? Perhaps it is not a time to raise a question against teacher's competency, it has to be tested but it is to be defined that what should be the ideal environment to consider teacher for competency test.

METHOD

Evidence analysis is one of the rare processes that is used for data analysis in research. Evidence is a broad record of learning and experiences, which can be systematically analyzed towards accumulation of findings. Before going further, the reliability of the collected evidences were verified under minimum quality criteria as defined in below table.

Table No.1: Evidence reliability criteria.

Quality Criteria	Description
Relevance	Document should be aligned with the research objective.
Accessibility	Document should be accessible publicly under public domain.
Transparency	Document should be transparent about the collected information.
Credibility	Document should be credible as per the credibility norms.
Cogeneity	Document should promote the convincing argument about the agenda.

In continuation to the above discussion, the collected information is further classified under three elements followed by three classes of each as described in below table to verify the variability of information.

Table No.2: Evidence variability criteria.

Element	Class	Description
Source	Original	Document that represents the origin of a tangible source such as first recorded statement.
	Derivative	Document that offers alternate versions of the original such as transcript or translation.
	Narratives	Document that is developed by the author through study of synthesized findings such as research reports.
Information	Primary	Document that comes through information shared by the participant personally such as biography.
	Secondary	Document that comes through information compiled by others such as newspaper.
	Undetermined	Document that comes through an unknown involvement such as census report.
Evidence	Direct	Document that obviously addresses the question in one way.
	Indirect	Document that does not addresses the question directly.
	Negative	Document that is drawn from the absent of situation.

Understanding the difference between the three elements and three classes of each element has enabled researcher to define the class of collected information, which is as follows:

Table No.3: The defined class of collected information.

Element	Class	Description
Source	Derivative	The information has been transcribed by other
Information	Secondary	The information has been compiled by other
Evidence	Indirect	The information does not address the question directly

The information, which is being considered for analysis, was collected from following solid and reliable sources to undergo the analysis process. It is an information published by the reputed newspapers, designated people and reputed association between 01st August, 2023 to 20th September, 2023.

Table No.4: Description of collected evidences for analysis.

Source of Information	No. of Newspaper Articles	No. of Letters
Lokmat	13	00
Pudhari	05	00
Sakal	02	00
Divya Marathi	01	00
Bandhu Prem	01	00
Navarashtra	02	00
Maza Gaon Maza Shahar	01	00
Lok Manch Kranti	02	00
Dainik Sagar	01	00
Shramik Ekjut	01	00
Deshonnati	02	00
Dahanu Times	01	00
Global Times	01	00
Dainik Sacchi Pukar	01	00
Dainik Samiksha	01	00
Vatanwala	02	00
Prahar	02	00
Sammishra	01	00
Nava Kal	01	00
Dainik Vishnupuri Express	01	00
Dainik Yugantar	01	00
Vachak Manch	01	00
Vaibhav Pichad (MLA)	00	01
Aditya Thackrey (MLA)	00	01
Sudhakar Adabale (MLC)	00	01
Dnyaneshwar Mhatre (MLC)	00	01
Kishor Darade (MLC)	00	01
Kiran Sarnaik (MLC)	00	01
Dhiraj Lingade (MLC)	00	01
Maharashtra State Teachers Council	00	01
CITU Ashram School Teachers and Staff Association	00	01
Total	44	09

ANALYSIS AND FINDINGS

The relevant information captured by the above sources has been classified and tabulated below to arrive at clear, transparent, and convincing statements. The described statements are further correlated, compared and contrasted in search of pattern, similarities or conflicts that could strengthen the conclusion.

Table No.5: Responsibilities of Teachers apart from core Academic duties.

Responsibilities apart from core academic	Clerical	Administrative	Academic	Departmental	Hostel
DBT updating	√				
SARAL updating	√				
UDISE updating	√				
Scholarship process	√				
Aadhar link process	√				

ABHA card updating	√				
Mid-day meal coordination	√				
Certificates preparation	√				
Bus pass distribution	√				
Correspondence	√				
Acting principal		√			
Acting superintendent		√			
Conducting setu test			√		
Conducting capacity test			√		
Conducting mandal test			√		
Conducting night classes			√		
Conducting extra classes			√		
Organizing and attending parent meeting			√		
Khavati distribution				√	
Gharkul survey				√	
Illiterate survey				√	
Out of school children survey				√	
Cleaning mission				√	
Election duty				√	
Compulsion of headquarters				√	
Taking care of students' health					√
Personal care of students					√

Finding: 1

Since the tribal ashram schools are residential and the schools and the hostel departments are not separate, the teachers have to carry out the responsibilities of the hostel department forcefully, take care of the students' health and provide their educational services in a highly stressful environment by maintaining the 24 hours yoke of the headquarters. It tests the ability of teachers who have worked more than half of their tenure as superintendents, who have reluctantly left teaching to take up the charge of acting principals, who have done secretarial work, spent time in hospitals with sick students, etc.

Finding: 2

It is a reality that the ashram school teachers are constantly distracted from their own development process due to unnecessary trainings, various surveys, parent visits, online activities, sudden circulars from the office and orders to submit information immediately even during their long vacation period. In addition, there is a disturbing picture everywhere that teachers and students are physically and mentally very stressed after the revised school time, which is 8.45 to 4.00. The situation of women teachers is particularly dire.

Table No.6: Challenges faced by Teachers.

Challenges	Lack of Facilities	Dept. Critical Decision	Deprived by Rights
Lack of network	√		
Damaged road	√		
Load shading	√		
Adequate drinking water	√		
Lack of health service	√		
Improper quarter	√		
School and hostel have common building	√		
Revised school timing (8.45-4.00)		√	
Retirement age is 58 years (Central has 60 years)		√	
6500 posts have been lapsed as per new structure		√	
Teachers are working on CHB and contractual posts		√	
Recruitment process is conducted by outsourced agency		√	
Periodical transfer system happens offline in corrupted environment		√	
Not getting payment scale as per departmental staff (10-20-30 years scale)		√	
Negative impact of low result on pay hike (below 80% for 10 th and below 50% for 12 th)		√	
No work-no salary policy		√	
Vacant posts		√	
Delay in releasing orders for CHB teachers			√
No respect at department			√
Lack of DCPS/NPS benefit			√
Pending adjustment of additional teachers (due to close down of schools)			√

Finding: 3

Development of roads in the area, adequate water supply, provision of electricity and internet are the core responsibilities of government but it has been widely neglected by them. Unfortunately, due to failure of government administration, teachers of ashram schools have to struggle every day to execute routine operations efficiently. Even, teachers are not performing their role effectively as many of them who have been appointed on CHB or Contractual basis and they have not been paid after three months of joining due to inefficiency of department.

Finding: 4

The department does not work quickly on senior pay scale, promotion, medical payments, accrued leave, GPF, pension application, convenient transfer, etc. and it is a fact that so far the department has never given any prize, honor or merit to the teachers for their good work or for quality enhancement. It means there is no motivation to work enthusiastically.

DISCUSSION

It is very unfortunate and inhumane to assume that the teachers should do extra readings to enhance their subject knowledge even after being caught up in all this vicious cycle and not having time for themselves. The department always asks for some information and expects it is to be submitted quickly, many time they ask repeated

information. The timings of the Ashram Schools have been changed recently that is 8.45 am to 4.00 pm to enhance the quality of education. It is appreciating that the tribal pupils from poor background should get quality education but to increase the quality, only changing the school time frequently is not sufficient and advisable. At least we should think about the teachers who carry the burden of multiple responsibilities while conducting class sessions. At present efforts are taken by department to develop the teachers’ competencies but at the same time they are not able to maintain the educational environment.

Table No.7: Latest decisions of department.

Event	Date
Circular issued about new Time-Table	05.07.2023
Execution of new Time-Table	10.07.2023
Protest at Azad Maidan, Mumbai by teachers for various demands	23.08.2023
Boycott Teacher’s Day	05.09.2023
Circular issued about Teachers Competency Test	05.09.2023
Exam date of Teachers Competency Test	17.09.2023

According to Table No.7, it is observed that the teachers competency test was declared 12 days before the exam without any prior intimation. In addition, it happened immediate after the extensive protest by teachers against cruel decisions of department. It is just a form of giving discredit to them and question the efficiency of the teachers. If we think critically, we may reach to an opinion that instead of nurturing motivational environment the department is trying to emasculate the teacher enthusiasm by taking such rigorous decisions.

CONCLUSION

Today, the educational progress which is seen among the tribal society and the students who are successfully making their mark in different fields is the contribution of the teachers of Tribal Ashram Schools who have dedicated themselves to provide educational services despite of having deprived conditions. To be a part of this social development, the teachers are appointed only after fulfilling all the criteria of teacher recruitment process. Currently teachers are not considered qualified unless they have passed TET/CTET. To further add in this, various monitoring systems are constantly verifying their educational efforts viz., District Education Officer, Tribal Development Officer, Center Head etc. Finally, 10th and 12th result is being considered as a tool to evaluate the educational ability of teachers. A perception is built that good results are the symbol of a good school and bad results mean bad progress. However, there is no mechanism to analyze the result impartially. Over and above, now the administration has accomplished an unfortunate task of issuing a government decision to stop the pay hike based on the results. It is an unfortunate picture that efforts are being made by the department to mentally harass the teachers who have given round the clock service in extremely adverse situations. As the department did not provide adequate infrastructure, a competitive educational environment could not be created in the tribal ashram school cadre. In reality, it is a fact that the tribal development department has never provided appropriate kind of educational environment and materialistic facilities for the development of teachers competencies, which is very harmful from the point of view of student welfare.

Accordingly, the entire discussion reach to the point where it can be said that due to lack of motivational environment the teachers of tribal ashram schools are not in position to perform in a ‘Teacher Competency Test’. Also, the bustle of taking test shows that the department is not interested in testing teachers’ competency, they are actually tries to teachers hold the teachers hostage.

SUGGESTIONS

Accepting the fact that the quality of education will not improve unless the teachers are freed from mental stress, expecting quality education from the teachers without separating the schools and hostels is a daydream. No person under stress can convey the message of peace and happiness to others. On the contrary, first efforts should be made to increase the harmony by trying to make administrative work transparent, people-oriented and dynamic.

REFERENCES

1. Dervenis, C., Fitsilis, P., and Iatrellis, O. (2022) 'A review of research on teacher competencies in higher education', *Quality Assurance in Education*, 30(2), pp:199-220.
2. Erviana, V.Y., Universitas, N.Y., and Haryanto. (2021) 'The level of understanding towards teachers competency among elementary school in urban areas of yogyakarta. *Pegem*', *Journal of Education and Instruction*, 11(4), pp:360-369.
3. Rulyansah, A. *et al.* (2023) 'Competencies of teachers in game-based pedagogy', *Pegem Journal of Education and Instruction*, 13(2), pp:354-370.
4. Seno, B.A. (2023) 'Identification of geography teacher competency in the disaster literacy', *IOP Conference Series. Earth and Environmental Science*, 1190(1). doi: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1190/1/012048>.
5. Tanriverdi, B., and Apak, Ö. (2013) 'Evaluating teacher education curricula in terms of facilitating teacher competencies', *Egitim Bilimleri Fakultesi Dergisi*, 46(2), pp:297-318.
6. Udomphol, B. *et al.* (2021) 'Proactive competency-based learning management model to enhance the teacher's competencies in the digital age for teacher students', *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(12), pp:1734-1742.

THE USE OF AGROCHEMICAL NANO FORMULATIONS FOR THE APPLICATION OF FERTILIZERS AND INSECTICIDES TO IMPROVE CROPS

Dr. G. S. Jaigaonkar

Assistant professor, Department of physics
B.B. Arts, N.B. Commerce & B.P. Science College Digras Dist. Yavatmal

Abstract: -

Recent years have seen a sharp increase in interest in nanotechnology because of its numerous uses in fields such as materials science, medicine, pharmaceuticals, energy, and catalysis. There are numerous possible uses for such nanoparticles with tiny to large surface areas (1–100 nm). Sustainable agriculture is necessary today. The creation of nanochemicals has shown promise as insecticides, fertilizers, and agents for plant growth. Utilizing nanomaterials as an alternate means of controlling plant pests, such as weeds, fungus, and insects, has gained attention in recent years. Numerous nanoparticles have antibacterial properties.

agents used in food packaging are quite interested in various nanoparticles, including silver nanomaterials. A variety of nanoparticles, including carbon nanotubes, Ag, Fe, Cu, Si, Al, Zn, ZnO, TiO₂, CeO₂, and Al₂O₃, have been shown to have negative impacts on plant growth in addition to their antibacterial qualities. In the food industry, nanoparticles play a key role in creating food that is both nutritious and of excellent quality.

Keywords: -Agricultural, Food industries, Applications, Pesticides, nanoparticles, fertilizers, etc.

Introduction: -

Recent years have seen a sharp increase in interest in nanotechnology because of its numerous uses in fields including medicine, pharmaceuticals, catalysis, energy, and materials. These nanoparticles, which range in size from 1 to 100 nm, may find use in industry, medicine, and agriculture. Researchers have worked hard to create nanoparticles using a variety of techniques, such as chemical, biological, and physical approaches. Due to the challenges of scaling up the process, separating and purifying the nanoparticles from the micro-emulsion (oil, surfactant, co-surfactant, and aqueous phase), and using a significant amount of surfactants, these approaches have numerous drawbacks. The utilization of plant extracts in green methods to synthesize nanoparticles is advantageous due to its simplicity, convenience, eco-friendliness, and reduced reaction time.

The potential for improving fertilization, plant growth regulators, and insecticides in agriculture may be increased by using eco-friendly and green technologies to manufacture nanomaterials. They also reduce the quantity of dangerous substances that contaminate the environment. As a result, this technology aids in the reduction of environmental contaminants. Nanotechnology has also lately attracted attention because of its numerous uses in a variety of industries, including agriculture, medicine, and the environment. The tiny nanoparticles' vast surface area, in particular, makes them appealing for addressing problems that chemical and physical pesticides as well as biological control approaches cannot meet.

Some of the macro policies that supported agriculture have changed as a result of the 1990s globalization of agricultural trade. The Indian farmer has been exposed to considerable market risks due to some of them. Due to all of these factors, farm earnings have been steadily declining and rural hardship has increased recently, which has had an impact on both food access and consumption. The deterioration of agriculture's primary natural resource base—soil, water, and climate—is making the issues worse. In order to ensure food security, the current national policy goal of 4% growth in agriculture can only be met by raising incomes and productivity per unit of limited natural resources through efficient use of better technologies in the rural sector. One subsector that could propel the rural economy is the food processing sector, which aims to create the necessary cooperation between business and agriculture. It is anticipated that a developed food processing sector will drive farm gate prices higher.

Nanotechnology in fertilizer: -

Nanotechnology has the potential to revolutionize various industries, including agriculture. In the realm of fertilizers, nanotechnology can offer several advantages:

Increased Nutrient Absorption: Nano-sized fertilizer particles can penetrate plant cells more effectively, facilitating better absorption of nutrients. This can lead to improved crop yields and more efficient use of fertilizers.

Controlled Release: Nanotechnology allows for the controlled release of nutrients over time. This controlled release mechanism ensures that plants receive a steady supply of nutrients, reducing nutrient wastage and environmental pollution.

Nutrient Stability: Nanostructured fertilizers can protect nutrients from leaching and volatilization, increasing their stability in the soil and enhancing nutrient availability to plants.

Targeted Delivery: Nanoparticles can be functionalized to target specific plant tissues or root zones, delivering nutrients directly to where they are needed most. This targeted delivery minimizes nutrient losses and maximizes their utilization by plants.

Reduced Environmental Impact: By improving nutrient efficiency and reducing fertilizer runoff, nanotechnology in fertilizers can help mitigate environmental pollution and promote sustainable agricultural practices.

However, it's worth noting that the widespread adoption of nanotechnology in fertilizers faces several challenges, including regulatory hurdles, concerns about potential environmental and health risks associated with nanoparticle exposure, and the scalability and cost-effectiveness of nanofertilizer production. Research and development efforts are ongoing to address these challenges and unlock the full potential of nanotechnology in agriculture.

Nanotechnology in Pesticides: -

Nanotechnology has the potential to revolutionize various industries, including agriculture. In the realm of pesticides, nanotechnology offers several advantages and innovations:

Improved Targeting: Nano-sized pesticide particles can target pests more effectively. By reducing particle size, the surface area-to-volume ratio increases, allowing for better penetration into pests or their habitats.

Reduced Environmental Impact: Nano-formulations can potentially decrease the amount of pesticide needed for effective pest control. This reduction in pesticide volume can lead to lower environmental contamination and fewer negative effects on non-target organisms.

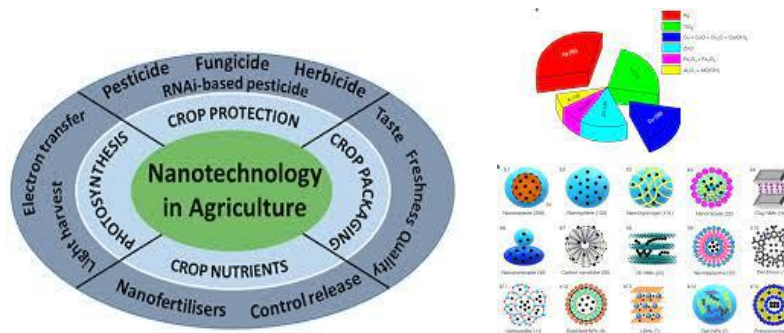
Enhanced Bioavailability: Nanotechnology can improve the bioavailability and stability of active pesticide ingredients. This means that pesticides can remain effective for longer periods, reducing the need for frequent reapplication.

Controlled Release: Nanoencapsulation techniques enable the controlled release of pesticide active ingredients. This controlled release can prolong the effectiveness of the pesticide and reduce the risk of overexposure to both the environment and non-target organisms.

Combination with Other Techniques: Nanotechnology can be combined with other pest control techniques, such as biological control agents or pheromones, to create synergistic effects and improve overall pest management strategies.

Adaptability to Different Surfaces: Nanoparticles can be engineered to adhere to various surfaces, including plant surfaces, enhancing their effectiveness and reducing run-off.

However, it's important to note that while nanotechnology holds promise for improving pesticide effectiveness and reducing environmental impact, there are also concerns about its potential risks. These concerns include unintended environmental consequences, toxicity to non-target organisms, and potential human health risks associated with exposure to nano-sized particles. Therefore, thorough research and regulation are necessary to ensure the safe and responsible use of nanotechnology in pesticides.

Nanotechnology application as nanofungicides:-

Nanotechnology offers promising applications in agriculture, including the development of nanofungicides. Nanofungicides are nanomaterial-based formulations designed to combat fungal diseases in crops more effectively than conventional fungicides. Here are some key aspects of nanofungicides:

Enhanced Activity: Nanofungicides can exhibit enhanced fungicidal activity compared to conventional fungicides. This is often attributed to the high surface area-to-volume ratio of nanoparticles, which allows for increased interaction with fungal pathogens.

Targeted Delivery: Nanoparticles can be engineered to deliver fungicidal agents specifically to the site of infection, reducing the amount of chemical required and minimizing off-target effects. This targeted delivery can enhance the efficacy of the fungicide while reducing environmental impact.

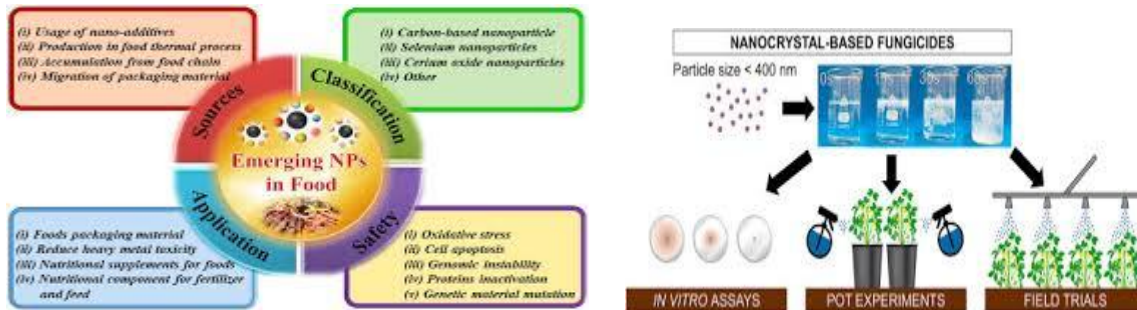
Controlled Release: Nanomaterials can be designed to release fungicidal compounds gradually, providing prolonged protection against fungal pathogens. This controlled release mechanism can improve the durability and effectiveness of the fungicide.

Resistance Management: The unique mode of action of nanofungicides can help mitigate the development of resistance in fungal populations. By targeting multiple pathways or utilizing novel mechanisms, nanofungicides can reduce the likelihood of resistance emergence compared to traditional fungicides.

Environmental Impact: Nanofungicides can potentially reduce the environmental impact associated with conventional fungicides. By using lower doses of active ingredients and minimizing runoff and leaching, nanofungicides may offer a more sustainable approach to disease management in agriculture.

Challenges and Concerns: Despite their potential benefits, the use of nanofungicides raises some concerns regarding their environmental fate, potential toxicity to non-target organisms, and long-term effects on soil health. Proper risk assessment and regulatory oversight are essential to ensure the safe and responsible use of nanofungicides.

Research and development in nanotechnology continue to drive innovations in agriculture, including the development of nanofungicides. As scientists gain a better understanding of nanomaterials' interactions with plant pathogens and the environment, nanofungicides hold significant promise for sustainable disease management in crops. However, careful evaluation of their efficacy, safety, and environmental impact is necessary to realize their full potential in agricultural applications.

Nanotechnology for controlling plant virus: -

Nanotechnology offers promising avenues for controlling plant viruses through various approaches:

Nanoparticle-based Delivery Systems: Nanoparticles can be engineered to encapsulate antiviral agents such as RNA interference (RNAi) molecules, small interfering RNAs (siRNAs), or other nucleic acid-based inhibitors. These nanoparticles can protect the payloads from degradation and facilitate their targeted delivery into plant cells, where they can inhibit viral replication or expression of viral proteins.

Surface-Modified Nanoparticles: Surface modifications of nanoparticles can enhance their interactions with plant tissues and improve their stability and bioavailability. Functionalization with ligands or peptides that specifically bind to viral proteins or nucleic acids can enable targeted delivery and uptake of nanoparticles into infected plant cells, leading to efficient virus control.

Nanoparticle-based Vaccines: Nanoparticles can serve as carriers for vaccine antigens, presenting them to the plant immune system in a manner that enhances their immunogenicity. These nanoparticle-based vaccines can trigger strong and specific immune responses against viral pathogens, providing long-lasting protection to plants.

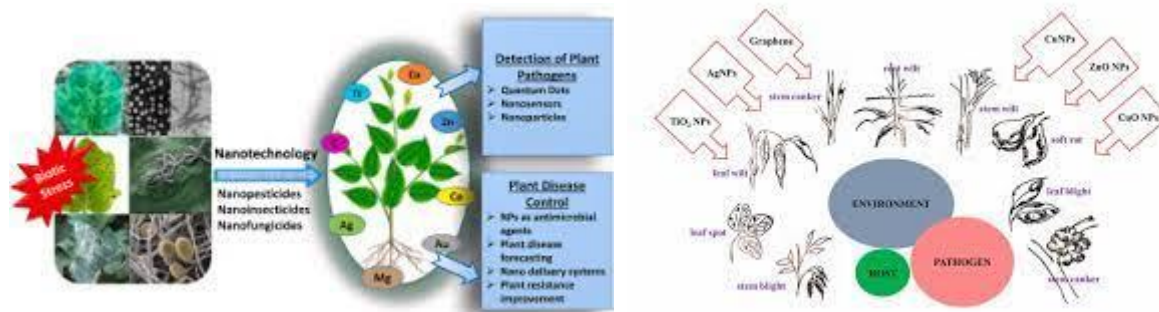
Nanoparticle-mediated Gene Editing: Nanoparticles can deliver gene-editing tools such as CRISPR/Cas systems into plant cells to target and modify viral genomes. This approach, known as CRISPR-based antiviral defense (CRISPR-Vd), enables precise and efficient editing of viral DNA or RNA sequences, leading to the disruption of viral genes essential for replication or virulence.

Nanoparticle-enabled Detection: Nanoparticles functionalized with probes or sensors can be used for sensitive and rapid detection of viral pathogens in plants. These nanoparticle-based detection systems can provide real-time monitoring of viral infections, facilitating early diagnosis and implementation of control measures to prevent the spread of the virus.

Nanoparticle-mediated RNA Interference (RNAi): RNAi is a powerful mechanism for silencing specific genes, including those of plant viruses. Nanoparticles can deliver RNAi inducers such as double-stranded RNA (dsRNA) or small interfering RNA (siRNA) into plant cells, where they trigger RNAi-mediated degradation of viral RNA, effectively suppressing viral replication and spread.

Nanofertilizers for Immune Priming: Nanoparticles loaded with essential nutrients and immune-activating compounds can boost plant immunity and confer resistance against viral infections. These nanofertilizers can stimulate plant defense mechanisms, such as the production of pathogenesis-related proteins and phytohormones, thereby enhancing the plant's ability to withstand viral attacks.

By harnessing the unique properties of nanoparticles, researchers can develop innovative strategies for the effective control of plant viruses while minimizing environmental impact and ensuring food security. However, further research is needed to optimize the design and application of nanotechnology-based approaches in agricultural settings.

Disease resistance in plants of food

Nanotechnology in plant disease control

Conclusion: -

In conclusion, Nano formulations of agrochemicals offer a transformative approach to applying pesticides and fertilizers for crop improvement. Through their precise targeting, controlled release, and enhanced efficacy, nano formulations hold the potential to revolutionize modern agriculture. By reducing environmental impact, improving nutrient uptake, lowering input costs, and promoting sustainable farming practices, these advancements contribute to both increased yields and long-term ecosystem health. As research and development in this field continue to progress, nano formulations stand poised to play a vital role in addressing the challenges of feeding a growing global population while minimizing the ecological footprint of agricultural activities.

References:

1. Khot LR, Sankaran S, Maja JM, Ehsani R, Schuster EW. Applications of nanomaterials in agricultural production and crop protection: a review. *Crop Protection*. 2012; 35:64-70. doi: 10.1016/j.cropro.2012.01.007
2. Kah M, Hofmann T. Nanopesticide research: current trends and future priorities. *Environment International*. 2014; 63:224-235. doi: 10.1016/j.envint.2013.11.021
3. Sharma VK, Filip J, Zboril R, Varma RS. Natural inorganic nanoparticles – formation, fate, and toxicity in the environment. *Chemical Society Reviews*. 2015;44(23):8410-8423. doi:10.1039/C5CS00276B
4. DeRosa MC, Monreal C, Schnitzer M, Walsh R, Sultan Y. Nanotechnology in fertilizers. *Nature Nanotechnology*. 2010;5(2):91-91. doi:10.1038/nnano.2010.2
5. Dimkpa CO, McLean JE, Latta DE, Manangón E, Britt DW, Johnson WP, Boyanov MI, Anderson AJ. CuO and ZnO nanoparticles: phytotoxicity, metal speciation, and induction of oxidative stress in sand-grown wheat. *Journal of Nanoparticle Research*. 2012;14(9):1125. doi:10.1007/s11051-012-1125-9
6. Rico CM, Majumdar S, Duarte-Gardea M, Peralta-Videa JR, Gardea-Torresdey JL. Interaction of nanoparticles with edible plants and their possible implications in the food chain. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*. 2011;59(8):3485-3498. doi:10.1021/jf104517j
7. Eichert T, Kurtz A, Steiner U, Goldbach HE. Size exclusion limits and lateral heterogeneity of the stomatal foliar uptake pathway for aqueous solutes and water-suspended nanoparticles. *Physiologia Plantarum*. 2008;134(1):151-160. doi:10.1111/j.1399-3054.2008.01120.x

GOVERNMENT SCHEMES AND PROGRAMME IN AGRICULTURE FOR RURAL DEVELOPMENT

Megha Keshavrao Sontakke

Asst. Profesor

MNMG Atrs ,commerce, and Science College Khodala
Tal- Mokhada, Dist- Palghar-401604

ABSTRACT :

This research paper is focuses on various schemes and programme for the productive sector of agriculture for Rural development . Through this study the level of performance of agriculture schemes and programmes were analysed that will be helpful for the attainment of financial inclusion . The central government has Introduced many schems and the program for agriculture sector. Here I am going to highlight and discuss the top 10 agriculture schemes and programme in India .

- i. Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana (PMKSY)
- ii. Paramparagat Krishi Vikas Yojana (PKVY)
- iii. Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY)
- iv. Gramin Bhandaran Yojana
- v. Pradhan Mantri Kisan Maan-Dhan Yojana (PM-KMY)
- vi. PM Kisan Samman Nidhi Yojana
- vii. Micro Irrigation Fund scheme
- viii. E-NAM
- ix. Kisan Credit Card (KCC)
- x. National Mission For Sustainable Agriculture (NMSA)

1. Introduction

Agriculture has been backbone of Indian economy and it will continue to remain so for a long time. In India most villager are agriculturists or depend on agriculture for their livelihood . As farming and agriculture are two key factors shaping and supporting the Indian economy, the Indian government provides adequate support to this industry. One viable way to support the Indian agriculture industry is to launch government schemes for farmers related to funding and professional aid. Gladly, the Indian government pays attention on this front and keeps on launching new government subsidy schemes for farmers for Rural Development .

2. Objectives of study

- To study the Schemes and programme in Agriculture for Rural development.
- To study Rural India and Agriculture
- To study government schemes for farmers related to funding and professional aid.
- To study Socio-economic status of the rural village.

3. Importance of Government Schemes and Programme

Government schemes are necessary to provide better and sustainable livelihood to its citizens. Like any other sector, the agriculture sector also needs the attention of the government. The majority of the population in India is dependent on agriculture and allied activities for their livelihood.

Schemes and Programme of government for Rural area help the Rural community in planning and organizing their farming activities prudently. The government is quite aware that the agriculture sector contributes a major chunk of the GDP of the economy. For the economy to prosper the government pays special attention to Rural development .During the days of complete lockdown, the Indian economy suffered a drawback by recording almost 24 percent negative development during the primary quarter of FY 2020-21. Agriculture was the only sector that recorded a positive growth of 3.4 percent.

Government Agriculture Schemes in India

Since independence, the central government has introduced many schemes for the agriculture sector. Here, I am going to highlight and discuss the top 10 agriculture schemes in India that the central government introduced.

i) Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana (PMKSY)

At the top of the list of agricultural schemes in India is the Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana, or PMKSY, a centrally funded initiative started by the Government of India in 2015. Its goal is to increase farm output and ensure the efficient use of water resources in the agricultural sector. The scheme's major goal is to increase the area under irrigation and improve water efficiency through various components and interventions.

ii) Paramparagat Krishi Vikas Yojana (PKVY)

The national government established another agriculture scheme for farmers in 2015. This scheme was Paramparagat Krishi Vikas Yojana. The scheme's goal was to encourage organic agricultural practices in India. The initiative promotes farmers to use traditional and organic farming practices, reducing their reliance on chemical inputs. Its goals include increasing soil fertility, promoting sustainable agriculture, and ensuring the production of chemical-free, nutritious agricultural goods.

iii) Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY)

Lose of crops is a major issue in India and it leads to farmer suicide as well. To address this issue, the central government launched Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY) in the year 2016. It is a crop insurance-related agriculture scheme that attempts to offer farmers financial assistance and risk reduction in the event of crop loss or damage caused by natural disasters, pests, and diseases. It aims to guarantee the agricultural sector's overall stability and to shield farmers from financial hardship caused by crop losses.

iv) Gramin Bhandaran Yojana

Up next in this list of agricultural schemes in India is Gramin Bhandaran Yojana for Rural Godown Scheme. It was launched in the year 2001 by the Indian government to provide financial assistance for the construction of rural storage infrastructure. This major scheme for farmers in India addressed the huge shortage of storage facilities in rural areas because of which Indian farmers had to face huge post-harvest losses and distress selling of agricultural produce. Under this government scheme for farmers, financial assistance is provided in the form of subsidies to eligible individuals, farmers, and organizations for the construction of storage infrastructure such as godowns (warehouses), cold storage, and other post-harvest management facilities. Hence, it's one of the most useful central government subsidy schemes for agriculture.

v) Pradhan Mantri Kisan Maan-Dhan Yojana (PM-KMY)

Pradhan Mantri Kisan Maan-Dhan Yojana (PM-KMY) is a pension scheme launched by the Government of India to provide social security to small and marginal farmers. This scheme is especially for farmers between the age of 18-40 years and aims to ensure that farmers are having a continual source of income even when they are not able to work in fields. It was launched in September 2019 as part of the government's efforts to address the welfare and financial needs of farmers. The Scheme is regulated by the Department of Agriculture. The farmer has to register themselves under the pension fund. To get the benefit of this scheme This is relatively a new scheme for farmers offering them a minimum monthly income of INR 3,000 for farmers after the age of 60.

Vi) PM Kisan Samman Nidhi Yojana

The next central government agriculture scheme that we want to list here is PM Kisan Samman Nidhi Yojana. Let's understand what this scheme is. It is a government-funded scheme that aims to provide ample income support to small and marginal farmers in India. The main objective of the scheme is to transfer an amount of INR 6000 to the account of farmers annually so that they can easily take care of their farming implements and other agriculture-related expenses without any fear or concern.

Some sure-shot benefits of this farmer welfare scheme are:

- Constant income support
- Financial stability
- Less dependency on the informal credits
- Poverty alleviation

vii) Micro Irrigation Fund scheme

The scheme is aimed to remove the hurdles of irrigation in India, which is a very common agriculture issue. Most farmers are dependent on rain for their crops. With the help of this scheme, the government aims to provide irrigation facilities to all the farmers in India. The Micro Irrigation Fund (MIF) scheme promotes the adoption of micro-irrigation techniques and offers adequate financial assistance for this process. The funds of this scheme are managed by the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD).

viii) E-NAM

Electronic National Agriculture Marketing (E-NAM) portal that connects pan-India's existing mandis. The purpose of the scheme is to create a pan-India market for agricultural goods. Mandis across India can choose to join the platform voluntarily and benefit from its features. Additionally, E-NAM introduces the concept of a single unified license for traders, enabling them to operate in multiple mandis across different states.

This scheme is succeeded in:

- Providing farmers direct access to a national market and expanding market opportunities for farmers.
- This major scheme for farmers in India promotes transparency in pricing by displaying real-time information about market prices.
- Eliminating the need for physical market visits, which saves time and reduces transportation costs for farmers.

ix) Kisan Credit Card (KCC)

In 1998, This scheme was launched to provide credit facilities to farmers. The aim of this scheme is to provide enough credit to farmers for their agriculture/farming expenses. The exclusive focus of this scheme is on providing timely credit assistance for basic expenses like buying seeds, fertilizers, pesticides, machinery, and other inputs. It offers multiple repayment options to make sure that all sorts of farmers can have customized funding facilities. This reduces the financial burden on farmers during the cultivation period.

x) National Mission For Sustainable Agriculture (NMSA)

Lastly, we have the National Mission For Sustainable Agriculture scheme to include in this list of agricultural schemes in India. It's a flagship program designed to promote sustainable agriculture practices. It promotes climate-smart agricultural practices such as conservation agriculture, precision farming, agroforestry, and the use of climate-resilient crop varieties. These practices help farmers adapt to changing climatic conditions, reduce the risks associated with extreme weather events, and ensure agricultural productivity and food security.

9.)Conclusion

After learning about all these government Schemes and programme in Agriculture for Rural development we learn that The central government aims to maximize farm output and generate employment in the agriculture sector. To achieve this aim it intends to introduce various government schemes for farmers in India. The goal of the central government is to develop innovative services that tend to increase the employment rate and better agriculture output. These central government agriculture schemes are mere support for our national heroes to help them with agricultural practices most easily and productively.

10)REFERENCES :

1. Mahesh K. M.1 , P. S. Aithal² & Sharma K. R. S.³ 1Post-Doctoral Research Fellow, College of Management & Commerce, Srinivas University, Mangalore-575001, India and Principal- SBM Jain Evening College, V. V. Puram, Bangalore-560004, India
2. Kumar, A., Singh, K. M., & Sinha, S. (2010). Institutional credit to agriculture sector in India: Status, performance and determinants. *Agricultural Economics Research Review*, 23(2), 253-264. Google Scholar

NABARD AND RRB INITIATIVES IN RURAL DEVELOPMENT

¹Shri. V. V. Lakshminarayana (IPS), ²Dr. Dilip S. Patil

¹Research Scholar, DLLE, University of Mumbai

²Ph.D. Guide, Ex- Professor & Director, DLLE, University of Mumbai.

“In the villages itself, no form of credit organization will be suitable except the cooperative society – Co-operation has failed, but co-operation must succeed”.

- All India Rural Credit Survey (1954)

INTRODUCTION:

Farmers have distinct financial requirements categorized into three types based on their durations. Firstly, short-term funds, typically spanning less than 15 months cater to immediate needs such as purchasing seeds, fertilizers, and fodder for cattle. Secondly, medium-term financing (15 months to 5 years) addresses needs like land improvements and acquiring agricultural equipment or livestock. Long-term loans (above 5 years) are sought for purchasing additional land, making permanent land improvements, settling old debts, and acquiring expensive agricultural machinery.

Following independence, many farmers relied heavily on moneylenders, landlords, and traders who imposed excessively high-interest rates. In 1951-52, non-institutional sources of lending dominated, constituting 93% of total credit requirements, while institutional sources, including the government, only contributed 7%. To address this, the government introduced cooperative credit societies and land mortgage banks, with high hopes pinned on the cooperative credit movement, led by farmers themselves. However, a 1950-51 survey revealed that cooperatives barely met 3.3% of farmers' credit needs, with moneylenders still covering 93%. Recognizing the limitations, the All India Rural Credit Survey Committee advocated for a 'multi-agency approach' to rural finance. This marked the government's acknowledgment that cooperative societies alone couldn't suffice, urging commercial banks to play a crucial role. While the Reserve Bank of India (RBI) supported the cooperative sector directly, the notion of a multi-agency approach necessitated a dedicated banking institution to coordinate and assist all entities specializing in rural finance. Hence, the establishment of NABARD as an apex bank for rural finance in 1982 was pivotal.

THE NEED FOR AN APEX INSTITUTION FOR AGRICULTURAL CREDIT & RURAL DEVELOPMENT- NABARD:

The Reserve Bank of India (RBI) has historically facilitated short-term, medium-term, and long-term loans to farmers and agricultural endeavours through state-level cooperative banks and land development banks. Additionally, the RBI established the Agricultural Refinance and Development Corporation (ARDC) to offer refinance support to agricultural programs. As the scope of bank credit expanded from solely 'agricultural development' to encompass 'rural development,' the government proposed the creation of a more comprehensive apex organization to provide support and guidance to credit institutions and aid in the formulation and execution of rural development initiatives. Consequently, the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) was established in July 1982 through an Act of Parliament, tasked with assuming the agricultural credit functions of the RBI and the refinancing operations of ARDC.

FUNCTIONS:

NABARD's functions are multifaceted. It acts as a refinancing institution for all categories of production and investment credit in agriculture, providing support to state cooperative banks, Regional Rural Banks (RRBs), and other financial entities endorsed by the RBI. NABARD also allocates funds for research and development in agriculture and rural development and extends long-term loans or invests in the share capital or securities of institutions engaged in these sectors. Moreover, NABARD offers long-term loans to cooperative credit societies. NABARD offers two types of refinance: firstly, to RRBs, apex rural credit institutions such as state cooperative banks, and state governments; secondly, to enhance ground-level credit accessibility for financing short-term seasonal agricultural operations through Credit Cooperatives.

1. **FARM MECHANISATION AND IRRIGATION-** During the fiscal year 1992-93, NABARD allocated nearly 24% of its lending towards minor irrigation and irrigation projects. Farm mechanization constituted a significant portion, accounting for approximately 28% of total refinancing. Specifically under the Integrated Rural Development Programme (IRDP), NABARD provided refinancing assistance targeting the weaker sections of the rural populace, focusing on areas such as minor irrigation, dairy development, sheep, goat, or piggery farming, and fisheries. Additionally, schemes related to land development, command area development, plantations, horticulture, and sheep breeding received notable financing from NABARD. **LONG-TERM IRRIGATION FUND(LTIF)** was set up in Nabar with a corpus of 20,000 crore in 2016-17 to fund 99 irrigation projects.
2. **RURAL INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FUND –** The Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) was established to provide loans to state governments, enabling them to complete rural infrastructure projects that had been delayed due to insufficient funds. These projects encompassed various sectors such as irrigation, rural roads, bridges, watershed development, flood protection, cold storage, fisheries, and forest development. Between 1995 and 2012, over ₹1,43,229 crores were sanctioned from the RIDF funds. The initial corpus of RIDF, starting at ₹2000 crores in 1995-96, increased significantly to ₹50,000 crores by 2023-24. Currently, the cumulative corpus exceeds ₹5 lakh crores, with approval granted for 7.7 lakh rural infrastructure projects covering 39 activities, including irrigation, rural connectivity, and social sectors. Notably, state governments have availed ₹4.7 lakh crores from the RIDF corpus for projects related to rural connectivity, social sectors, and agriculture-related development in 2023-24.
3. **CROP INSURANCE –** Agriculture, being highly vulnerable to natural disasters like floods and droughts, necessitates protection for farmers against such calamities. In 1985, the government introduced a Comprehensive Crop Insurance Scheme (CCIS), initially covering approximately 65 million farmers who had availed crop loans from cooperative credit institutions, and commercial banks, including RRBs, at low interest rates ranging from 1-2%. This scheme was later replaced by the National Agriculture Insurance Scheme (NAIS), which aimed to cover all types of crops including food crops, cereals, pulses, oilseeds, horticulture, and commercial crops. NAIS extended coverage to all farmers, both loanee and non-loanee, with premium rates ranging from 1.5% to 3.5% of the sum assured for food crops.

The Pradhan Mantri Fasal Bhima Yojana (PMFBY) offers financial support and insurance coverage to farmers, providing up to 25% of the Sum Insured (SI) if sowing or planting is hindered due to adverse seasonal conditions or deficit rainfall. PMFBY aims to safeguard farmers' crop production and promote sustainable agriculture practices. NABARD provides operational guidelines for the effective implementation of the scheme.

BUSINESS INITIATIVES DEPARTMENT:

In 2010 as a part of the repositioning exercise. NABARD initiated steps to find new business avenues and established a new department named Business Initiatives Department to provide direct credit support to new business initiatives for rural development.

NABARD INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT ASSISTANCE – NIDA is a line of credit for funding rural infrastructure projects under three channels one funding rural infrastructure projects directly through state government. Second, Funding PPP infrastructure projects directly through SPVS. Third, Funding non PPP rural infrastructure projects developed by registered entities like companies and cooperatives. Since its inception in 2010 till December 31 2000 and 20 three, cumulative sanction and disbursement under NIDA student at 71,684 crores And 39142 crore, respectively.

CREDIT FACILITY FOR FEDERATIONS – It was launched with the object to a providing short term loans to state marketing Cooperative federations to extend working capital loans towards procurement of agriculture and allied commodities. As on December 2023 the cumulative sanction and disbursement under CFF stood at 2,44,371cr and 2,76,258cr respectively.

DIARY PROCESSING AND INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FUND – The NABARD set up the DIDF in 2000 and 18 with the total corpus of 8000 crore for a period of five years The objectives are modernization

and creation of additional infrastructure for milk processing, value addition by producing more dairy products. 32 projects were sanctioned with a loan of 3015.60crore and cumulative disbursement stood at 2231cr.

FISHERIES AND AQUACULTURE INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FUND – The union budget of 2018-19 has announced the creation of FIDF, with the total corpus of 7522 crores for a period of five years. NABARD will fund the public infrastructure components to the state governments and Union territories. So various fishery based infrastructure activities such as establishment of fishing harbours, fish landing centres, coal chain mechanisms, modern fish markets, fish processing units, etc. As on December 31st 2023, NABARD has sanctioned a term loan of 3248cr for 82 projects.

KISAN CREDIT CARDS – The Kisan Credit Card was introduced during 1998-99 to provide adequate and timely credit support to the farmers to meet short-term credit requirements, post-harvest expenses marketing loans, and providing working capital. In 2019, the government extended to animal husbandry and Mulberry cultivation and Sericulture.

KCC SATURATION DRIVE was launched in 2020 to cover all PM Kisan summons scheme beneficiaries under KCC. As part of the *Atmanirbhar* Bharat package, the government has announced to cover 2.5 crore farmers under the Kisan credit card scheme with a credit boost of 2,00,000cr through a special saturation drive.

KISAN BHAGIDARI PRATHMIKTA HUMAARI to cover remaining farmers. Other initiatives include

PACS- Support to develop PACS as multi-service centres, which serve as one-stop shop units for meeting various requirements of farmers During 2012-13, 747 PACS were sanctioned 48.84cr.

NABARD initiated a project on core banking solutions in corporations.

WATERSHED DEVELOPMENT FUND - To address the issues of rainfed farming, the NABARD set up a WDF with an initial corpus of 200cr. As of Dec 2023, a total of 1004 programs with an allocation of 2750.31 cr are in implementation across 28 states.

TRIBAL DEVELOPMENT FUND – To promote non-orchard activities like sericulture, and animal husbandry. As of Dec,2023 978 projects were sanctioned with an allocation of 2728.83cr.

PRODUCERS ORGANISATION DEVELOPMENT FUND (PODF)- To support FPOs, NABARD created a PODF to facilitate credit support, capacity building, and market linkages.

REGIONAL RURAL BANKS:

As part of Mrs. Indira Gandhi's 20-point economic program during the Emergency, a crucial objective was to eliminate rural indebtedness and facilitate institutional credit access for farmers and artisans in rural regions. In alignment with this goal, the government established regional rural banks (RRBs) specifically to extend credit to small and marginal farmers, agricultural laborers, artisans, and small-scale entrepreneurs in rural areas. NABARD was entrusted with the responsibility of formulating policies for RRBs, overseeing their operations, providing refinance facilities, and addressing any challenges they encountered. RRBs have effectively upheld their reputation as the "bank for the common man," focusing their credit efforts on marginalized groups.

The bank also accepts deposits in savings or current accounts. Disbursing wages in MGNREGA and PMGSY and disbursing pensions in other poverty-alleviating schemes is a major role played by RRBs.

FINANCIAL INCLUSION - The RRBs revolutionized rural banking by bringing all the advantages of commercial banks to the doorsteps of the small and marginal farmers in rural areas. The RBI has officially lauded the work of RRBS. RRBs work towards expanding financial inclusion by providing banking services to unbanked and underbanked areas.

SELF-HELP GROUPS – RRBs have significantly facilitated the establishment of Self-Help Groups (SHGs) by women in rural areas, offering financial assistance and support to these groups. They enable SHGs to engage in microcredit activities, establish Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs), and promote collective savings. This initiative has greatly enhanced the financial stability and empowerment of numerous rural women.

MICRO FINANCE – Microfinance initiatives have demonstrated that extending banking services to the poor is a viable endeavour. Microcredit, particularly, has been acclaimed as an effective approach for generating additional employment opportunities and alleviating poverty. Regional Rural Banks (RRBs) have played a significant catalytic role in providing promotional support and nurturing high-quality Self-Help Groups (SHGs).

AGRICULTURAL DEVELOPMENT & LIVELIHOOD OPPORTUNITIES – RRBs have also facilitated agricultural growth through supporting crop diversification, farm mechanization, and irrigation and created supplemental livelihood opportunities like animal husbandry.

To conclude, NABARD and RRBs have thus been playing an instrumental role in the channelization of bank credit to the rural poor and thus saving rural farmers, artisans, traders, and small-scale enterprises from the clutches of private money lenders who threw farmers into the vicious circle of debt.

References:

1. S. Subba Reddy and P. Raghuram, (November 30, 2018) Agricultural Finance and Management, Oxford and IBH Publishing Company
2. R.L. Pitale, (July 30, 2007) India – Rich Agriculture – Poor Farmers Daya Publishing House
3. K. Prabhakar, Rajkumar, (2008) Agricultural Finance in India – The Role of NABARD – New Century Pub.
4. Anil K. Gupta, (2016) Grassroot Innovations –Random House India
5. Meenu Jain, (April 30, 2011), Rural Development Programmes in India –Deep & Deep Publications,
6. D. Rajkumar and G. Shreedhar, (January 14, 2014), Rural Development in India – Strategies and Processes – Concept Publishing House.
7. O.C. Rana and Hemraj (January 1, 2016), Micro-finance – Himalaya Publishing House
8. P.S. Faroda, (November 22, 2018) - Reorienting Indian Agriculture- Challenges and Opportunities – Oxfordshire, UK,
9. Malvika Singh, (August 3, 2017), Agricultural Economy of India –
10. Current Status and Issues – New Century Publications
11. Maharashtra Government Report on Agriculture, Cooperation and Farmers' Welfare.

IMPORTANCE OF FOURTEENTH FINANCE COMMISSION IN PRIMARY EDUCATION

¹Mr. Prakash S. Patil, ²Dr. Rajendra Mumbarkar

¹(Research Scholar), DLLE, University of Mumbai.

²(Research Guide), H o D, Dept. of Rural Development
Kankavli College, Dist. Sindhudurg

Introduction:

The Central Government provides development funds to the State Government through the Finance Commission. Which is under the Control of the State Government, funds are available to the local self-government, these bodies for the development of rural areas. Zillah Parishad, Panchayat Samiti, Gram Panchayat recognize the needs of the local people and give priority to the work. Zillah Parishad Fund Distribution to Gram panchayats, Panchayat Samiti under the control of administration usually spends the funds received from the Finance Commission. According to Article 243, Finance Commission working and functioning smoothly, funds received from the Finance Commission Gram Panchayat Roads and Sewerage System, Gram Panchayat Coloring, Toilets and Latrines further expenditure on the reforms, health, School, Education, Sanitation, *Anaganwadi*, Pre-primary Education.

Keywords: Primary Education, Rural Development, Finance Commission, Administration

Review of Related Literature:

1. The authors of the book Indian Economy in chapter 36 pages no. 534 above Gramin Finance titled *as ke bare mein hal hai mein kiye gaye kuch upay* the said issues have been explained. The authors explain the issue of Finance Relations between the Center and the States in Chapter 36 of finance Relations in the Constitution. Finance Commission (2005-2010) (page No. 959 to 977) similarly in Chapter 57 this Finance Commission (2010-15) Page No. 978 to 987 explain the views of the 13th Finance Commission issues and perspectives on vertical transfers, issues and perspectives on horizontal transfers, revised framework for fiscal consolidation and assessment of the 13th Finance Commission.
2. Chapter 55 page No. 817 to 832 of the book Indian Economy, the author sheds light on Central-State Fiscal relationship explaining the features of this finance, the transfer of resources from the Central to state in respect with the financial relationship, recommendations of Finance Commission, Finance Commission and Planning Commission etc. Similarly, the recommendations of Eleventh Finance Commission 12th Finance Commission have been explained.
3. The authors of the book Indian Economy have explained the issue of Finance Relations between the Central Government and the State Government in Chapter (65) Finance Commission Recommendations of the Sixth Finance Commission and Planning Commission in Chapter – 66 Revenue and Expenditure of the Central Government and in Chapter 57 Financial affairs of the Constitution States of India have thrown light on this matter.
4. In the book Educational Research Methods, Dr. B. R. Bhitande, The Research methods of survey has been explained by Bhitande in his well-known book.
5. The author has included four studies in the Social Research Foundation. This includes Page No. 1 to 14 Scientific Research 15 to 25 Social Scientific Research Page No. 26 to 49 sample papers.

In this paper, the study of any systematic study defines as Science, the branch needs to study the scientific method to find support and the last part of the chapter makes a distinction between the perspective of the social scientist and the naturalist.

To understand the purpose of social research, Ram Ahuja's Book 'Research Methods' has introduced social concepts studies description, In that

- 1) To understand the functioning of society
- 2) To study social action and personality description
- 3) To examine the social power and its effects on the society and to explore the measures related to it.
- 4) Comprehensive study of social life and social reality
- 5) Developing theory

These are the objectives of social research. Finally, the above steps narrated Science is the goal of social research.

1. Problem formulation.
2. Design of the Studies
3. Developing a research plan
4. To Collect information
5. Classification and analysis of information
6. To present Conclusion of research.

while preparing the research plan, the researcher must do a carefully planned work. It must be done by preplanning. The social research must be free of defects. It must be less expensive and save time. The researchers must face some difficulties while doing the research, and how it can be solved has been studied in this case. The researcher completes the process of research by finding the exact meaning from social research and can propose a theory based on that, facts. The definition of social research, characteristics, functions of social research and the stages or steps of research design.

A competitive sampling method has been used. Sampling method saves time, labor, money and is helpful in obtaining reliable information. A sample has to be selected only because it is impossible to study all the elements of the group. There are mainly two types of samples selection.

1. Probability sample selection methods
2. Nonprobability sample selection methods

The aforesaid sampling is a sub-type of simple random sampling of this method.

In social research, both the above methods are used probability sampling method has representations accuracy and reliability.

Need for Research:

Finance Commission comes in every five years. the First Finance Commission was conducted by the President of India in 1951 at various levels It has not find that neither any research on the primary schools. It was wanted to conduct research on Taluka and hilly Taluka. The Researcher has worked as a teacher in charge of primary teacher, subject specialist, group coordinator, 1st to 4th School primary, 1st to 7th school in charge principal, subject teacher etc. he has a good knowledge of schools in rural areas. As Bangla in contract with students and parents in rural areas, they can get information about parents.

Till 2015, schools in rural areas used to get teacher, subsidy, school repair subsidy directly from the government but it was felt that it was insufficient in spreading. The essential needs of the school were not being met by the grants, including toilets, kitchens, school grounds, custodians. As the grant's expenditure on building, water facilities, electrification etc. was very less the schools felt the need for definite provision.

14th Finance Commission came in 2015, The local Self –Government bodies under the control of the state government received fixed funds, the village panchayats started receiving funds from the Zillah parishad and the funds were spent under the control of the Panchayat Samiti administration.

There was a lack of many aspects in the physical improvement of the district primary school. Due to the funds released from the 14th Finance Council Commission, the Physical improvement of the school started to change, but the works were not organized in many places. As it seems that the funds have not been spent the researcher feels the need to carry out the said research.

Objectives of the Research

1. The Central Government and State Government implemented various schemes of the development of betterment of education system in Village level. It is necessary to develop in the village. The said development is depending on the administration of villages. Particularly Cooperative Societies, primary School, various Services, etc,
2. The researcher is working as a Specialist Subject teacher in primary school in a rural area, therefore they think that if schools are improved, the village will be better and better citizens will be made better off. Physical improvements.
3. The village in which Adarsh Gaon like village Panchayat co-operation is now becoming valuable Government ---
4. The subsidy received by the primary schools is inadequate due to this Bill Commission finds that funds are going to Schools ---- development in the schools as per the demand of the schools through Gram Panchayat which meet the material requirement fo the schools every year.
5. In the year 2009, the Right to Free and compulsory Primary Education has been duly enacted as a free and compulsory, its implementation started in the state from 2010, similarly *Sarva Shiksha Abhiyan*, *Samagra Shiksha Abhiyan* came for the development of primary education, Many material facilities were obtained through him but like all the physical improvements, funds for their repaint and maintenance are calling short so the researcher needs the said research. The need must be met at the local level, many improvements which are needed, it is necessary to see the Gram Panchayat benefit from the Fourteenth finance Commission as many schools feel that there is need for improvement. It is up to the researcher to evaluate.
6. The state of Maharashtra has a glorious tradition of Panchayat Raj System. Maharashtra State is seen as a best example of three tier Panchayat Raj System in the country. Maharashtra Gram Panchayat Act, 1958, Maharashtra Zillah Parishad and Panchayat Samiti Act,1961, have given these institutions statutory form. In the year 1993, the 73rd Amendment of Constitution Law of India, changed the nature and form of Panchayat Raj System in the whole Country. It is a matter of concern that the State of Maharashtra has already planted the seeds of these institutions.
7. Panchayat Raj Institutions in the state have various subjects, necessary funds, etc.--- staff were transferred and strengthen and empowered in...
8. At the district level in the three-tier structure --- of Panchayat Raj institutions. Policies/ decisions, supervisory work at Taluka level and actual implementation at village level. The Secretary of Gram Panchayat is an Officer/employee who, appointed by the Zillah Parishad to implement various schemes in the villages.
9. That the various development schemes of the Central and State Governments are benefitted by the villagers of the Village. Active participation of ----- in planning and planning is essential for the effectiveness of the scheme. It is up to the Gram Panchayat to implement these schemes as per the guidelines of the Schemes. Other activities cannot be undertaken from such a scheme as per the urgent needs of the villager's priority. For the comprehensive all-round development of the village. Gram Panchayats require various form of funds in a timely manner. At present, property tax, Irrigation Tax(cess) are the main Sources of income for the Gram Panchayat in the State. Gram Panchayat prepares the budget every year and tries to provide basic facilities to the villagers.

10. Till today, it would have considered the planning of funds in another period made available to Gram Panchayat. In Gram Panchayat, emphasis is placed on the creation of physical facilities and human development activities such as education, health, employment generation are not given enough Maintenance and repair, services provided and the need to pay special attention to this growth.

(Reference –

The Gram Panchayat Development Plan prepared under the development activities under the direction of the 14th Finance Commission with the motto of “Our Village- Our Development” – Government of Maharashtra-Department of Village Development Decision No. GPDP-2015/386/P.R.-06 Bandhkam Bhavan Building-25, Murzbaon Road, Mumbai – 400 001, Date 04 November 2015)

Research Objectives:

1. To Check the Financial provision for Education for District of Kolhapur as per 14th Finance Commission.
2. Conducting Taluka level study of physical facilities received structurally from 14th Finance Commission.
3. To review the administration system from the district level and taluka level school education department.
4. To examine the primary school approach of local self-government bodies at village level.
5. A study of grassroots responsible elements in primary School education

Research Presumption (Hypothesis)

1. It has clearly revealed that financial benefits to local bodies from the 14th Finance Commission.
2. There does not seem to be enough change in the physical quality of schools through the Gram Panchayat from the 14th Finance Commission.
3. Due to the 14th Finance Commission, there has been a great change in the physical facilities in primary schools.
4. Administrative system related to primary school education does not seem effective.
5. Attitude of parents in rural areas towards government/primary schools has changed.

Research Methods.

The researchers have decided to carry out the research on the basis of two sources. Primary and secondary in primary it will try to get information on the basis of district, Taluka, Village level relevant interviews, survey, main point observation discussions.

Secondary Stage

In this studying various documents at the district, taluka, village level, going to the university and college level libraries and studying the publications and magazines relate to the subject, as well as reviewing the research of various articles of the organization related to the subject at the global, international, and national as well as the state level online. The website is also included.

Research Tools:

Tools:

1. Observation.
2. Interviews
3. Questionnaire
4. Documents, & Papers

Specimen of Research:

It has been sourced for research obtained from selected papers in 50 Gram Panchayats and respective Schools of Zillah Parishad in the District of Kolhapur by the researchers.

Analysis of Information / Analysis of Facts:

It is necessary to collect, analysis of information and facts and classify them. Based on the information, tables and graphs are prepared and classified. Scattered facts need to be collected. Conclusion The work is researchable.

Analysis of Facts and Conclusions:

After collecting the data in the research process, classifying it and analyzing it is a very important task. Analysis is a comprehensive process. Classification of collected information such as coding.

The process of analysis includes preparation of tables, presentation of statistical inference. It is necessary to carry out this process in such a way that the research results for the analysis.

Conclusion statement and report writing:

This last step in the researcher's researcher process is to explore of the wider meaning of the findings presented from the home research. Although the preventive research work is over. It is necessary to convey the formation of the researcher's research so the preparation for the research report is really the last work.

Research Opportunities and Limitations:**Opportunities:**

There are many opportunities for this research, it is necessary to develop primary education in our country. Finance commissions are held every Five Years so they will have an opportunity to scrutinize various issues for various reforms. In our country India, various states are divided in tor different regional divisions are Education in each State is different as localities are different. There are many opportunities for improvement.

Limitations:

The said research will be limited to 50 and under Zillah Parishad Primary School in Panhala Taluka of District Kolhapur.

Importance of Research:

Due to the importance of research, the researcher has decided to study the benefits of the 14th Finance Commission through the School to Gram Panchayat. Through the various Commission certain funds have been decided to be spent on health and education, so the schools are benefiting from it. Village development plan is becoming important.

Due to the availability of quality physical facilities in primary school in rural areas, parents in rural areas have stopped enrolling their children in private schools, if the Gram Panchayat administration property spends the funds available on education with the co-operation of all, there will be a definite change in the improvement of the physical infrastructure of primary schools/ *Ananganwadi* (Kinder Gorden-K.G. level pre-school or preprimary School)

Therefore, parents in rural areas send their children to Zillah Parishad primary schools instead of private schools. Therefore, this research is very important for the overall development of the child due to the financial expenses incurred by the parents and quality facilities in the primary schools. Also due to this research, it will be noticed how many animals have spent the funds properly and some suggestions can be made how they should spend the funds properly.

In India, education is expected to spend six percent of the funds. It is expected that the funds will be needed. Various primary changes are taking place. Central Government's *Serva Shiksha Abhiyan* (Mission to Education for All) Scheme, if there is a change in the quality of schools or reforms, those changes must be made some of the

village level ----- are to be reformed. Finance Commission has given all the impetus to the reform. Primary Schools in different nation states. It is necessary to study the provision of funds.

Bibliography:

1. Indian Economy: Gaurav Datta, Ashwini Mahajan, S. Chand and Company Pvt. Ltd., Navi Delhi, 2014.
2. Indian Economy: Prof. Dr. Rajendra A. Rasal, Late Dr. S.M. Desai Success Publications Pune, June 2006.
3. Indian Economy: Dr. Sou. Nirmal Bhalerao, Nirali Prakashan, Pune, January 2016.
4. Educational Research Methodology: Dr. V. R. Bhintade, Nitya Nutan Prakashan, Sept. 2006.
5. Educational Evaluation: Dr. H.N. Jagtap, Suvichar Prakasha, Apri 2007.
6. Social Research Methodology: Prof. Archana Bhaskar, Dr. M.S. Shinde, Dr. Shailaja Mane, Prof. Dayavati Padalkar - Shivaji University, Kolhapur - 416 004, 2015.
7. Social Research Methodology: Dr. Gurunath Nadgonde, Phadke Prakashan, Kolhapur - 1986.
8. Social Research Methodology: Bhandarkar P.L., Maharashtra Vidyapeeth Granth Nirmiti Mandal, Nagpur - 1976.
9. Pragat Social Research Methology & Sankhiki - Dr. Dilip Khairnar - Dimond Publication, Nagpur - 2011.
10. Economic G.R. - Maharashtra State and Central Government.
11. Govt. Printing Press, Mumbai & Govt. G.R. - State Govt. & Central Govt.
12. Maharashtra State Educational & Research Parishad, Pune.
13. www.maharashtra.gov.in
14. <https://www.iagranjosh.com>

=====\$\$\$\$=====

FINANCIAL GROWTH AND BANKS: THE INDIAN PERSPECTIVE

Dr. Arvind W Ubale

Principal, A.Vartak College, Vasai- Road, Dist- Palghar.

Abstract:

This paper aims to explore the concept of financial growth and its relationship with the banking sector in India. It delves into the significant role that banks play in promoting economic development and examines the factors influencing the financial growth trajectory in the country. Additionally, the paper assesses the reforms undertaken in the Indian banking sector to foster financial growth, along with the challenges faced by banks in achieving this objective. The study concludes by outlining recommendations for sustained financial growth in India.

1. Introduction:

Financial growth is a crucial element in a country's economic development, and banks play a pivotal role in facilitating this growth. As India continues to make remarkable strides towards becoming a global economic powerhouse, it becomes imperative to analyze the financial growth trends and the role of banks in this context.

2. Importance of Financial Growth:

Financial growth is paramount as it fuels investments, job creation, and overall economic well-being. It enhances the standard of living, enables access to credit, and boosts entrepreneurial activities. Financial growth is interlinked with factors such as savings and investments, access to credit, efficient capital allocation, and risk management.

3. Role of Banks in Financial Growth:

Banks are fundamental to economic growth as they mobilize savings, channel funds towards productive sectors, provide credit facilities, and promote efficient financial intermediation. They are central to fostering financial inclusion, supporting small and medium-sized enterprises (SMEs), facilitating international trade, and promoting overall economic stability.

4. Factors Influencing Financial Growth in India:

Several factors impact financial growth in India, including monetary policy, fiscal policy, banking regulations, technological advancements, and global economic trends. Additionally, demographic changes, income distribution, financial literacy, and infrastructure development also shape financial growth dynamics.

5. Reforms in the Indian Banking Sector:

The Indian banking sector has witnessed significant reforms to foster financial growth. The introduction of liberalization measures, such as the dismantling of the license raj, deregulation, and the easing of foreign direct investment (FDI) norms, has attracted both domestic and international players. Reforms such as the introduction of the Banking Regulation (Amendment) Act, implementation of the Insolvency and Bankruptcy Code, and the amalgamation of banks aim to enhance efficiency, governance, and capitalization in the sector.

6. Challenges faced by Indian Banks:

Indian banks face several challenges hindering financial growth. Non-performing assets (NPAs), inadequate risk management, outdated technology infrastructure, and lack of innovation continue to be major concerns. Further, ensuring financial inclusion, addressing regional disparities, managing the liquidity squeeze, and mitigating the impact of global and domestic economic uncertainties pose challenges for the sector.

7. Recommendations for Sustained Financial Growth:

To ensure sustained financial growth, a multi-pronged approach is necessary. Strengthening risk management practices, improving corporate governance and transparency, enhancing digital infrastructure, promoting financial literacy and inclusion, and encouraging innovation are essential. Additionally, addressing capital adequacy,

rationalizing lending practices, and strengthening regulatory oversight are imperative for the sector's growth trajectory.

8. Conclusion:

Financial growth is imperative for economic development, and banks play a crucial role as catalysts of growth. In India, the banking sector has made significant progress in recent years, but challenges persist. The adoption of comprehensive reforms, supported by targeted policies, is vital to overcome obstacles and sustain financial growth in India. Through continuous adaptation and innovation, banks can effectively contribute to the achievement of India's economic aspirations.

References :

1. "The End of Banking: Money, Credit, and the Digital Revolution" by Jonathan McMillan 1998 April, pages no.31 to 37. Publication McMillan
2. "The Art of the Bank: The Money and Power Behind the Mona Lisa" by Catherine Whitney, August 2003 pages No. 12 to 17, Publication McMillan
3. "Financial Institutions, Markets, and Money" by David S. Kidwell, David W. Blackwell, and David A. Whidbee , April 2007 pages no. 71 to 73 , publication Michael Well.
4. "Bank Management and Financial Services" by Peter Rose and Sylvia Hudgins, May 2006, pages no.57 to 59 publication Hydonson
5. "The House of Rothschild: Money's Prophets, 1798-1848" by Niall Ferguson
6. "The Banking Crisis Handbook" by Greg N. Gregoriou
7. "Liar's Poker: Rising Through the Wreckage on Wall Street" by Michael Lewis
8. "The Evolution of Central Banks" by Charles Goodhart and Gerhard Illing
9. "The Origins of Banking: The Enigma of Fragmentation" by Charles Goodhart
10. "The Alchemists: The Origins of Banking" by Charles R. Morris

FINANCE FOR TECHNOLOGY & INNOVATION IN DISTRICT PALGHAR BY THANE DISTRICT CENTRAL COOPERATIVE BANK LTD.

¹*Mahesh Deshpande*, ²*Dr. Dilip S. Patil*

¹Prof. Research Scholar, DLLE, Uni. of Mumbai

²Research Guide, Ex- Director, DLLE, Uni. of Mumbai.

1. Introduction to Rural Development:

Rural Development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas.

Rural Development has traditionally centered on the exploitation of land intensive natural resources such as agriculture and forestry. However, changes in global production networks and increased urbanization have changed the character of rural areas. Increasing tourism, niche manufacturers and recreation have replaced resource extraction and agriculture as dominant economic drivers. The need for rural communities to approach development from a wider perspective has created more focus on broad range of development goals rather than merely creating incentive for agricultural or resource-based businesses. Education, entrepreneurship, physical infrastructure, social infrastructure, technology and innovation, all play an important role in development. Rural development is also characterized by its emphasis on locally designed economic development strategies. In contrast to urban regions, which have many similarities, rural areas are highly distinctive from one another. For this reason, there are large variety of rural development approaches used globally.

Rural Development is comprehensive term. It essentially focusses on action for the development of areas outside the mainstream urban economic system. We should think about the type of rural development needed because modernization of village leads to urbanization and erosion of rural ethos.

Rural Development is necessary not only for overwhelming majority of population living in villages, but also the development of rural activities essential to accelerate the pace of overall economic development of the country. Rural Development has assumed greater significance in India today than in the earlier days of development of the country.

It is a strategy package seeking to achieve enhanced rural production and productivity, greater socio-economic equity and aspiration, balance in social and economic development. The primary task is to mitigate the hunger of about 70% of rural population by providing adequate and nutritious food. Then, follow and adequate provision of clothing and footwear, a clean house in a clean environment, medical care, recreational facilities, education, transport and communication.

The need of the hour is that Rural Development should aim at:

- Removal of unemployment
- Reduction in under-employment
- Improve the standard of living
- Adequate income for nutritious food
- Sufficient clothes
- Availability of safe drinking water
- Hygienic living conditions
- Satisfactory educational facilities for learning
- Suitable medical facilities for treatment

- Proper house to live in
- Appropriate socio-cultural activities to enrich oneself
- Adequate all-weather roads for better communication.

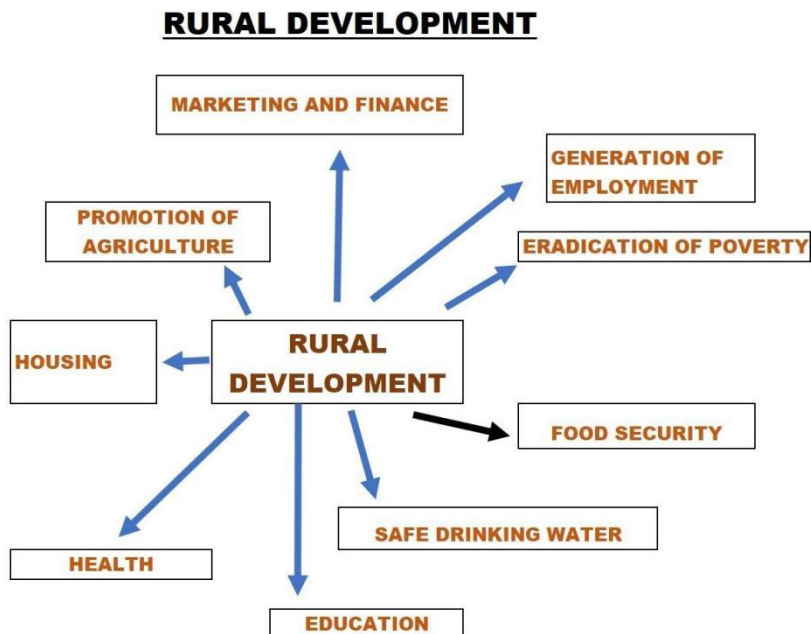
Keywords: Finance, Rural Development, Cooperative, Bank, Technology

2. Need for the study:

1. Rural finance has been extended by Cooperative credit structure for a very long period. But how far The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. has fulfilled needs of rural credit in newly created Palghar District has not been studied.
2. Earlier studies have not covered the finance requirement of Palghar District, which came into existence in 2014.
3. The newly created District does not have its own DCCB and The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. is acting as middle level bank for the district with farm and non-farm sector.
4. It will also be interesting to know whether The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. is able to cater to the needs of credit of two districts.
5. Even though several research indicate increasing need for cooperative credit for rural development, how far The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. is able to reach farm and non-farm sectors of rural areas of Talukas of Vasai, Palghar, Dahanu, Jawhar and Vikramgarh of District Palghar.
6. There is need to study the funds made available for Technology and innovation to the farm and non-farm sector.

AIMS OF RURAL DEVELOPMENT

3. Review of related literature:

Rural Development – Principles, Policies and Management– Kartar Singh, 2001 - Sage Publications

- In the beginning the author explains the concept of Rural Development. He tries to bring out the change in growth and development.

- The author has described rural economy, highlighting the role of Agricultural and Non-Agricultural sectors.
- He has focus on measurement of development, income distribution and rural poverty.
- He has explained some modern theories of development like Lewis Model of Development.
- The book highlights determinants of Rural development like natural resources, human resources, capital and technology.
- It explains the need for Rural Development Policy in India in the global context.
- The book also highlights sustainability and sustainable development. The author focusses on Equity oriented programs – land reforms and growth-oriented programs. He has emphasised on poverty and unemployment eradication programs.
- The book deals with planning for rural development at micro level, block and district level, Panchayati Raj and NGOs.
- It discusses finance for development – Institutional as well as non- Institutional and even foreign sources of funds.
- The author suggests about project implementation, peoples’ participation and project evaluation.

The Reserve Bank of India Report on Rural Finance, 2019

The report highlights evolution and policy milestones of agricultural finance and trends in agricultural credit since independence, both institutional and non-institutional. It highlights Agency-wise share of institutional finance and regional disparity in deployment of agricultural credit, activity-wise.

It lays emphasis on inclusiveness and innovation, trends in priority sector lending, improving kisan credit card scheme, role of Self-Help Groups (SHGs). It also studies the impact of farm loan waivers on state finance.

Cooperative Banks in India – Functioning and Reforms – Amit Basak- New Century Publication – 2010

The book highlights the role of cooperative banking system in the country. Though much smaller when compared to commercial banks, cooperative banks, both urban and rural – are an integral part of India’s financial system. They have an extensive branch network and reach out to people in remote areas. They have traditionally played an important role in creating banking habits among the lower and middle-income groups and in strengthening the rural credit delivery system. Co-operative banks play an important role in meeting the growing credit needs of rural areas of India. The banks mobilize savings from the middle and lower income groups and purvey credit to small borrowers, including weaker sections of the society. This book focusses on providing a vivid account of the functioning of cooperative credit institutions including recent reforms. It includes a case study of the working.

The Technological Transformation of Rural India – Amulya Reddy and A.S. Bhalla

Using case studies from India, this book presents a conceptual model of commercialization of rural technologies in developing countries. It concludes that India has not placed enough emphasis on ensuring the efficiency of small-scale production units. It discusses about traditional and frontier technology, sources of innovation and organisational initiative for innovation, policies for rural industries and rural technology. It also discusses renewable sources of energy for rural development.

Agricultural Finance and Management – by S. Subba Reddy and P. Raghuram – Oxford and IBH Publishing Company Pvt. Ltd.

In this book key concepts of agricultural finance, both and macro level and micro level, are highlighted and their applications to farm, with financial management problems, explained with example. The book also provides information on the origin, objectives and role of various financial institutions and programs of rural development. Tools of farm financial analysis, their formats and use are detailed with supporting data.

Agriculture Innovation System in Asia –Towards Inclusive Rural Development – by Lakhwinder Singh

This book focusing on South Asia along with China, adopts an ingenious approach to agricultural innovation. This book provides reasons as to why the research, technology and innovation extension systems in developed countries are not applicable to the models for inclusive and sustainable agricultural development in developing countries. It presents theoretical and empirical studies of alternative thinking to achieve inclusive and sustainable agricultural development. It covers a wide range of issues including importance of education, technical skills, interactive learning, etc.

4. Variables of Research:

Independent Variable: Finance for Technology and Innovation
Dependent Variable:

Impact of Finance for Technology and Innovation

5. Operational Definitions of Terms:

- i. Rural Development: Rural Development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, often relatively isolated and sparsely populated areas.
- ii. Technology and Innovation: Innovation refers to commercial use of invention. Entrepreneurial class uses available scientific knowledge and applies it to business enterprise so as to generate income and employment.
- iii. Technology refers to the way in which available resources are combined to give maximum result. Appropriate technique is the one which uses abundant resources and economic scarce ones.
- iv. Rural Finance: The provision of financial services for rural farming and non-farming populations at all income levels may be termed as Rural Finance.
- v. Cooperative Bank: Co-operative banks are the banks whose main objective is to provide financial assistance to economically weaker sections of the society. Such banks are registered under the Cooperative Societies Act.
 - a) Primary Credit Societies - These institutions are formed at village level or town level. The operations of such banks are limited to a very small area.
 - b) District Central Cooperative Banks - These banks operate at the district level. They act as a link between primary credit societies and state cooperative banks. State Cooperative Banks - State Cooperative Banks are biggest forms of cooperative banks. They operate at the state level. Some of State Cooperative banks operate in multi-States.

Aim of the Research:

To disseminate the information about finance made by The Thane District Central Cooperative Bank Ltd.

Examine the effects of finance made by The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. In promotion of Technology and Innovation.

6. Objectives of the Research:

To study and critically evaluate the impact of finance made by The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. in promotion of technology and innovation.

To study how and whether technology and innovation has benefitted to the rural sector.

To examine whether technology and innovation has worked for upliftment of rural masses.

To evaluate the extent of development of skills among rural masses.

To study whether the objectives to implementation of Technology and innovation in rural sector are fulfilled.

To study the outcome of financing of rural projects.

7. Research Methodology and Design:

The present study has adopted the descriptive method for processing the data, classifying, analysing and interpreting the findings so that the researcher can draw conclusive evidence from the study and arrive at generalisations.

8. Hypotheses:

The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. have provisions of funds for Technology and Innovation for rural development.

The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. lending policy has benefitted farm and non-farm sector of rural parts of Palghar District.

The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. has shown consistency in lending funds for Technology and Innovation.

Lending policy of The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. has resulted in increased production and productivity of beneficiaries.

The lending policies have been beneficial to the marginal farmers of the district by provision of these funds.

Provision of funds has different impact on farm and non-farm sector of rural part of Palghar District.

9. Research Instruments:

The documents available with The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. are used as supporting material to study and analyse findings.

1. Annual reports published by The Thane District Central Cooperative Bank Ltd.
2. Annual reports of MSCB Ltd. highlighting performance of The Thane District Central Cooperative Bank Ltd.
3. Annual reports of NABARD on financing Technology and Innovation for rural development.

11. Analysis of the data:

Analysis of the data refers to organising the data, tabulating it into a manageable and understandable form. Analysing of data consists of descriptive analysis.

Descriptive Analysis: In the present study, the following descriptive analysis will be used.

- Measures of central tendency: The measures of central tendency computed for the present studies are Mean, Median and Mode.
- Measures of Variability: Variability is described as the dispersion or spread of separate scores around the central tendency. The measure of variability used in the present study is standard deviation.
- Measures of Divergence from the normality: Measures of Divergence used in the present studies are Kurtosis and Skewness.
- Graphical representation: Histogram and Pie Diagram.

12. Scope of Research:

The researcher will analyse the credit policy of The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. for rural innovation in Palghar District.

The effect of lending policies of The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. for farm and non-farm activities in Palghar District.

- The researcher will study whether adequate funds are made available for rural innovation.

- The researcher will study the impact of this policy on rural masses of Palghar District.
- The researcher will examine the positive and negative impact of these policies.
- The researcher will study the changes in lending policies in recent year.

13. Limitations of the study:

The present research is limited to the finance made by The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. towards technology and innovation in Talukas of Vasai, Palghar, Dahanu, Jawhar and Vikramgarh of District Palghar of Maharashtra State. Even though there are 8 talukas in Palghar District and many financial institutions like commercial banks, Regional Rural Banks, etc. catering to the needs of rural finance our research has considered only The Thane District Central Cooperative Bank Ltd.

Palghar District came into existence on April 1, 2014. Hence the research project has a timeframe constraint i.e. April 2014 to March 2020.

The research has considered only rural part of Palghar District and urban and developed areas have not been considered since it is out of scope of the topic.

Again, the research is limited mainly to secondary data obtained from annual reports of the bank and related reference material, along with primary data.

14. Significance of Study:

It is important for our Rural Sector to grow at a faster rate to push development of our economy. 70% of the country's population resides in rural India. Even today, the main source of livelihood for our rural masses, is agriculture.

Supply of finance is crucial for development of Agriculture. Cooperative credit structure is an important component of rural credit. Cooperative credit structure is of three tiers. Central District Cooperative Credit banks are middle level banks linking state Cooperative bank and primary agricultural credit societies. Palghar District was earlier a part of Thane District and came into existence on April 1, 2014. Palghar District has 8 talukas. Again, despite five years of its existence, Palghar District does not have its own Central District Cooperative Bank. Even today The Thane District Central Cooperative Bank Ltd. is the acting as a District Cooperative Credit Bank for Palghar District. The study focusses on

- i. Whether Thane District Central Cooperative Bank Ltd. is able to cater to needs of finance of Palghar District, especially rural parts of Talukas of Vasai, Palghar, Dahanu, Jawhar and Vikramgarh.
- ii. Is Thane District Central Cooperative Bank Ltd. able to provide funds for Technology and Innovation?
- iii. What is the proportion of funds given for technology and innovation?
- iv. Is the policy of funding for Technology and Innovation consistent?

The study also focusses on how the funds for technology and innovation are allocated to farm and non-farm sector. The study also focusses on the positive impact of the lending for technology and innovations, as well as hurdles (limitations), in implementing the policy.

References:

1. S. Subba Reddy and P. Raghuram, (November 30, 2018) Agricultural Finance and Management, Oxford and IBH Publishing Company
2. R.L. Pitale, (July 30, 2007) India – Rich Agriculture – Poor Farmers Daya Publishing House
3. K. Prabhakar, Rajkumar, (2008) Agricultural Finance in India – The Role of NABARD – New Century Publications
4. Anil K. Gupta, (2016) Grassroot Innovations –Random House India
5. Meenu Jain, (April 30, 2011), Rural Development Programmes in India –Deep & Deep Publications,

6. D. Rajkumar and G. Shreedhar, (January 14, 2014), Rural Development in India – Strategies and Processes – Concept Publishing
7. O.C. Rana and Hemraj (January 1, 2016), Micro-finance –Himalaya Publishing House
8. P.S. Faroda, (November 22, 2018) - Reorienting Indian Agriculture- Challenges and Opportunities – Oxfordshire, UK,
9. Malvika Singh, (August 3, 2017), Agricultural Economy of India –
10. Current Status and Issues – New Century Publications
11. Maharashtra State Government Report on Agriculture, Cooperation and Farmers' Welfare.

THE ROLE OF SELF-HELP GROUPS IN PROMOTING FINANCIAL INCLUSION IN RURAL AREAS: A CASE STUDY OF THE VASAI REGION

¹*Dr. Arun Pandurang Mali*, ²*Suchit Mhatre*

¹Head Dept. of Rural Development St. Gonsalo Garcia College Of Arts and Commerce
Vasai Dist. Palghar 401 201

²Prof. St. Gonsalo Garcia College of Arts and Commerce Vasai Dist. Palghar 401 201

1. Abstract:

This research paper investigates the pivotal role of Self-Help Groups (SHGs) in fostering financial inclusion within rural communities, with a focus on the Vasai region. Financial inclusion, a critical component of economic development, remains a challenge in many rural areas, impeding the socio-economic progress of communities. SHGs have emerged as effective mechanisms for enhancing financial access, empowering women, and promoting entrepreneurial activities. Through a combination of qualitative and quantitative analysis, this study examines the impact of SHGs on financial inclusion in the Vasai region, highlighting their contributions, challenges, and prospects for sustainable development.

Keywords: Self-Help Groups, Financial Inclusion, Rural Development, Vasai Region, Empowerment, Microfinance

2. Introduction:

Financial inclusion, defined as access to affordable and appropriate financial services, is imperative for fostering inclusive growth and poverty alleviation. Despite significant advancements in financial infrastructure, rural areas, particularly in regions like Vasai, often experience limited access to formal banking services, resulting in financial exclusion. Self-Help Groups (SHGs) have emerged as a grassroots approach to address this disparity by providing financial services, promoting savings, and facilitating entrepreneurial endeavors within rural communities. This research aims to analyze the role of SHGs in promoting financial inclusion in the Vasai region, exploring their impact, challenges, and opportunities for sustainable development.

3. Concept:

- I. **Self Help Group:** Self-Help Groups (SHGs) are community-based organizations formed by individuals with similar socio-economic backgrounds and goals. Members pool their resources through regular savings and jointly manage a common fund. SHGs provide a platform for mutual support, skill development, and entrepreneurship, particularly among marginalized populations such as women and the economically disadvantaged. They empower members to access credit, engage in income-generating activities, and address socio-economic challenges collectively. SHGs promote self-reliance, social cohesion, and sustainable development at the grassroots level.
- II. **Financial Inclusion:** Financial inclusion refers to the accessibility and availability of affordable financial services to all individuals and businesses, especially those traditionally underserved or excluded from the formal financial system. It aims to ensure that people have access to basic financial products such as savings accounts, credit, insurance, and payment services. Financial inclusion facilitates economic participation, empowerment, and poverty reduction by providing opportunities for savings, investment, and risk management. It also promotes inclusive growth and development by reducing inequalities and enhancing financial resilience among vulnerable populations.

4. Literature Review:

- i. Bhavanani and Rajendran (2018) explores the nexus between Self-Help Groups (SHGs), financial inclusion, and women's empowerment in rural areas. Through a comprehensive analysis, the study highlights how SHGs serve as catalysts for enhancing financial access, promoting savings habits, and fostering entrepreneurial skills among women. It underscores the transformative impact of SHGs in empowering women economically and socially, thus contributing to broader community development and poverty alleviation efforts.

- ii. Mohanty's (2016) research, the focus lies on the pivotal role of Self-Help Groups (SHGs) in driving rural development. Through a detailed case study, the paper delves into how SHGs facilitate financial inclusion, promote entrepreneurship, and empower marginalized communities in rural areas. By analyzing the impact of SHGs on socio-economic indicators, the study underscores their significance as grassroots mechanisms for fostering sustainable rural development.
- iii. Sahu and Behera (2016) investigate the impact of Self-Help Groups (SHGs) on financial inclusion in Sundargarh district, Odisha. Through empirical analysis, the study highlights the significant role of SHGs in enhancing financial access and promoting economic empowerment among marginalized communities. The research underscores how SHGs facilitate savings mobilization, microcredit provision, and entrepreneurial opportunities, thereby contributing to broader financial inclusion initiatives.
- iv. Sehrawat's (2014) study investigates the role of Self-Help Groups (SHGs) in women's empowerment in Haryana. The findings highlight the transformative impact of SHGs in enhancing women's socio-economic status through skill development, income generation, and increased decision-making autonomy. SHGs serve as platforms for women to access financial resources, acquire entrepreneurial skills, and participate actively in community development initiatives. The research underscores the crucial role of SHGs in fostering women's empowerment and promoting inclusive growth in rural areas of Haryana.
- v. Verma and Pawar's (2005) study investigates rural empowerment through the collaboration of Self-Help Groups (SHGs), Non-government Organizations (NGOs), and Panchayati Raj Institutions (PRIs). Through an exploration of these community-based institutions, the research highlights their combined efforts in promoting socio-economic development at the grassroots level. The study underscores the synergistic role played by SHGs, NGOs, and PRIs in empowering rural communities through initiatives such as capacity building, livelihood promotion, and participatory governance. By analyzing their collaborative approaches, the research aims to provide insights into effective strategies for rural empowerment and sustainable development.

5. Objectives of the study .

1. To assess the extent of financial inclusion facilitated by Self-Help Groups (SHGs) within the rural communities of the Vasai region.
2. To examine the role of SHGs in empowering marginalized groups, particularly women, through access to credit, savings mobilization, and entrepreneurship opportunities.
3. To identify the challenges faced by SHGs in promoting financial inclusion and sustainability in the Vasai region and propose strategies for enhancing their effectiveness in fostering inclusive development.

6. Methodology:

This research adopts a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative techniques to assess the role of SHGs in promoting financial inclusion in the Vasai region. The study is based on secondary data sources like literature reviews and official reports for providing contextual insights into the financial landscape and SHG dynamics in the region.

7. Analysis

The findings reveal that SHGs play a significant role in enhancing financial inclusion in the Vasai region. Through group savings, access to microcredit, and skill development programs, SHGs empower community members, particularly women, to engage in income-generating activities and entrepreneurial ventures. Moreover, SHGs foster a culture of financial discipline and mutual support, promoting socio-economic resilience within rural communities. However, challenges such as limited access to formal banking services, high-interest rates, and inadequate capacity-building initiatives pose obstacles to the sustainability and scalability of SHG interventions.

8. Conclusion:

In conclusion, Self-Help Groups constitute a vital mechanism for promoting financial inclusion and empowering rural communities in the Vasai region. By providing access to financial services, fostering entrepreneurial skills,

and promoting community development initiatives, SHGs contribute to socio-economic progress and poverty reduction. However, addressing challenges related to financial literacy, institutional support, and sustainability is essential to maximize the impact of SHGs and achieve long-term inclusive growth in rural areas.

9. Recommendations:

Based on the research findings, several recommendations are proposed to enhance the effectiveness of SHGs in promoting financial inclusion in the Vasai region:

- a) Strengthening financial literacy programs to enhance the understanding of financial concepts and promote responsible financial behavior among SHG members.
- b) Facilitating partnerships between SHGs, financial institutions, and government agencies to improve access to formal banking services and enhance financial product offerings.
- c) Investing in capacity-building initiatives to empower SHG leaders and members with the necessary skills and knowledge to manage group activities effectively.
- d) Promoting innovation and entrepreneurship within SHGs through tailored training programs, access to technology, and market linkages to diversify income sources and foster sustainable livelihoods.

10. References:

1. Bhavanani, Anant, and K. B. Rajendran. "Self-help groups, financial inclusion and empowerment of women." *Journal of Rural Development* (2018): 147-161.
2. Mohanty, Bidhubhusan. "Role of Self-Help Groups (SHGs) in rural development: A case study." *International Journal of Research-Granthalaya* 4.3 (2016): 23-30.
3. Sahu, Kalpana, and Pranita Behera. "Impact of self-help groups on financial inclusion: a study of Sundargarh district of Odisha." *International Journal of Management, IT & Engineering* 6.1 (2016): 218-229.
4. Sehrawat, Madan Lal. "Role of self-help groups in the empowerment of women: A study in Haryana." *International Journal of Scientific Research and Reviews* 3.2 (2014): 128-137.
5. S.B. Verma and Y.T. Pawar, *Rural Empowerment through Self-help Groups (SHGs), Non- government Organisations (NGOs) and Panchayati Raj Institutions (PRIs)*, 2005.

STRENGTHENING SELF-GOVERNANCE: A REVIEW OF PESA'S IMPLEMENTATION CHALLENGES IN PALGHAR DISTRICT

¹Prasad S. Choradia, ²Dr. Vilas Mahale

¹Adv. (Research Scholar)
Research Centre in Rural Development
St. Gonsalo Garcia College of Arts and Commerce,
Vasai, Dist. Palghar – 401201.

²(Research Guide)
Associate Professor,
Department of Rural Development
Veer Wajekar A.S.C. College, Phunde, Uran

Abstract -

The Panchayat Extension to Scheduled Areas (PESA) Act of 1996 aims to provide inclusive and representative governance structures in scheduled areas, predominantly inhabited by tribal communities. The Maharashtra Panchayat Extension to Scheduled Areas (PESA) Rules, 2014, establish a framework for implementing the PESA Act in the state, delineating the powers and responsibilities of Gram Sabhas. In Palghar District, the implementation of the PESA Act can significantly impact governance, empowering local communities and safeguarding their rights over land and natural resources. Despite the legal framework, challenges such as lack of awareness, limited capacity, and inadequate coordination hinder effective implementation. Addressing these challenges requires capacity building, financial support, and improved coordination among stakeholders.

Keywords: Panchayat Extension to Scheduled Areas (PESA) Act, Maharashtra, Palghar District, Gram Sabhas, Tribal Communities, Governance, Implementation Challenges.

Introduction -

The Panchayat Extension to Scheduled Areas (PESA) Act was enacted in 1996 with the aim of providing governance structures in scheduled areas that are more inclusive and representative of the local communities. Scheduled areas are those areas that are designated as such under the Fifth Schedule of the Constitution of India, and are predominantly inhabited by tribal communities. The PESA Act aims to give these communities a greater say in the decision-making processes that affect their lives and ensure that their traditional systems of governance are recognized and given due weightage.

The Maharashtra Panchayat Extension to Scheduled Areas (PESA) Rules 2014, provide a framework for the implementation of the PESA Act in the State and outline the powers and responsibilities of the Gram Sabhas and aim to ensure that the rights and powers conferred by the Act are effectively exercised in scheduled areas of Maharashtra.

In the Palghar District, the implementation of the PESA Act has the potential to bring about significant changes in the way that the Scheduled Areas are managed and governed. By providing a greater role for the local communities in the planning and execution of development projects, the Act can help to ensure that the needs and concerns of these communities are taken into account and that the benefits of development are more evenly distributed. The Act also aims to protect the rights of these communities over their land and natural resources, and to preserve their cultural identities.

Background

Despite its ancient roots in India, particularly evident in Ripon's Resolution, its formal institutionalization faced challenges over the years. However, with the constitutional validation provided by the 73rd Amendment in 1992 and subsequent implementation, local autonomy gained significant traction. This concept, central to democratic decentralization, emphasizes citizen participation and control over governance at district, block, and village levels. In rural India, the focus has long been on enhancing rural development through programs aimed at improving the

quality of life for rural residents. The introduction of the 73rd Constitutional Amendment established Panchayati Raj Institutions as official bodies for decentralized planning and policymaking, granting them significant authority over local governance. The Amendment, supplemented by the Eleventh Schedule, transferred various functions to these institutions, empowering them in economic and social development initiatives.

Literature Review

Thiruvengadam, A. K. (2017). This book provides an in-depth analysis of the Indian Constitution, covering its origins, creation, and major governing institutions.

Venkatesu, E. (Ed.). (2016). This book explores various aspects of decentralization, including differing views on Panchayati Raj Institutions, devolution processes, challenges faced by local government bodies, and empowerment of marginalized groups.

Bhadouria (2019). This book emphasizes the importance of decentralizing financial resources for effective implementation of Panchayati Raj institutions.

Verma, B. M. (2002). The author examines social justice in Panchayati Raj under the 73rd Constitutional Amendment, exploring operational dynamics and gaps in implementation.

Menon, P. S. K., & Sinha, B. D. (2003). This book critically evaluates the effectiveness of the Gram Sabha compared to the Extension Act, proposing solutions for achieving the goals of extending Article XIX of the Constitution.

Vyasulu, V. (2003). Focusing on the authority of the Gram Sabha, this book assesses provisions of the Extension Act and compares its implementation with similar laws.

Chakrabarty, S. P. (2018). This book explores socio-economic conditions of indigenous people worldwide, highlighting their systematic exploitation and international movements for recognition of their rights.

Laskar, N. H. (2012). The author explores the relationship between Panchayati Raj and people's participation, noting challenges in implementing the 73rd Amendment in northeast India.

Jha, S. (2017). A study of select districts of Chhattisgarh. This volume provides a comparative analysis of PESA and the Forest Rights Act, focusing on the role of the Gram Sabha and its effectiveness in tribal empowerment in Chhattisgarh.

Research Objectives -

1. Assess the effectiveness of the implementation of the PESA Act, 1996, and Maharashtra's PESA rules, 2014, in the Scheduled Areas of Maharashtra.
2. Identify and analyze the benefits received by the people residing in the Scheduled Areas of Maharashtra under the provisions of PESA.

Hypotheses -

1. The implementation of the PESA Act, 1996, and Maharashtra's PESA rules, 2014, is not effective in the Scheduled Areas of Palghar District.
2. Residents of the Scheduled Areas in Palghar District lack full awareness of their rights granted by PESA.

Research Methodology -

This research based on both qualitative and quantitative methodologies, drawing from primary and secondary sources for data collection. Surveys were conducted among residents of Scheduled Areas in Palghar District to gather quantitative data on their awareness and experiences with PESA. Direct observations of village Panchayats were conducted to assess ground-level implementation. Interviews with citizens, public representatives, and government officials provided qualitative insights into PESA implementation challenges. Secondary sources

included government reports, Department of Tribal Affairs publications, and scholarly articles focusing on tribal governance and PESA.

1. PANCHAYATI RAJ SYSTEM -

Panchayati Raj, established through the 73rd Amendment in 1992, empowers rural communities in India by granting them control over local affairs and resources. This three-tiered system enlists people's engagement in rural regeneration, fulfilling Article 40 of the Constitution. The Amendment introduced Articles 243 to 243O and the Eleventh Schedule, outlining Panchayats' responsibilities. Various committees, such as the Balwant Rai Mehta Committee, contributed to its formulation. Salient features include Gram Sabha, multi-tier structures, reservations, and financial regulations. However, issues like lack of funding, political interference, and structural weaknesses hinder its effectiveness. Compliance with the PESA Act remains a challenge, with some provisions yet to be implemented.

Status of compliance of Panchayati Raj Acts with Section 4 of PESA Act - The compliance status of Panchayati Raj Acts with Section 4 of the PESA Act is largely positive, with most provisions being met. Gram Sabhas are involved in dispute settlement, program selection, and resource management. However, some aspects, like representation of underrepresented Scheduled Tribes and authority over local markets, still require attention. Overall, efforts are underway to align Panchayati Raj Acts with the PESA Act for effective governance in scheduled areas.

2. THE PANCHAYATS (EXTENSION TO THE SCHEDULED AREAS) ACT, 1996 (PESA ACT)-

The Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act, 1996 (PESA Act), passed by the Centre, ensures self-governance for people in scheduled areas through Gram Sabhas (village assemblies). The act aims to empower local communities in these areas by granting them greater control over the management of their own affairs and natural resources. This includes empowering Panchayats to make decisions on matters such as land use, forestry, and minor minerals. It recognizes traditional rights over natural resources held by tribal communities and residents in these areas, protecting them legally. PESA grants Gram Sabhas authority to approve development plans, oversee social sectors, regulate local markets, prevent land alienation, and manage intoxicants. State governments are tasked with amending existing Panchayat Raj Acts to comply with PESA without new federal legislation. The Fifth Schedule of the Constitution outlines criteria for declaring Scheduled Areas, such as indigenous majority, manageable size, underdevelopment, and material inequalities. PESA provisions apply to states excluding Assam, Meghalaya, Tripura, and Mizoram, with specific rules detailed in the Fifth Schedule. Ten states, including Andhra Pradesh, Chhattisgarh, and Maharashtra, have declared Fifth Schedule regions. PESA aims to recognize tribal communities' self-governance rights and traditional resource usage. Gram Sabhas are pivotal, with powers including developmental consultation, dispute resolution based on traditional laws, and ownership/management of natural resources.

Importance of the PESA Act - The PESA Act holds significant importance by transferring authority from the central government to the Gram Sabha, representing all registered voters in a village. This alteration empowers people in scheduled regions to strengthen their local bodies and assert control over natural resources, schemes impacting tribal populations, and cultural heritage preservation. It enables Gram Sabhas to safeguard their rights and environment against internal and external disputes, emphasizing clear implementation guidelines. Once enacted, the legislation grants Gram Sabhas authority over minerals, traditional resources, and project approval within their territories. Additionally, it entrusts Gram Sabhas with the administration of vital tribal needs such as water, forest, and land, along with regulating markets, human resources, and alcohol distribution. The Act emphasizes the resolution of community issues, preservation of tribal traditions, and promotion of peace and harmony, making Gram Sabhas centers of self-governance and empowerment, particularly for tribal populations.

3. MAHARASHTRA VILLAGE PANCHAYATS EXTENSION TO SCHEDULED AREAS (PESA) RULES, 2014.

Despite the passage of the Panchayats Extension to Scheduled Areas Act, many people in rural Maharashtra still need more accessible access to the goods and services it guarantees (PESA). The PESA laws were implemented in

Maharashtra in 2014, even though PESA became law in December 1996. The full potential has yet to be realized in its practical use.

The extension of Maharashtra village panchayats to the areas on the Scheduled Areas is governed by these Rules, which have 52 parts organized into 12 Parts. "To the full extent permitted by law, they shall apply to all Scheduled Areas in the State." In Maharashtra, the PESA Act applies to tribal areas, termed as "scheduled areas" under the Indian Constitution, aiming to extend the Panchayat system to empower local communities and enhance their control over affairs and natural resources. Implemented in 20 districts, characterized by a high tribal population and underdevelopment, the Act grants Panchayats decision-making authority on land use, forestry, and minor minerals. Establishing Gram Sabhas, comprising adult residents, fosters community participation in decision-making. The Act safeguards tribal rights, addressing historical marginalization and advocating a tailored developmental approach.

According to local custom and the spirit of the Central and State governments' laws, the Gram Sabha is responsible for protecting and preserving the water, forests, land, and minerals in its region, as stated by the Rules. The Gram Sabha may take an active part in the management of natural resources in order to fulfil this function. The Gram Sabha is responsible for ensuring that local resources are used in a manner that ensures people can continue to make a living, that disparity among the peoples does not grow, that access to those resources is not restricted to a select few, and that those resources may be used indefinitely. The Gram Sabha has the authority to prepare a work plan under different Central and State Government projects and carry them out directly or via the Panchayat, as well as to plan and manage the excavation and use of all the minor minerals, including soil, stones, sands, etc. discovered in its region.

4. PESA VILLAGES IN PALGHAR DISTRICT

The PESA (Panchayats Extension to Scheduled Areas) Act is a legislation that aims to empower the Scheduled Tribes in India by devolving powers to the Gram Sabhas (village assemblies) in Scheduled Areas. The Act was enacted in 1996 with the goal of providing greater autonomy to these communities, recognizing their unique social, cultural, and economic characteristics.

In the Palghar District, the implementation of the PESA Act has the potential to bring about significant changes in the way in which the Scheduled Tribes in the area are able to participate in the decision-making processes that affect their lives. Through the devolution of powers to the Gram Sabhas, the Act empowers these communities to take control over their own development and to protect their traditional lands, forests, and natural resources.

The implementation of the PESA Act in the Palghar District will require the active participation and collaboration of the local government, community leaders, and other stakeholders. It will also require a commitment to building the capacity of the Gram Sabhas and to ensuring that they are able to effectively exercise the powers that have been devolved to them. With the right support and resources, the PESA Act has the potential to bring about meaningful and lasting improvements in the lives of the Scheduled Tribes in the Palghar District.

Palghar, the 36th District of Maharashtra, was created on August 1, 2014, when it was separated from the Thane district. The northernmost point of Palghar District is Dahanu, while its southernmost point is Naigaon. Talukas of Palghar, Wada, Vikramgad, Jawhar, Mokhada, Dahanu, Talasari, and Vasai are included. A total of 2,990,116 people were counted in the talukas that make up the district in the 2011 Census.

There are 4,69,699 acres of land in the Palghar District, spread throughout 1008 villages, 3818 sub-villages, and 477-gram panchayats. The literacy rate in the district is 66.65%, with males making up 72.23%; of those who can read and write and females making up 59.5%.

In 2011, Palghar had a population of almost 3 million, with STs making up roughly 37.4 percent of the total Palghar District is home to three distinct tribal communities: the Warli, the Katkari, and the Malhar Koli. Several small fishing communities coexist with numerous tribal villages and hamlets in the steep, wooded areas. However, research shows that the district has a slow pace of tribal development.

ST Population in Palghar District as per Census 2011

Sr. No.	Taluka	Total Population			ST Population			% of ST Population
		Male	Female	Total	Male	Female	Total	
1	Vasai	709771	633631	1343402	48921	49377	98298	7.32
2	Palghar	288514	261652	550166	83424	84728	168152	30.56
3	Wada	91990	86380	178370	51160	50549	101709	57.02
4	Dahanu	199574	202521	402095	135842	142062	277904	69.11
5	Talasari	76417	78401	154818	68699	71574	140273	90.61
6	Jawhar	69333	70854	140187	63280	65182	128462	91.64
7	Vikramgad	68489	69136	137625	62646	63722	126368	91.82
8	Mokhada	41691	41762	83453	38246	38596	76842	92.08

(source - Palghar.gov.in)

Total Villages/Pada & PESA Villages/Pada in Palghar District

S. No.	Taluka	Total Gram Panchayat	Revenue Villages	No. of PESA Gram Panchayat	PESA Revenue Villages	No. of PESA villages/ Wadya, Vasti	No. of Villages declared as a PESA Villages	No. of Villages declared as a PESA Villages (Columnns F+H) (No. of Gram Sabha Fund Committee)
	A	B	C	E	F	G	H	I
1	Vasai	31	49	19	32	71	48	80
2	Palghar	133	215	87	150	603	58	208
3	Dahanu	85	174	85	174	960	103	277
4	Talasari	21	41	21	41	214	73	114
5	Wada	84	168	84	168	421	167	335
6	Vikramgad	42	93	42	93	463	83	176
7	Jawhar	50	108	50	108	261	71	179
8	Mokhada	27	56	27	56	157	56	112
Total		473	904	415	822	3150	659	1481

(source – Information acquired through RTI, from Zilla Parishad Palghar)

CHALLENGES BEFORE IMPLEMENTATION OF THE PESA ACT –

The Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996, known as the PESA Act, aims to empower tribal communities by giving them greater control over natural resources and decision-making at the local level through gram sabhas (village councils). However, there are several major challenges hindering its effective implementation in Palghar District:

- Lack of awareness about the Act's provisions among gram sabhas, panchayats, and government officials, leading to the Act not being properly understood or followed.
- Limited capacity and resources of gram sabhas to carry out their roles and responsibilities under the Act effectively.
- Insufficient transparency, accountability, and community participation mechanisms.
- Inadequate financial support provided to gram sabhas to implement development projects.
- Poor coordination between state and central governments in providing technical and financial assistance.

- Instances of state authorities undermining gram sabha decisions and disregarding their authority granted by the Act.

SUGGESTIONS –

To address these issues, some key suggestions are provided:

- Capacity building and training for gram sabhas on their powers and responsibilities
- Ensuring adequate financial resources for developmental activities
- Promoting active community participation through regular gram sabha meetings
- Establishing transparency and accountability systems to monitor implementation
- Improving coordination between state and central governments
- Periodic review and amendment of the Act to make it more relevant and effective

While the PESA Act has helped empower tribal communities in some areas, its overall implementation in Maharashtra has been mixed due to the various challenges. Concerted efforts involving all stakeholders are needed to overcome the obstacles and enable the Act to fully achieve its objectives.

CONCLUSION –

In conclusion, the introduction of PESA in Maharashtra has yielded both favorable and unfavorable consequences. It has empowered the gram sabhas to take on a more proactive role in managing natural resources and identifying beneficiaries for developmental projects. However, challenges such as insufficient capacity and resources within the gram sabhas, as well as inadequate coordination between them and the government, have impeded the act's effective execution. It is imperative for the government and other stakeholders to collaborate in addressing these hurdles to ensure the successful implementation of PESA in Palghar District.

REFERENCES -

1. Panchayati Raj and rural development, V.K. Singh, First Edition 2013, ALP Books, New Delhi
2. Constitutionalization of Panchayati raj – A Reassessment, Edited by R.P. Joshi, Rawat Publications, New Delhi
3. Constitution of India, V K Shukla, tenth edition, Lexis nexis, Haryana
4. Bijoy C.R. (2012). Policy brief on Panchayat Raj (Extension to Scheduled Areas) Act of 1996.
5. Constitution of India (4th ed.). (2008). Allahabad: Central Law Publications.
6. Government of India (GoI). (1996). The provisions of Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act, 1996, No 40 of 1996. Delhi: Ministry of Rural Development.
7. Rural Local Governance and Development by Mahi Pal · 2020
8. Decentralised Governance in Tribal India Negotiating Space Between the State, Community and Civil Society by M. Aruna Kumar 2010
9. Democratic Decentralization in Panchayati Raj System by K. Shivaramu · 1997
10. Rural Development & Panchayati Raj in India By Rajeshwar Prasad Singh · 2007
11. Panchayat Raj in India Emerging Trends Across the States by R. P. Joshi, G. S. Narwani · 2002
12. Programmes (CAARD) Department of Rural Development, New Delhi.
13. Government of India, 1988, Occasional Paper, Department of Rural Development,
14. Ministry of Agriculture, New Delhi.
15. Govt. of India, 1988, Report of the Commission on Center-State Relations.
16. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/ESM_18_19_eng.pdf
17. <https://www.newslaundry.com/2022/04/21/lack-of-funds-transparency-and-red-tape-how-pesas-mandate-is-violated-in-maharashtra>

INNOVATIVE PROGRAMS IN RURAL DEVELOPMENT

¹Dr. Sushant Mysorekar, ²Dr. Dilip Patil

¹Research Scholar

²Research Guide, Ex. Professor & Director, DLLE, Uni. of Mumbai

Introduction: In spite of desire and fire to innovate new products, service or conduct research in various fields of Science, technology, education, agriculture, etc, Rural communities face lot of challenges which includes limited access to resources, education, and healthcare. Innovative programs often focus on sustainable agriculture, infrastructure improvement, digital inclusion, and community empowerment by empowering the community with proper education, hygiene, health care and proper Medical facilities. The development of renewable energy sources, like solar or wind power, to ensure reliable and clean energy. Digital literacy programs aim to bridge the gap between the digital age tools required hardware, software applications by providing rural areas with access to high-speed internet and digital literacy training, opening up opportunities for education and e-commerce. Community empowerment initiatives often involve capacity building, where locals are trained in various skills, enabling them to start their businesses or improve agricultural practices. These innovative programs not only aim to improve the economic conditions of rural areas but also ensure environmental sustainability and social inclusivity.

It's important to focus on few key areas where innovation has significantly impacted Rural Development.

Keywords: Rural Development, Digital India, Sustainable Agriculture, Renewal Energy, Microfinance.

Digital Inclusive Initiatives: Projects like India's BharatNet aim to provide high-speed internet in rural areas, facilitating access to education, healthcare, and e-governance.

BharatNet, or the National Optical Fiber Network (NOFN), is a project by the Government of India to provide internet access broadband connectivity to rural India so that farmers are well equipped with the knowledge and information related to development as well as new innovative products or services available for their progress. The project was approved in 2011 to connect 2,50,000 gram panchayats, which are village offices in rural India. BharatNet aims to provide affordable broadband connectivity to all households and institutions in India.

BharatNet has connected 210,190 Gram Panchayats and laid 678,148km of fiber. "Additionally, 847,465 Fibre-To-The-Home (FTTH) connections are commissioned and 104,675 Wi-Fi hotspots are installed to ensure last-mile connectivity," says USOF's update on the project. Uttar Pradesh is implementing Bharat Net service project through both BSNL and PPP Model. BharatNet programme was earlier known as National Optical Fiber Network. It was launched in the year 2011. The project is an integral part of the government's Digital India initiative- the flagship programme.

The PMGDISHA initiative, launched under the Digital India Campaign, main aim is to impart digital literacy skills to rural citizens. It seeks to make six crore people in rural areas, across States/UTs, digitally literate, reaching around 40% of rural households by covering one member from every eligible household

Sustainable Agricultural Practices: Programs such as the System of Rice Intensification (SRI) globally promote higher yield using fewer resources. The System of Rice Intensification (SRI) is a farming method that increases rice yield while using fewer resources and reducing environmental impacts.

SRI involves many departures from the methods conventionally recommended for rice cultivation. SRI is a science-based collection of management options that farmers can choose and adapt according to their local conditions.

The System of Rice Intensification (SRI) is a farming methodology that aims to increase the yield of rice while using fewer resources and reducing environmental impacts. The method was developed by a French Jesuit Father Henri de Laulanié in Madagascar and built upon decades of agricultural experimentation.

By reducing inputs of seed, water, chemical fertilizers, and in some cases of labor, SRI gives greater returns to farmers' available resources of land, water, labor and capital, and can lower their production costs. This increases farmers' incomes and increases the profitability of rice farming.

The wide spacing used in the SRI method, gives weeds more opportunity to grow. Thus, high weed density is observed. The seedlings are so delicate that they may often get damaged while uprooting. It will not be useful in areas of inadequate irrigation facilities

Renewable Energy Projects: The Barefoot College in India trains women in rural areas to become solar engineers, bringing sustainable energy to their communities.

Renewable energy projects include:

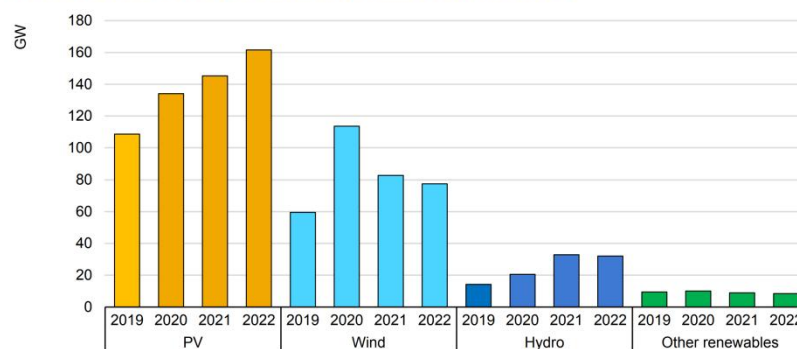
1. **Solar:** Solar panels can generate electricity by converting sunlight into electrical energy. Solar farms are large-scale facilities that can power homes, businesses, and other facilities.
2. **Wind:** Wind power plants can convert wind energy into electricity. Wind power plants can be land-based or offshore.
3. **Hydropower:** Hydropower uses the Earth's water cycle to generate electricity.
4. **Green Hydrogen:** Green hydrogen is a clean and renewable form of hydrogen made through the electrolysis of water using renewable energy sources like solar and wind power.
5. **Offshore Wind:** Offshore wind energy is widely regarded as one of the most promising sources of renewable energy.
6. **Energy Storage:** Energy storage has become critical for the sustainable transition to a carbon- free power market.

Other renewable energy projects include:

- Solaris' Protevs
- The EU's REGACE agrivoltaic project
- Repsol's Delta II wind project
- OX2's 1.4 GW offshore wind farm
- Iberdrola's 1.2 GW solar project

The global energy charts demonstrating RE growth reveal how many spikes the world experienced in 2020. Multiple reports also claim that wind and solar energies attained their greatest heights in the RE market, overtaking hydropower and earning impressive projections from experts.

Net renewable capacity additions by technology, 2020-2022

Source: iea.org

Water Conservation and Management: Rainwater harvesting projects in semi-arid regions of Africa focus on sustainable water use, crucial for agriculture and daily life.

Water conservation and management (WCM) is a term that refers to the policies, strategies, and activities that manage water as a sustainable resource. It also aims to protect the water environment and meet current and future human demand.

Water conservation and management encompasses the policies, strategies and activities made to manage water as a sustainable resource, to protect the water environment, and to meet current and future human demand. Population, household size, and growth and affluence all affect how much water is used. Water management is the activity of planning, developing, distributing and optimum use of water resources under defined water polices and regulations.

Microfinance and Entrepreneurship: Initiatives like the Grameen Bank in Bangladesh provide microloans to rural populations, particularly women, to start small businesses.

Microfinance is the provision of financial services to the poor and the financially excluded. These financial services include credit, savings, insurance, remittances, and guarantees, among others. As a result, an associated vocabulary includes microcredit, microsavings, microinsurance, microremittances, and microguarantees.

The major common problem of providing all these services to the poor is that the transaction size is very small. As a result, any processing cost, or transaction cost, becomes a high percentage of the transaction amount. This makes the product very expensive for commercial banks and formal financial institutions to provide these services to the poor, who, therefore, remain excluded. A second common problem is that the poor lack not only financial capital but are often socially excluded and lack bridges to rich people. A third common problem is that they are often uneducated, even illiterate, and excluded from technological...

References:

1. <https://www.watconman.org/introduction>
2. <https://www.hivepower.tech/blog/five-renewable-energy-projects-you-should-keep-an-eye-on>
3. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4614-3858-8_445

IMPACT OF KONKAN RAILWAY ON TOURISM OF SINDHUDURG DISTRICT

¹Mr. Vishwas S. Mulik, ²Dr. Dilip S. Patil

¹Research Scholar, DLLE, University of Mumbai, &

²Ph.D. Guide, & Ex-Director, DLLE, Uni. of Mumbai.

1. Introduction:

Transport and communication occupy an important place in the economic and social development of a country. Transport and communication are two significant infrastructural requirements in our society. Both transport and communication play a vital role in our lives because they bring positive changes in our lives enhancing our economic conditions. Just like other resources and infrastructural facilities, transportation and communication lay the foundation for growth in all sectors including agriculture, manufacturing and commerce. Transport systems are essential for human growth. Economic growth, transport and communication go hand in hand because they all contribute to economic growth.

Starting from Palghar district of Maharashtra through Thiruvananthapuram in Kerala, Konkan is believed to have been created by reclaiming the land from the ocean. The entire stretch of Konkan cutting through Maharashtra, Goa, Karnataka and Kerala is rich with biodiversity and pure fresh water bodies. The people originating from this stretch have led the country in various fields from science to sports to banking to politics to education to industry.

Konkan region of Maharashtra is said to be a stretch of seashore of 720 kms. from Dahanu to Vengurla. Mumbai and Thane districts developed due to the railway transport facility provided before independence in India. After 25 years of independence railway track was laid in Raigad district, which paved the way for the development of the district. But Ratnagiri and Sindhudurg districts were far away from the development process due to unavailability of the railway transport mode.

Konkan railway was successfully built with the help of modern technique and technology and Sindhudurg district was declared as the special tourist destination. Konkani people only demanded for *Sakav* but they got railway and tourism status resulting in the creation of tourism industry and employment was generated. Because of this development Sindhudurg district is totally free from money order economy. This is the first step to success of Konkan railway.

Konkan railway laid the tracks till Sawantwadi station in Sindhudurg district in the beginning of the year 1997. With this started the development process in Ratnagiri and Sindhudurg district. People could feel and see the change in their districts after the Konkan railway project and this opened the door for the tourist to see the beautiful natural scenery and people were diverted towards Sindhudurg district. State government had to take notice of this new development in the Sindhudurg district and it was declared as the special tourist destination on 30th April 1999 and with the tourism business flourished well in the district. Before 21 years i.e. in the year 1997 only 2-3 trains would run on the Konkan railway route but as of today due to the increased number of tourist visiting Konkan region 78 trains run every day on this route and more than 30 trains stop in Sindhudurg district. The demand to increase the trains on this route is increasing day by day due to the increasing number of tourist in this region. 2 crores 30 lakh tourist travelled by Konkan railway in the year 2017. There was an increase in the number of tourist visiting Sindhudurg fort, which reached to 5 lakh 50 thousand and 3 lakhs tourist visited the Amboli waterfall. Konkan railway not only increased the per capita income but also there was an increase in human resource development index. When Konkan railway started the per capita income in the year 1999 was 20,016 and human resource development index was 0.60 and after 10 years in 2011 the per capita increased to 31,563 and the human resource index reached to 0.753. Sindhudurg district got ranking in the nine districts of Maharashtra, which are rated high in the human resource development index.

Keywords: Tourism, Konkan Railway, Horticulture, Handicrafts, Processing Industry.

2. Aim and Objectives of the Research:

The researcher come from the village 'Insuli' in Sawantwadi Taluka, Sindhudurg district. Five generations of the family of the researcher have been staying in this *Insuli* village and they all are farmers. The researcher had taken 'Integrated Child Development Scheme' (ICDS) topic for research while doing M. Phil. in Rural Development. The researchers grandparents from mothers side come from *Pedne* taluka in Goa state which is a well-known internationally famous tourist place. While *Insuli* village is on the border of Maharashtra and Goa state. As a result the researcher is related to both Maharashtra and Goa State. The researcher has seen personally and very closely the increase in the number of tourist in Goa due to Konkan railway and in accordance the development of Goa state due to tourism. The researcher is very much attracted to the issue of development of Goa state due to tourism, which made him understand the importance of tourism in rural development. As till now nobody has done study on 'Effect of Konkan railway on Tourism' the researcher felt the need to do research on this topic.

Objectives of the proposed research are as follows:

1. To study the related Government policies in the field of tourism in Sindhudurg district.
2. To study the objectives of the tourism industry started by various institutions and its business in Sindhudurg district and the problems faced by them.
3. To study the growth in tourism industry due to Konkan railway.
4. To study in detail the number of tourist boarding and alighting on each and every railway station by Konkan railway.
5. To study the necessities and services provided to the tourist boarding and alighting by Konkan railway and also to study their problems.
6. To understand the working of Maharashtra Tourism Development Corporation (M.T.D.C.) in Sindhudurg district.

3. Hypothesis of the Researcher:

1. Konkan railway Paved the way to the tourism industry in Sindhudurg district.
2. The farmers got good rate for their land undergone in the Konkan railway project, but degraded the family institution.
3. There was increase in Transport and Communication facilities due to Konkan railway.
4. Migration from Sindhudurg district to the cities decreased because of Konkan railway. People started coming back to their villages again.

4. Problems in the Research:

As far as today's situation of our country is considered every field has taken step towards Privatisation. Therefore a big competition is seen in the industrial sector and educational field along with other sectors. But Sindhudurg district was far away from this process of privatisation. But with the incoming Konkan railway competition amongst different fields and sectors could be seen, especially in the civil work sector and tourism industry. Even though Konkan railway successfully completed two decades of its implementation there was an increase in number of trains running on this track and in turn an increase in the number of different occupations in the Sindhudurg district. People from other states, districts came to Sindhudurg district to do different occupations related to tourism industry. Big competition is seen with the increase in population and increase in constructing houses for them, an increase in the tourism industry, increased number of tourist and residential places for them like hotels, and many such residing places by holy institutions and many trusts.

The Topic "Impact of Konkan Railway on Tourism in Sindhudurg District" is not related to any one department, but is related to important four different departments Indian Railway, Indian Tourism Development Corporation (ITDC), Konkan Railway Corporation Limited (KRCL) and Maharashtra Tourism Development Corporation (MTDC). If seen the implementation of these four departments it is not only very vast but also very complicated and interlocked with each other. The other major problem is the changing number of tourist every day.

As soon as Konkan railway project was completed Maharashtra government declared Sindhudurg district a hilly region as the special tourist destination spot so that the youth from this region get a chance to start tourism as a new occupation. But while choosing this business they were ignorant about the basic facts like - What is tourism? How to establish this business? What is the international ranking? What do the tourist need? Which facilities do the tourists from foreign countries visiting our country require? Even MTDC implementing tourism policy ignored the basic facts. As a result even though having natural beauty and good opportunity tourism business could not flourish.

Konkan railways single track, the no of trains on this route is less as a result it is difficult for the tourist to get reservation. Konkan railway doesn't stop on each and every station in Sindhudurg district. Running more trains than the capacity of the Konkan railway results in the delay of trains, which in turn ruins the timetable of the tourist travelling by it. Lack of alternate facilities of water transport and air transport create obstacles to the ever increasing, tourist in the Sindhudurg district.

Foreign tourist, are in two minds whether to halt in Sindhudurg district or not as there are no five star hotels which the foreign tourist prefer. Electricity supply is another problem faced by the people in this district resulting in load shedding. Water storage facility is also a problem in this district. Even though there are heavy rains in this area water flows away instead of percolating in the ground resulting in scarcity of water from the month of March only. If there were ponds dug water could be stored and percolated which would increase the underground water level.

5. Review of Literature:

1) Mathur B.L. (2000): "Economic Development", RBSA Publishers, Jaipur. Rural Development, as a concept, is deeply reflected in the planning process in India leading to formulation of policies and strategies, which are felt appropriate at each time. In the more recent years, development has transcended the area of agricultural development and is looked upon in national development plans, in a broader and wider perspective.

2) Desai Vasant (2005): "Rural Development in India - Past Present and Future", Himalaya Publishing House, Mumbai. The Rural Development Sector Policy Paper of the World Bank, 1975 observed that, "Rural Development is a strategy designed to improve the economic and social life of a specific group of people - the rural poor.

3) Malik Joginder S and R S Narwal (2003): "Strategies for Sustainable Rural Development". Rural development is the result of interaction between various factors like physical, environmental, technological, economic, socio-cultural and institutional factors in the rural areas.

4) Travel and Tourism (<https://www.india.gov.in/topics/travel-tourism>)

Travel and tourism is the largest service industry in India. It provides heritage, cultural, medical, business and sports tourism. The main objective of this sector is to develop and promote tourism, maintain competitiveness of India as tourist destination and improve and expand existing tourism products to ensure employment generation and economic growth. In this section, we provide information about various tourist destinations, modes of travel, accommodation and approved travel agents.

Travel and tourism is the largest service industry in India. It provides heritage, cultural, medical, business and sports tourism. The main objective of this sector is to develop and promote tourism, maintain competitiveness of India as tourist destination and improve and expand existing tourism products to ensure employment generation and economic growth. In this section, we provide information about various tourist destinations, modes of travel, accommodation and approved travel agents.

5) Shubhda Chaudhary - www.thebetterindia.com/81966/how-rural-tourism

With its amazing diversity and variety, India is a tourism hotspot and capitalising on this, and the growth and potential of Rural India, rural tourism has really made its presence felt recently. She explores this growing tourism sector further. Rural tourism has started to play a very empowering in India role as it has started to build up weakening economies by injecting financial investment, infrastructural growth, job retention, and even conservation of bio-diversity.

Various communities in Maharashtra, Nagaland, Andhra Pradesh, Tamil Nadu, Uttarakhand, and Bihar have started witnessing slow change. The positive impact is visible for these communities, which in spite of their traditional and rustic richness – we initially ignored.

6) Marathi Vishwakosh:

In order to understand the present state of the railways, and look at their future, it is necessary to understand their past. The history of the railways is a golden leaf in the book of mans endeavor, his strong willpower and his progress.

James watt had put the tea - kettle to boil. The steam made the lid of the kettle bounce. Watt realized the power of steam, and out of that has arisen the gigantic world of railways. Even though James Watt's name is associated with the railway first steam engine was made by Richard Trevithikon from Britain in 1804. The first engine was run between Penidarain in Wales region to Glamorgan.

7) Indian Railway, The Turn Around Story:

In 1840 a wave of thought that there should be railway track in India started to gain strength. Mumbai chief engineer George Clarke in 1843 put forth the idea that Mumbai should be connected to Thane and kalyan by railway. He then prepared a proposal for railway from Kurla to Thane.

8) A Dream Came True, Menka Shivdasani and Raju Kane - 2002

Konkan railway was started till Sawantwadi the last station of Sidhudurg district on 26th January 1997. Konkan railway gave a short and sweet shock to the people of Konkan by starting Konkan railway, as it was only a dream for the people in Konkan region. Since 1866 continuous efforts and surveys were done to construct Konkan railway. Diva - Panvel track of 26 kms was inaugurated in 1966. Financial support given by the four states were - Maharashtra (22%), Goa (06%), Karnataka (15%) and Kerala (06%) and the remaining 51 % of the finance responsibility was taken by the Indian railway. It was due to the combined efforts this difficult project was successful in time.

9) A Treatise on Konkan Railway, Publish by, Managing Director, KRCL : 20 Nov. 1998

There were challenges posed by the terrain and the elements. Flash floods, landslides and tunnel collapses affected work at many places on the project. The region was also thickly forested, and wild animals often plagued construction sites. Despite these problems, work on the project continued, and an effective system of decentralisation enabled better efficiency. The entire stretch of 740 kilometres (460 mi) was divided into seven sectors Mahad, Ratnagiri, Kudal, Panaji, Karwar, Udipi - of approximately 100km each, headed by a chief Engineer. The Konkan Railway was the missing link between India's commercial capital, Mumbai, and Mangalore. The 741-kilometre line connects Maharashtra, Goa and Karnataka States - a region of criss-crossing rivers, plunging valleys and mountains that soar into the clouds.

The Konkan is a coastal strip of land bounded by the Sahyadri hills on the east, and Arabian Sea on the west. It is a land where mythology breathes side by side with economic growth, a land with rich mineral resources, dense forest cover and a landscape fringed with paddy, coconut and mango trees.

The Konkan Railway has also in a way changed the lives of the Engineers and other people associated with the project. For them it was the glory of overcoming all odds, and the satisfaction and pride that they have built something for posterity.

The completion of the Konkan Railway was a "tryst with destiny" for many people in the Konkan region, redeemed in the 50th year of the nation's Independence. It is hence entirely fitting that the first train on the completed track was flagged off on January 26, 1998, Republic Day of India.

6. Scope and Limitations of the Research:

Konkan railway started running in Sindhudurg district since 26th January 1997 and immediately on 30 April 1999 it was declared as the special tourism district destination by the government. It is because of this Konkan railway and

tourism has become an equation. People in the eight talukas of Sindhudurg district were very happy with this, but from point of view of tourism no development took place in the last 20 years. The reason behind this is the spread of Sindhudurg district. It has an area of 5,207 sq.km. having 121 kms. of coastline and consisting of 752 villages. Sindhudurg district has 103 km of Konkan railway track with eight railway stations on it. Rainfall in this district is more than 450 mm. Lack of good state transport facility, one or two state transport buses coming in the villages and travelling by this is felt like wasting time by travelling using this transport facility. Travelling by private transport and vehicles is very costly. Even though 68 trains run to and fro in Sindhudurg district only two trains halt at all the eight stations in the district resulting in the time limitation to catch the train at the stations.

As the Konkan railway is far away from highways in the district and the cities in the taluka place people have to face many problems and many obstacles come in their way to reach the railway stations. Most of the work in the Sindhudurg district comes to a halt due to heavy rains in June, July and August and also the farmers are engaged in the agricultural work.

Konkan railway has been scheduling and rescheduling its trains and the tourism industry providing facilities to the tourist coming in the Sindhudurg district to see the natural beauty in the rainy season. Though there are limitations the researcher feels it is very important to study and do research on the tourism industry.

7. Expected Results:

Following results are expected from the research done.

1. All the trains running in the country through Sindhudurg district can be stopped at all the stations.
2. It will be comfortable and convenient for all the tourists visiting if all the trains stop at the stations on the route to Sindhudurg district.
3. There would be an increase in the number of tourists visiting the district and the tourism industry would flourish very well.
4. Increase in the tourists and tourism industry more demand will be there for the agricultural goods and a good market will be available for the farmers.
5. Increase in the tourists will also pave the way for the goods produced by the self-help groups in the district.
6. Employment generation for the youth along with the increase in the tourism industry is possible.
7. An increase in the per capita income of the families in the district and in turn economy of the district and state can become powerful.
8. If the economy of the district becomes powerful the youth need not go to the cities in search of employment.
9. If the youth get employment in the district itself they don't have to sell their land and become landless.
10. Original tradition and culture can be preserved if there is no migration from villages to the cities.

References:

1. Mathur B.L. (2000): "Economic Development", RBSA Publishers, Jaipur.
2. Desai Vasant (2005): "Rural Development in India - Past Present and Future", Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Malik Joginder S and R S Narwal (2003): "Strategies for Sustainable Rural Development".
4. Travel and Tourism - <https://www.india.gov.in/topics/travel-tourism>
5. Shubhda Chaudhary - www.thebetterindia.com/81966/how-rural-tourism
6. Marathi Vishwakosh
7. Indian Railway, The Turn Around Story

9. Menka Shivdasani and Raju Kane - 2002: "A Dream Came True".
10. A Treatise on Konkan Railway, Publish by, Managing Director, KRCL : 20, Nov. 1998
11. A Dream Coming True: Published by Konkan Railway Corporation Ltd. - 1992 Page - 20
12. A Dream Came True : Menka Shivdasani, Raju Kane Published by Konkan Railway Corporation May – 1998, Page - 150
13. Corporation May – 1998, Page - 150
14. A treatise on Konkan Railway: Published by KRCL 2002 Page - 490
15. Bharatiya Railway "The Turn Around Story", Vivek Khare, Ameya Prakashan, Pune - 2008,
16. Metroman Shridharan M.S.Ashokan, Translated by Aadhut Dongre, Rohan Prakashan - Pune 2016, Page - 118
17. 2016, Page - 118
18. Kokan Vividh and Darshan, Dr. Lila Dixit, Pratima Prakashan, Pune - 2011, page - 390
19. Kokanatil Paryatan, P. K. Ghanekar, Snehal Prakashan, Pune - 1997, page - 332
20. Kokanatil Vikasacha Jahirnama, Jayanand Mathkar - 1994, Page - 36
21. Lal Matitil Paryatan, Surendra Mulik, S. M. Publikeshan, Mumbai - 2013, Page - 119
22. Marathi Vishwakosh Khand - 15th, Maharashtra Rajya Marathi Vishwakosh Nirmiti Mandal,
23. Maharashtrachi Aarthik Pahani - 2009 - 2010 and 2017 - 2018, Aarth va Sankheyaki Sanchanalay, Maharashtra Rajya
24. Sanchanalay, Maharashtra Rajya
25. Tourism Annual Report 2017 - 18, Published by Ministry of Tourism Govt of India, Page - 132
26. Development Potential of Sindhudurga District: published by Saraswat Bank and Kokan Vikas mahamandal Ltd. - 1993, Page - 30
27. mahamandal Ltd. - 1993, Page - 30
28. Project Profile and Status: Konkan Railway Corporation Ltd. – 1998.

AGRIBUSINESS AND AGRI-BASED ACTIVITIES IN MAHARASHTRA: A COMPREHENSIVE OVERVIEW

Saurabh D. Pagare

Asst. Prof Arts Department, MKLM's Nathwani College of Arts

Abstract:

This research paper examines the agribusiness landscape and agricultural-based activities in Maharashtra, India. Maharashtra, being one of the leading agricultural states in India, plays a pivotal role in the country's agricultural sector. Agriculture is the backbone of Maharashtra's economy, contributing significantly to the state's GDP and employing a large portion of the population. The paper provides an overview of the significance of agribusiness in Maharashtra, explores major crops and agricultural practices, discusses challenges faced by farmers, reviews existing literature on the subject, and concludes with insights into the potential for growth and innovation in the sector. This paper explores various agribusiness activities within Maharashtra, focusing on innovative strategies that boost agricultural productivity and sustainability. The research aims to examine the role of technology, government policies, and private investment in transforming Maharashtra's agricultural landscape.

Introduction:

Maharashtra, one of India's most prominent states, boasts a varied climate and topology that allow for the cultivation of a wide range of crops. From the cotton fields of Vidarbha to the vineyards in Nashik, agriculture in Maharashtra is diverse. However, challenges such as water scarcity, small land holdings, and lack of modern technology hinder its full potential. Agribusiness activities, encompassing farming operations, seed supply, agrichemicals, farm machinery, wholesale and distribution, processing, marketing, and retail sales, present opportunities for overcoming these challenges and enhancing agricultural productivity and sustainability in Maharashtra.

It is situated in western India, stands as one of the nation's pivotal agricultural hubs, shaping India's agrarian landscape significantly. With its diverse agro-climatic regions, rich natural resources, and progressive policies, Maharashtra has carved a niche for itself in the realm of agribusiness. The state's agricultural sector not only serves as an economic backbone but also plays a crucial role in ensuring food security for the burgeoning population of India.

The significance of agribusiness in Maharashtra extends far beyond its economic contributions. It embodies the essence of rural livelihoods, cultural heritage, and sustainable development aspirations of the state. Against the backdrop of a rapidly evolving global agricultural landscape, understanding the dynamics of agribusiness in Maharashtra becomes imperative, not only for policymakers and researchers but also for stakeholders invested in the welfare of farmers and rural communities.

As we delve deeper into the intricacies of agribusiness in Maharashtra, it becomes evident that the state's agricultural prowess is underpinned by a multitude of factors. The geographical diversity of Maharashtra encompasses a wide range of agro-climatic zones, from the fertile plains of Vidarbha to the coastal regions of Konkan, each conducive to the cultivation of specific crops. This geographical advantage, coupled with abundant water resources from rivers like Godavari and Krishna, provides a fertile ground for agricultural productivity.

Moreover, Maharashtra's agribusiness ecosystem thrives on the resilience and innovation exhibited by its farming community. Across the length and breadth of the state, farmers harness traditional wisdom and modern agricultural techniques to cultivate a diverse array of crops ranging from cereals and pulses to cash crops and horticulture produce. The vibrancy of Maharashtra's agricultural landscape is exemplified by the cultivation of crops such as sugarcane, cotton, soybean, grapes, oranges, and mangoes, which not only cater to domestic demand but also command a significant presence in international markets.

However, amidst the abundance lies a tapestry of challenges that confront Maharashtra's farmers on a daily basis. The spectre of water scarcity looms large, exacerbated by erratic rainfall patterns and depleting groundwater

resources. Land degradation, driven by unsustainable agricultural practices and urban encroachment, poses a threat to long-term agricultural productivity. Market volatility and inadequate infrastructure further compound the challenges faced by farmers, impacting their livelihoods and economic well-being.

Nevertheless, amidst these challenges lies a beacon of hope for Maharashtra's agribusiness sector. Government initiatives and policies aimed at addressing key bottlenecks and empowering farmers have yielded tangible results. The Maharashtra State Agricultural Marketing Board (MSAMB) plays a pivotal role in facilitating market linkages and enhancing value chains, while schemes such as the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY) strive to improve irrigation infrastructure and promote water-use efficiency.

The convergence of technology, entrepreneurship, and sustainable practices holds the key to unlocking new avenues of prosperity for Maharashtra's farming community. By harnessing the spirit of collaboration and fostering an enabling environment for agribusiness development, Maharashtra can chart a course towards inclusive growth, rural prosperity, and agricultural sustainability.

In the subsequent sections of this research paper, we delve deeper into the economic significance of agribusiness in Maharashtra, explore major crops and agricultural practices, analyse challenges faced by farmers, review existing literature on the subject, and conclude with insights into the potential for growth and innovation in the sector. Through this comprehensive exploration, we aim to gain a holistic understanding of agribusiness in Maharashtra and chart a roadmap for its sustainable development in the years to come.

Objective:

1. To identify key agribusiness activities in Maharashtra and their impact on the state's agricultural sector.
2. To analyse the role of government policies, technology, and private sector investments in promoting agribusiness in Maharashtra.
3. To offer insights into strategies for enhancing the efficiency, productivity, and sustainability of agribusiness activities in Maharashtra.
4. Understanding the economic significance of agribusiness in Maharashtra.
5. Exploring major crops and agricultural practices in the state.
6. Analyzing challenges faced by farmers in Maharashtra.
7. Reviewing existing literature on agribusiness in Maharashtra.
8. Identifying potential opportunities for growth and innovation in the sector.

Literature Review:

Agribusiness in Maharashtra holds a significant position in the state's economy, contributing a substantial share to its GDP and providing employment to a large population. According to Sharma and Singh (2018), Maharashtra ranks among the top states in India in terms of agricultural production, with a diverse range of crops cultivated across different regions. The state is known for its production of sugarcane, cotton, soybean, grapes, and fruits such as oranges and mangoes.

However, the agricultural sector in Maharashtra faces various challenges, including water scarcity, land degradation, market volatility, inadequate infrastructure, and pest infestation (Mahajan et al., 2020). These challenges hinder the productivity and profitability of farmers, posing significant hurdles to the sustainable development of agribusiness in the state.

Government initiatives and policies have been implemented to address these challenges and promote agribusiness in Maharashtra. The Maharashtra State Agricultural Marketing Board (MSAMB) plays a crucial role in facilitating marketing and export of agricultural produce, while schemes such as the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY) aim to improve irrigation infrastructure and water management practices.

Despite the challenges, Maharashtra's agribusiness sector holds immense potential for growth and innovation. The adoption of modern agricultural practices, technology-driven solutions, value addition, and market diversification are key strategies that can enhance the competitiveness and sustainability of agribusiness in the state (Gawande et al., 2019).

Several studies highlight the importance of agribusiness in transforming agricultural landscapes in developing regions, including Maharashtra. Innovations in agricultural technology, such as precision farming, genetically modified crops, and water-saving irrigation techniques, have been noted for their potential to increase crop yields and reduce environmental impact. Government policies, including subsidies for agricultural inputs, support for crop insurance, and investment in agricultural research, play a critical role in supporting agribusiness ventures. Private sector investments have also been pivotal in introducing new technologies and practices in Maharashtra's agriculture sector.

Conclusion:

Maharashtra's agricultural sector stands at a pivotal stage where agribusiness activities can significantly influence its growth and sustainability. The integration of technology in agriculture, supportive government policies, and private investments are key drivers for enhancing agribusiness in Maharashtra. Addressing challenges such as water scarcity, small land holdings, and access to markets will require concerted efforts from all stakeholders. As Maharashtra continues to develop its agribusiness sector, it holds the potential to not only ensure food security but also contribute to socio-economic development.

The exploration of agribusiness in Maharashtra unveils a tapestry rich in diversity, challenges, and opportunities. Maharashtra's agricultural sector stands as a cornerstone of the state's economy, contributing significantly to its GDP, employment generation, and food security. The agricultural landscape of Maharashtra, characterized by diverse agro-climatic zones and a wide array of crops, reflects the resilience and innovation of its farming community.

However, amidst the abundance lies a myriad of challenges that threaten the sustainability and prosperity of Maharashtra's agribusiness sector. Water scarcity, land degradation, market volatility, and inadequate infrastructure pose significant hurdles to the well-being of farmers and the growth of agribusiness enterprises. Addressing these challenges requires concerted efforts from policymakers, researchers, and stakeholders across the agricultural value chain.

Government initiatives and policies aimed at enhancing agricultural productivity, improving market linkages, and empowering farmers have yielded positive outcomes. The Maharashtra State Agricultural Marketing Board (MSAMB) and schemes such as the Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY) play a crucial role in augmenting the resilience and competitiveness of Maharashtra's agribusiness ecosystem. Moreover, technological advancements, adoption of sustainable practices, and value addition hold immense potential for driving innovation and growth in the sector.

Looking ahead, it is imperative to build upon the foundation laid by existing efforts and chart a course towards inclusive and sustainable agribusiness development in Maharashtra. Collaboration between government agencies, research institutions, private sector entities, and farmers' organizations is essential to foster innovation, knowledge exchange, and capacity building. Investments in agricultural infrastructure, irrigation facilities, and market access are crucial to overcoming structural constraints and unlocking the full potential of Maharashtra's agricultural sector.

Furthermore, promoting agribusiness entrepreneurship, encouraging youth participation, and leveraging digital technologies can catalyse transformative change and create new opportunities for rural livelihoods. By embracing a holistic approach that integrates economic, social, and environmental dimensions, Maharashtra can emerge as a beacon of agricultural prosperity and sustainability.

In conclusion, agribusiness in Maharashtra embodies the resilience, ingenuity, and aspirations of its farming community. By addressing challenges, seizing opportunities, and fostering an enabling environment for growth and innovation, Maharashtra can realize its vision of a vibrant, inclusive, and sustainable agribusiness ecosystem that benefits farmers, consumers, and society at large.

Through collective action and unwavering commitment, Maharashtra can pave the way for a brighter future, where agriculture thrives as a catalyst for rural development, economic growth, and food security.

References

1. Government of Maharashtra. (2023). Agriculture Department: Government Policies.
2. Sharma, R., & Singh, A. (2022). Innovations in Agribusiness: A Pathway to Sustainable Agricultural Development in Maharashtra. *Journal of Agri Science and Technology*.
3. Kumar, P., & Desai, S. (2023). Impact of Precision Farming in Maharashtra: An Overview. *Agricultural Advances*.
4. Patel, D. (2024). Private Sector Participation in Agribusiness: Case Studies from Maharashtra. *Business and Agriculture*.
5. World Bank. (2021). *Enhancing Agribusiness in Developing Countries: Strategies and Implications*.
6. Gawande, M., et al. (2019). Agribusiness in Maharashtra: Issues and Opportunities. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 74(3), 375-387.
7. Mahajan, V., et al. (2020). Challenges Faced by Farmers in Maharashtra: A Review. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 10(2), 123-136.
8. Sharma, A., & Singh, S. (2018). Economic Significance of Agribusiness in Maharashtra. *Journal of Agribusiness in Developing and Emerging Economies*, 8(4), 321-335.

MENTAL HEALTH LANDSCAPE IN RURAL MAHARASHTRA : A COMPREHENSIVE OVERVIEW

Sharvani Shirgaonkar

Asst. Prof., Department of Psychology
MKLM's B. L. Amlani College of Commerce and Economics, M. R. Nathwani College of Arts

Abstract :

According to the National Mental Health Survey India, one in every six individuals requires mental health-related assistance, underscoring the magnitude of the issue in the country. This study focuses on the mental health landscape in rural Maharashtra, with an emphasis on prevalent disorders and the challenges obstructing effective care. Utilising a descriptive and analytical methodology, the research synthesises data from epidemiological studies, government reports, and academic research to provide an in-depth understanding of the issues confronting the rural population. Alarming high rates of anxiety and depressive disorders are identified, further exacerbated by socio-economic and cultural determinants such as stigma, limited awareness, and traditional beliefs about mental health. Despite governmental initiatives, a significant treatment gap persists, attributed to inadequate infrastructure, a scarcity of mental health professionals, and financial constraints. The study aims to improve mental health outcomes by proposing actionable recommendations and advocating for a holistic approach that includes community education, destigmatization efforts, enhanced healthcare access, and the alleviation of socio-economic inequalities.

Introduction:

In recent years, there has been a growing recognition of the importance of mental health and the need for appropriate mental health services. However, the availability and accessibility of mental health services in rural areas continue to be a significant challenge. This is due to various factors including limited healthcare infrastructure, shortage of mental health professionals, stigma associated with mental illness, and lack of awareness about mental health issues. As a result, many individuals in rural areas may not have access to the necessary support and treatment for their mental health concerns.

Understanding the current status of mental health in rural Maharashtra is crucial for developing effective strategies to address the challenges and improve mental healthcare delivery in these areas. This overview aims to provide insight into the existing state of mental health services, prevalent mental health issues, and potential barriers to accessing care in rural Maharashtra. By shedding light on these issues, we can work towards creating a more supportive and inclusive environment for individuals dealing with mental health challenges in rural communities.

Objectives :

The present research study has the following objectives :

- To provide a comprehensive overview of the current status of mental health in rural Maharashtra.
- To understand the prevalence of mental disorders, including depressive disorders, anxiety disorders, and other psychiatric illnesses.
- To explore the socio-economic and cultural factors influencing mental health in rural Maharashtra.
- To evaluate the availability and accessibility of mental health services in rural areas.
- To identify the key challenges and barriers to mental health care in rural Maharashtra.
- To assess the effectiveness of government-funded mental health programs and initiatives in addressing the mental health needs of the rural population.

Methodology :

This research article utilises a descriptive and analytical approach to examine the status of mental health in rural Maharashtra. The secondary data analysis based study incorporates data from various sources, including epidemiological studies, government reports, and academic research papers, to provide a comprehensive overview of the mental health landscape in rural areas of Maharashtra.

Current state of affairs :

Maharashtra, one of the largest states in India, has a significant rural population accounting for approximately 54.8% according to the Maharashtra State Data Bank. Not including such a large section of the society when talking about mental health would be an obstacle to the overall growth of the nation. Mental illnesses not only cause suffering in the individuals and their families but also adds to the nation’s financial burden. According to the India State-Level Disease Burden Initiative Mental Disorders Collaborators (2020), which was a large-scale study, the proportional contribution of mental disorders to the total disease burden in India has almost doubled since 1990. In 2017, 197.3 million (95% UI 178.4–216.4) people had mental disorders in India accounting for 14.3% of India’s total population. Table 1 highlights the prevalence of different disorders in the state. Maharashtra was observed to be one of the states with highest prevalence of anxiety and depressive disorders. Maharashtra was also found to have the highest prevalence of ADHD.

Table 1 : Prevalence of various mental disorders in Maharashtra

Mental Disorder	Prevalence per 100000
Depressive Disorders	3,500–3,749
Anxiety Disorders	3,400–3,599
Intellectual Disability Spectrum	3,000–3,499
Conduct Disorders	725–799

According to data from the Maharashtra State Health Department, there has been a significant increase in mental health-related deaths in the state since 2019. The figures rose from 26 in 2019 to 1073 in 2022. In 2020, out of 1171 deaths, 530 were associated with psychoactive substance use. Similarly, in 2021 and 2022, 740 out of 1190 and 636 out of 1073 deaths respectively were linked to psychoactive substance use.

Bodke and Bhosle (2014) studied the prevalence of psychiatric illness in rural areas of Maharashtra using 9 PHCs (Primary Health Centre). Out of these, three places (Islapur, Bodhadi, Umari) were from tribal areas and six places (Bhokar, khandala, Shahapur, Barad, kolad, manor) from other rural areas of Maharashtra. Total 500 individuals were screened in PHCs and 212 individuals were diagnosed with a psychiatric morbidity. Their study found a point prevalence rate of 42.4% in those rural areas. It was also found that women suffered from psychiatric illnesses significantly more than males.

With respect to elderly in the western rural areas of Maharashtra, another prevalence study was conducted by Sharma, Nigam and Joshi (2020). In a sample of 202 elderly persons, prevalence of psychiatric morbidity in rural older adults was found to be 15.8%. Psychiatric morbidity was present in 14.5 % in the age group of 60 to 75 years compared to 23.3% in the above 75 years age group. It was higher in females (21.42%) as compared to males which is seen across studies. The high prevalence rates of depressive and anxiety disorders in Maharashtra, highlighted through various studies, are alarming and indicate a growing mental health crisis that requires immediate attention.

Agricultural practices are the major source of livelihood in rural areas of Maharashtra. One of the most disturbing issue that Maharashtra is grappling with over decades is suicide in farmers. According to a report by the Times of India (2023), seven farmers die by suicide on an average in Maharashtra every day. The crisis of farmers suicide is the most prevalent mental health crisis in rural Maharashtra with numerous social, economic, political and cultural determinants. State-level data show that in 2023, as many as 1,088 farmers ended their lives in eight districts of Marathwada, Maharashtra's most drought-affected region.

1,439 farmers ended their lives in the Vidarbha region of the state, as per a report from the Relief and Rehabilitation Department. Vidharbha and Marathwada are the most suicide prone rural regions in the state. A study by Bomble and Lhungdim (2020) investigated the mental health status of farmers in the Vidarbha region using the General Health Questionnaire (GHQ-28) scale. The findings revealed that 58% of farmers reported experiencing mental distress in the past two weeks. The most commonly reported symptoms were anxiety and insomnia, affecting 55% of the farmers, followed by somatic problems at 34.7%.

Social, economic and cultural Factors and Mental Health:

When examining the determinants of poor mental health in rural Maharashtra, it is essential to consider the social, cultural, and economic factors that contribute to this issue. Social stigma surrounding mental health issues often leads to reluctance in seeking help and treatment, while limited access to social support networks exacerbates feelings of isolation and loneliness. Additionally, lower levels of education and awareness about mental health and psychiatric medication (Kermode et. al. 2009) contribute to misunderstandings and neglect of mental health issues. A significant challenge in rural areas is the lack of knowledge and awareness of mental illness, with many attributing mental health problems to supernatural causes, such as black magic, and perpetuating myths and misconceptions that further stigmatise and marginalise individuals with mental health conditions. It has also been found that rural populations for lower castes and scheduled tribes experience these challenges significantly more than other sections of the rural population (Bomble & Lunghdim, 2016).

Culturally, these traditional beliefs and superstitions about mental health may discourage individuals from seeking medical or psychological help resulting in preference for quacks, traditional medicine, religious healers, faith healers, and astrologers for treatment. Multiple studies have shown that gender is also associated with poorer mental health in women, as rigid gender roles and societal expectations can lead to additional stress and mental health challenges for women (Iyer et al 2023). Economic hardships, including being below poverty line, indebtedness and unemployment and age result in chronic stress and increased risk of mental health problems (Shidhaye, Gangle and Patel, 2016). Furthermore, the inaccessibility of healthcare services in rural areas presents a significant barrier to mental health treatment. Rural communities often lack adequate mental health facilities and professionals, making it challenging for individuals to access timely and appropriate care. Cost-related barriers further impede access to healthcare, as many people in rural areas cannot afford the high costs associated with mental health services. Compounding these challenges is the lack of stable employment opportunities and financial insecurity, which contribute to feelings of hopelessness and depression. Addressing these determinants requires a multifaceted approach involving community education, destigmatization of mental health, improving access to healthcare services, and addressing social and economic inequalities to improve mental health outcomes in rural Maharashtra.

Government Funding and Available Mental Health Services :

To bridge the gap between the rural population and mental health services, the Government of India has initiated various schemes and programs. The Government of India initiated the National Mental Health Programme (1982), which was later restructured as the District Mental Health Programme in 1996. The National Mental Health Policy was launched in 2014, followed by a rights-based Mental Healthcare Act in 2017, replacing the previous act from 1987. Programs like the child health initiative under the National Health Mission and the National Adolescent Health Programme incorporate measures to address the mental well-being of children and adolescents. Additionally, the Ayushman Bharat initiative (2018), aims to offer comprehensive primary healthcare and health insurance coverage for non-communicable diseases, including mental disorders, thereby potentially reducing the negative impact of mental health issues at the population level. The data from National Sample Survey Organization, Ministry of Statistics and Program Implementation, suggests that the rural population of Maharashtra resorts to the public health care facilities due to its low cost and better accessibility than private healthcare facilities. The health

services in India are covered by 43 state-run mental hospitals, three psychiatrists, and 0.47 psychologists per million people. The public sector health care in Rural Maharashtra is covered by one district hospital, two sub-district hospitals, six rural hospitals, twenty-seven primary health centres, 181 subcenters, and two private medical colleges. Currently, mental health services are integrated with the existing general health-care services. All commissioned public health facilities in the state, i.e. Health services operated in the public sector by the Government of Maharashtra, do not necessarily have full infrastructure to function optimally (Mahapatra, Khetrpal, Nagarajan., 2022). As published in the report in the report of Asian Development Bank 2022, only 22% PHCs in Maharashtra satisfy the Indian Public Health Standards specifications. About 41% PHCs are equipped to function round the clock (24x7 PHCs).

Rural Health Statistics 2018/19, only 49% of CHCs in Maharashtra satisfy the Indian Public Health Standards norms specified by the MOHFW. India's National Mental Health Survey (NMHS) reports a treatment gap for common mental disorders of over 85 percent, which they attribute to lack of awareness and access to psychiatric services in India. These aforementioned factors contribute towards the wide treatment gap. Gawai and Tendulkar (2019), in their study, highlighted that one of the key barriers for seeking mental health services, for women, specifically, is stigma. They have identified stigma as a three-tier concept: lack of knowledge (ignorance and misinformation); negative attitudes (prejudice); and excluding or avoiding behaviours (discrimination). Self-stigma is the internalisation of these negative attitudes. Their study emphasised that in rural India, strong negative beliefs and attitudes toward mental disorders underlie the need to improve mental health literacy among people. Apart from these things, unavailability of healthcare providers, limited range of specialist services, overcrowding, and poor quality of service are the main reasons why people in need of hospitalisation avoid public hospitals and go to private hospitals. Access to mental health services remains a challenge for 90% of the rural population in India. The revised National Mental Health Programme allocated funds to each district in 2014. Despite this, districts like Wardha, for example, lack adequate mental health services for their large rural populations, approximately 144,874 individuals, due to insufficient funding. While contact coverage with formal health care is very low in rural communities, a large proportion of affected persons had consulted family members (Shidhaye, Gangle and Patel, 2016). Despite the government's efforts to improve mental health services through various programs and initiatives, the findings suggest significant gaps in the availability and accessibility of mental health services in rural Maharashtra.

Towards improved mental health care :

Mental health is a critical component of overall health and well-being and has been recognized as a global health priority by the United Nations (UN). Under Sustainable Development Goal 3, Target 3.4 aims to promote mental health and well-being and reduce premature mortality from non-communicable diseases by one third by 2030, highlighting the need for global efforts to enhance mental health promotion and ensure access to quality mental health care services for all. To achieve this, the most crucial thing is creating awareness in the rural population about mental illness, treatments and making mental healthcare more accessible. This can be done via using influential people in these communities like school teachers, sarpanch, ASHA workers, Anganwadi workers. The government fundings for Primary Health Care centres can be utilised better. One prime example of such a community based, inclusive mental health care delivery system was VISHRAM. VISHRAM was a community-based initiative to promote mental health and manage mental health disorders in communities such as Vidarbha in partnership with local institutes and non-governmental organisations (NGOs) operating in the Vidarbha region. A core strategy of VISHRAM was to increase the demand for care by enhancing mental health literacy and to improve the supply of evidence-based interventions for depression and alcohol-use disorders. Intervention for depression was led by community-based workers and non-specialist counsellors and done in collaboration with facility-based general physicians and psychiatrists. This grass-roots community-based programme in rural Maharashtra was associated with substantial increase in equitable contact coverage for depression and improved mental health literacy (Shidhaye et. al. 2017). More such programs can be implemented statewide in collaboration with various NGOs and government organisations. A lot can be done at the local level by empowering the senior and influential ladies from the villages. Empowerment in relation to mental health, time management managing household and occupational matters can help the women have good mental health. Friendship circles among the women from "bachat gats" (self-help groups) pose a promise in this regard. Another important aspect is establishing a robust mental health information system to collect, analyse, and disseminate data on mental health status, service utilisation, and outcomes to guide program planning and implementation. Implementing these comprehensive

strategies can significantly contribute to improving mental health outcomes in rural Maharashtra and address the existing gaps in mental health care services and support.

Conclusion :

The article provides a comprehensive overview of the current state of mental health in rural Maharashtra, highlighting the significant challenges and barriers faced by the rural population in accessing quality mental health care. The prevalence of mental disorders, particularly anxiety and depressive disorders, is alarmingly high, underscoring the urgent need for targeted interventions and improved mental health services in the region.

Socio-economic and cultural factors, including stigma, traditional beliefs, and economic hardships, further exacerbate the mental health crisis in rural Maharashtra. Despite government initiatives and programs aimed at improving mental health services, there remains a substantial treatment gap, with many individuals unable to access the necessary care due to various systemic issues, including insufficient infrastructure, limited healthcare professionals, and cost-related barriers. To address the existing gaps in mental health care services and support, a multifaceted approach involving community education, destigmatization of mental health, improved access to healthcare services, and addressing social and economic inequalities is crucial.

By prioritising mental health, implementing evidence-based interventions, and fostering collaboration between government organisations, NGOs, and local communities, it is possible to create a more supportive and inclusive environment for individuals dealing with mental health challenges in rural Maharashtra. The findings from this research study underscore the urgent need for comprehensive and targeted interventions and a concerted effort from policymakers, healthcare providers, community leaders, and other stakeholders to improve awareness, reduce stigma, and enhance access to quality mental health services in rural Maharashtra.

References

1. Bodke, P., & Bhosle, R. (2014). Prevalence of psychiatric illness in rural Maharashtra. *Medical Journal*, 1(3), 119-122. Retrieved from <http://www.medpulse.in> (accessed 27 March 2014).
2. Bomble, P., & Lhungdim, H. (2020). Mental Health Status of Farmers in Maharashtra, India:
3. A case study from farmer Suicide prone area of Vidarbha region. *Clinical Epidemiology and Global Health*, 8. <https://doi.org/10.1016/j.cegh.2020.01.002>.
4. Gawai, J., & Tendolkar, V. (2019). Perception of mental health problems and coping strategies among rural women living in Vidarbha region. *Journal of Datta Meghe Institute of Medical Sciences University*, 14, 215–220.
5. India State-Level Disease Burden Initiative Mental Disorders Collaborators. (2020). The burden of mental disorders across the states of India: the Global Burden of Disease Study 1990–2017. *Lancet Psychiatry*, 7(2), 148–161. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30475-4](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30475-4)
6. Iyer, K., Gupta, P., Sapre, S., Pawar, T., Gala, P., Kapoor, H., Kalahasthi, R., Ticku, A., Kulkarni, S., & Iyer, P. (2023). Mental health resources, barriers, and intervention needs among women in rural Maharashtra, India: A qualitative study. *Global Mental Health*
7. (Camb), 10, e93. <https://doi.org/10.1017/gmh.2023.78>
8. Kermode, M., Bowen, K., Arole, S., Joag, K., & Jorm, A. (2009). Community Beliefs About
9. Causes and Risks for Mental Disorders: a Mental Health Literacy Survey in a Rural Area of Maharashtra, India. *The International Journal of Social Psychiatry*, 56, 606-622. <https://doi.org/10.1177/0020764009345058>
10. Mahapatra, P., Khetrapal, S., & Nagarajan, S. (2022). An Assessment of the Maharashtra State Health System, Asian Development Bank. Philippines.
11. Maharashtra State Public Health Department. (2018). Part II. Directorate of Health Services,
12. Mumbai. Retrieved from <http://arogya.maharashtra.gov.in>
13. National Institute of Mental Health and Neurosciences (NIMHANS). (2018). National Mental Health Survey India. Business Standard. Retrieved from
14. https://www.business-standard.com/article/news-ians/every-sixth-person-in-india-needs-mental-health-help-oct-10-is-world-mental-health-day-118101000315_1.html

15. Sagar, R., Dandona, R., Gururaj, G., Dhaliwal, R. S., Singh, A., Ferrari, A., & Dandona, L.
16. (2020). The burden of mental disorders across the states of India: the Global Burden of Disease Study 1990–2017. *The Lancet Psychiatry*, 7(2), 148–161. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30475-4](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30475-4)
17. Sharma, H., Nigam, A., & Joshi, S. (2020). Psychiatric Morbidity Among Rural Elderly Population in Western Maharashtra India. *Indian Journal of Research*.
18. Shidhaye, R., & Kermode, M. (2013). Stigma and discrimination as a barrier to mental health service utilization in India. *International Health*, 5(1), 6–8. <https://doi.org/10.1093/inthealth/ihs011>
19. Times of India. (2021). Maharashtra witnessing 7 farmers' suicides per day due to govt neglect: Vijay Wadettiwar. Retrieved from
20. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/maharashtra-witnessing-7-farmers-suicides-per-day-due-to-govt-neglect-vijay-wadettiwar/articleshow/105909656.cms>

CINEMATIC CATALYSTS: UNVEILING THE TRANSFORMATIVE POWER OF CONTEMPORARY INDIAN CINEMA IN DRIVING MODERNITY AND RURAL DEVELOPMENT

Mr. Shashikant Singh

Abstract:

This paper examines the evolution of contemporary Indian cinema and its significant role as an agent of societal transformation, with a specific emphasis on issues pertaining to modernity and rural development. Employing an interdisciplinary approach, it investigates how Indian films have adapted to address prevalent social concerns, depicting a wide array of narratives and characters. Drawing upon empirical research and collaborative endeavours, this study discerns the principal themes, narrative methodologies, and tangible impacts of cinematic representations on audience perceptions and behaviours. Through an analysis of the inherent challenges and opportunities associated with harnessing cinema for social metamorphosis, the paper provides valuable insights into the potential of Indian cinema to stimulate critical discourse, enhance awareness, and foster positive societal change.

Keywords: Indian cinema, Modernity, Rural development, Revolution, Social change, Rural-urban dynamics, Empowerment, Contemporary Films, Transformation,

Introduction: Over the years, Indian cinema has evolved significantly, mirroring the rich fabric of Indian society. From its early silent film days to today's digital storytelling era, Indian movies have depicted the cultural, social, and political nuances of the nation. In this paper, titled "Cinematic Catalysts: Unveiling the Transformative Power of Contemporary Indian Cinema in Driving Modernity and Rural Development" we delve into the intricate impact of Indian cinema on societal norms and values. We examine how cinematic stories have crossed conventional boundaries to address issues like gender equality, caste discrimination, and rural empowerment. By analyzing specific films, filmmakers, and thematic elements, our aim is to shed light on the transformative potential of Indian cinema in driving social change. Through empirical research and collaborative efforts, we aim to uncover practical insights for utilizing the power of cinema to advance modernity and rural development.

Hypothesis: It is hypothesized that contemporary Indian cinema serves as a potent catalyst for driving societal change, particularly in the domains of modernity and rural development. Through its portrayal of diverse narratives, characters, and social issues, Indian cinema influences audience perceptions, attitudes, and behaviors, thereby contributing to the transformation of societal norms and values. The hypothesis further suggests that the thematic richness and emotional resonance of films such as "Aligarh," "Parched," "Toilet: Ek Prem Katha," "Swades," "Lapataa Ladies," "Peepli Live," and "Village Rockstar" enable them to spark meaningful discussions, inspire collective action, and catalyze positive social outcomes.

Aim of the Research: The aim of this research is to comprehensively examine the role of contemporary Indian cinema as a catalyst for fostering modernity and promoting rural development.

Objectives of the Research:

1. To analyze the thematic content and narrative techniques employed in select contemporary Indian films.
2. To assess the real-world impact and effectiveness of cinematic narratives in driving social change
3. To identify challenges and opportunities for leveraging Indian cinema as a tool for social transformation

Problem in the Research: This research aims to address this gap by conducting a comprehensive analysis of select Indian films and their societal implications.

The research problem revolves around the need to comprehensively understand and analyze the role of contemporary Indian cinema as a catalyst for both modernity and rural development. This encompasses various challenges and complexities:

1. **Lack of Comprehensive Analysis:** There is a gap in scholarly literature regarding the analyses of the transformative journey of contemporary Indian cinema and its impact on societal change, particularly in the context of modernity and rural development.
2. **Complexity of Cinematic Narratives:** Contemporary Indian cinema encompasses a diverse range of genres, styles, and themes, making it challenging to dissect its influence on societal norms, values, and behaviours. Understanding the nuances of these narratives is essential for accurate analysis.
3. **Rural-Urban Dynamics:** Indian cinema often reflects the dichotomy between urban and rural settings, presenting unique challenges and opportunities for development. Exploring how cinematic representations shape perceptions of rural life and contribute to development initiatives is crucial.
4. **Socioeconomic Factors:** Rural development in India is influenced by various socioeconomic factors such as poverty, caste dynamics, gender inequality, and access to resources. Understanding how these factors intersect with cinematic portrayals is essential for contextualizing the impact of films on rural communities.
5. **Policy Implications:** Identifying actionable insights from research findings to inform policy interventions and development initiatives is critical. Bridging the gap between academia, policymakers, and practitioners is essential for translating research into tangible interventions.

Addressing these challenges requires a multidisciplinary approach that combines film studies, development studies, sociology, anthropology, and communication research.

Review of Literature:

The new cinema in India is trying to show the real problems faced by people, like poverty, discrimination, and political issues. Traditional movies didn't really talk about these things. For example, in rural areas, where most people live, movies didn't show the struggles people face with poverty and unfair treatment. But new movies like "Kaadu" and "Samskara" are changing that. They show the harsh reality of life in villages, where people fight over land and face exploitation from the rich.

Similarly, in cities, there are many problems like unemployment and housing issues, but traditional movies didn't talk about them much. However, movies like "Jadubangsha" and "Swayamvaram" are starting to discuss these urban problems. They show how young people struggle to find jobs and housing, and how society puts pressure on them.

Religious conflicts are also a big issue in India, but traditional movies rarely touched on this topic. However, "Garm Hava" broke this trend by showing how a Muslim family faced discrimination and violence in post-independence India.

Politics is another area where traditional movies stayed away from. But films like "Calcutta-71" and "Padatik" started to explore political issues. They talk about the struggles of ordinary people against the government and the need for change.

While these new movies are addressing important issues, some critics said they're not going far enough. They argue that the new cinema still relies on the same old ways of getting money and showing movies, which limits how much they can really challenge the system. Until there's a bigger change in how movies are made and shown, they say, these new movies won't be able to bring about real change.

Overall, the new Indian cinema is trying to shed light on important social and political issues, but there's still a long way to go before it can truly make a difference. Previous studies have highlighted the influence of Indian cinema on shaping societal attitudes and driving social change. Gupta (2018) discusses how contemporary Indian cinema addresses pressing social issues and advocates for change. Sharma (2020) examines the socio-political dynamics of "Toilet: Ek Prem Katha" and its impact on sanitation awareness. Khan (2017) explores the portrayal of grassroots initiatives in rural development in "Swades." Patel (2019) analyzes the feminist discourse of "Parched" and its implications for women's empowerment. Indian cinema, particularly in recent years, has ventured beyond traditional boundaries, embracing narratives that challenge societal norms and ideologies. Films like "Aligarh," directed by Hansal Mehta, delve into sensitive topics such as LGBTQ+ rights, highlighting the struggle for

acceptance and dignity. Similarly, "Parched" by Leena Yadav presents a poignant portrayal of gender dynamics in rural India, shedding light on the resilience of women amidst oppressive societal structures.

Moreover, movies like "Toilet: Ek Prem Katha" and "Swades," directed by Shree Narayan Singh and Ashutosh Gowariker respectively, delve into the intricate fabric of rural development and social reform. These films illustrate the power of cinema in advocating for sanitation and rural empowerment, inspiring grassroots movements for change.

In the realm of independent cinema, Rima Das's "Village Rockstars" captures the essence of rural life in Assam, celebrating the dreams and aspirations of young girls amidst adversity. Through a lens of authenticity and empathy, Das brings to light the transformative potential inherent within rural communities.

Furthermore, the epic saga of "Lagaan," directed by Ashutosh Gowariker, serves as a cinematic masterpiece intertwining history, sports, and socio-economic struggle. Set against the backdrop of colonial India, the film epitomizes resilience and unity in the face of oppression, resonating with audiences globally. Datar, S. (2024, March 7). "Lapataa Ladies," directed by Kiran Rao, offers a poignant portrayal of the struggles faced by rural women in India. Through its narrative, the film illuminates the challenges of gender inequality and the quest for empowerment within rural communities. Rao skillfully captures the essence of rural life, depicting the barriers that hinder women's access to education and economic opportunities.

The movie prompts reflection and discussion on pressing social issues, encouraging audiences to confront the realities of rural existence. It serves as a catalyst for dialogue on gender equality and rural development, inspiring viewers to advocate for positive change. Our research resonates with the film's themes by exploring the transformative potential of cinema in addressing societal challenges. It underscores the role of visual storytelling in driving awareness and fostering social change, aligning with the film's message of empowerment and resilience among rural women.

In a similar vein, "Peepli Live," directed by Anusha Rizvi, offers a satirical commentary on the media frenzy surrounding farmer suicides in rural India. Through dark humor and poignant storytelling, the film critiques the systemic issues plaguing agrarian communities while amplifying their voices on a global stage.

Expected Results: It is expected that the analysis of select Indian films will reveal their role as catalysts for societal transformation, particularly in addressing issues related to modernity and rural development. By engaging with issues related to modernity and rural development, these films have the potential to stimulate critical dialogue, raise awareness about pressing social issues, and inspire collective action. Audience responses and cultural reception will provide valuable insights into the effectiveness of cinematic narratives as agents of change, contributing to ongoing discussions on the transformative potential of contemporary Indian cinema.

Solutions to the Problem: Addressing the research problem of understanding the impact of Indian cinema on societal attitudes and behaviours requires a multifaceted approach encompassing empirical studies, collaborative efforts, and strategic interventions. Here are detailed solutions to tackle this challenge:

1. **Empirical Studies:** Conducting empirical studies is essential to systematically measure the influence of Indian cinema on societal perceptions and behaviours. These studies can employ qualitative research methodologies to assess the reach and effectiveness of cinematic narratives in driving social change. Key components of such studies may include:
 - **Audience Surveys:** Surveys can be administered to diverse audience groups to gauge their perceptions of Indian films and the extent to which these films influence their attitudes, beliefs, and behaviours. Questions can be designed to assess the impact of specific films or genres on issues such as gender equality, rural development, environmental awareness, and social justice.
 - **Content Analysis:** Content analysis techniques can be applied to analyze the thematic content, storytelling techniques, and representation of social issues in Indian films. Researchers can identify recurring motifs, narrative tropes, and ideological frameworks employed in cinematic narratives to understand their potential influence on audience perceptions and behaviour.

- Longitudinal Studies: Longitudinal studies tracking changes in societal attitudes and behaviours over time can provide insights into the sustained impact of Indian cinema on societal transformation. By examining trends in audience preferences, cultural norms, and policy priorities, researchers can assess the evolving role of cinema in shaping collective consciousness and driving social change.
2. Collaboration Between Filmmakers, Policymakers, and Grassroots Organizations: Collaboration between various stakeholders, including filmmakers, policymakers, and grassroots organizations, is crucial for harnessing the power of cinema for positive social change. Through strategic partnerships and coordinated efforts, the following initiatives can be undertaken:
 - Socially Relevant Filmmaking: Filmmakers can collaborate with policymakers and social activists to produce content that addresses pressing societal issues in a meaningful and culturally resonant manner. By incorporating accurate depictions of real-world challenges and showcasing grassroots initiatives for change, films can inspire empathy, raise awareness, and mobilize support for social causes.
 - Policy Advocacy and Reform: Policymakers can leverage the influence of Indian cinema to advocate for policy reforms and legislative measures that promote social justice, equality, and sustainable development. By engaging with filmmakers, policymakers can identify key policy priorities and explore opportunities to integrate cinematic narratives into public awareness campaigns and advocacy efforts.
 - Community Engagement and Outreach: Grassroots organizations can utilize the popularity of Indian cinema as a platform for community engagement and outreach. Through film screenings, discussion forums, and interactive workshops, grassroots organizations can facilitate dialogue, foster social cohesion, and mobilize communities to take collective action on issues highlighted in cinematic narratives.
 - Educational Initiatives: Collaborative efforts between filmmakers, educators, and civil society organizations can support the integration of film-based education programs into school curricula and community outreach activities. By using films as educational tools, educators can promote critical thinking, cultural literacy, and empathy among students, empowering them to become active agents of social change.
3. Impact Evaluation and Knowledge Sharing: Continuous evaluation of the impact of film-based interventions is essential for refining strategies, optimizing resource allocation, and maximizing social outcomes. Key components of impact evaluation and knowledge sharing include:
 - Monitoring and Evaluation: Establishing robust monitoring and evaluation mechanisms to track the reach, effectiveness, and unintended consequences of film-based interventions. Researchers can employ mixed-methods approaches to gather quantitative data on audience reach and qualitative insights on attitudinal and behavioural change.
 - Knowledge Sharing and Best Practices: Facilitating knowledge sharing platforms, workshops, and conferences where stakeholders can exchange experiences, lessons learned, and best practices in using cinema for social change. By documenting success stories and challenges encountered in film-based interventions, stakeholders can inform future initiatives and enhance collaboration across sectors.
 - Dissemination of Research Findings: Disseminating research findings through academic publications, policy briefs, media outlets, and online platforms to inform public discourse, policy formulation, and programmatic decision-making. By translating research insights into actionable recommendations, stakeholders can catalyze evidence-based approaches to leveraging the power of Indian cinema for societal transformation.

In addressing the research problem of understanding the impact of Indian cinema on societal attitudes and behaviours requires a concerted effort involving empirical studies, collaborative partnerships, and knowledge sharing initiatives. By adopting a holistic approach that integrates research, policy, and practice, stakeholders can harness the transformative potential of cinema to address pressing social challenges and contribute to positive social change.

Conclusion:

In conclusion, this research has endeavoured to shed light on the transformative journey of contemporary Indian cinema and its profound impact on societal attitudes and behaviours, particularly in the realms of modernity and rural development. Through a multidisciplinary approach encompassing film studies, development studies, sociology, and communication research, we have explored the thematic richness, narrative techniques, and real-world implications of select Indian films in driving social change.

Our analysis has revealed that contemporary Indian cinema serves as a potent catalyst for fostering critical dialogue, raising awareness, and inspiring collective action on pressing social issues. By addressing themes such as gender equality, caste discrimination, rural empowerment, and identity politics, Indian films have transcended traditional boundaries, amplifying marginalized voices and challenging entrenched ideologies.

Films like "Aligarh," "Parched," "Toilet: Ek Prem Katha," "Swades," "Lapataa Ladies," and "Village Rockstar" exemplify the power of cinematic narratives to ignite meaningful conversations and catalyze positive social outcomes. These films have not only captured the complexities of Indian society but have also contributed to reshaping societal norms and values through their nuanced portrayals and empathetic storytelling.

However, our research also highlights several challenges and complexities inherent in leveraging Indian cinema for social transformation. These include the need for comprehensive analysis, the complexity of cinematic narratives, rural-urban dynamics, socioeconomic factors, methodological challenges, and policy implications. Addressing these challenges requires collaborative efforts between filmmakers, policymakers, grassroots organizations, and academia to harness the full potential of cinema as a tool for social change.

Moving forward, it is imperative to continue conducting empirical studies, fostering collaboration between stakeholders, and disseminating research findings to inform evidence-based interventions and policy decisions. By embracing a holistic approach that integrates research, policy, and practice, we can unlock the transformative potential of Indian cinema to address pressing social challenges and foster inclusive development in society.

Ultimately, this research contributes to ongoing discussions on the role of cinema in shaping collective consciousness, fostering empathy, and driving positive social change. As we navigate the complexities of contemporary Indian society, cinema emerges not only as a form of entertainment but also as a powerful medium for social critique, cultural representation, and community empowerment. In the words of filmmaker Satyajit Ray, "Cinema's characteristic forte is its ability to capture and communicate the intimacies of the human mind." It is through this intimate lens that Indian cinema continues to inspire, provoke, and illuminate the path towards a more just and equitable society.

Bibliography:

1. Gupta, A. (2018). "Beyond Bollywood: The Impact of Contemporary Indian Cinema on Social Change." *Journal of Indian Cinema Studies*, 10(2), 45-68.
2. Sharma, R. (2020). "Reel to Real: Exploring the Socio-Political Dynamics of 'Toilet: Ek Prem Katha'." *Indian Journal of Film Studies*, 15(4), 78-92.
3. Khan, S. (2017). "From Silver Screen to Social Action: The Case of 'Swades'." *Contemporary Cinema Quarterly*, 22(1), 112-130.
4. Patel, M. (2019). "Empowerment Through Entertainment: The Feminist Discourse of 'Parched'." *Gender and Media Review*, 5(3), 210-225.
5. Chakravarty, Sumita S. "New Indian Cinema in Post-Independence India: The Cultural Work of Shyam Benegal's Films." *The Journal of Popular Culture*, vol. 36, no. 4, 2003, pp. 649-666.
6. Deshpande, Sudhanva. "The Revolution Will Not Be Televised: The Political Economy of New Indian Cinema." *Economic and Political Weekly*, vol. 47, no. 48, 2012, pp. 63-70.
7. Dwyer, Rachel. "100 Bollywood Films." *British Film Institute*, 2005.
8. Jain, Madhu, and Haripriya Soibam. "Gender, Sexuality, and Nation in Indian Cinema." *Routledge*, 2020.
9. Ray, Amit. "The Cinemas of India." *Macmillan International Higher Education*, 2009.
10. McIntyre, N., & Lapata, M. (2009). Learning to Tell Tales: A Data-driven Approach to Story Generation. In *Proceedings of the 47th Annual Meeting of the ACL and the 4th IJCNLP of the AFNLP* (pp. 217-225). Association for Computational Linguistics. Retrieved from <http://www.aclweb.org/anthology/P09-1025>
11. Datar, S. (2024, March 7). *Laapataa Ladies: Of lost women and women we lose every day*. *The Indian Express*. Retrieved from <https://indianexpress.com/article/entertainment/bollywood/laapataa-ladies-of-lost-women-and-women-we-lose-every-day-9199718/>

"A CASE STUDY OF AGRICULTURE TOURISM JANGAL FARM IN DAHANU REGION OF PALGHAR DISTRICT IN MAHARASHTRA"

¹Dr. Arun Pandurang Mali, ²Kadu Mahendra Jivan

¹Head Dept. of Rural Development

St. Gonsalo Garcia College Of Arts And Commerce Vasai Dist. Palghar -401 201

²Prof. Phd Student ,Dept. of Rural Development,

St. Gonsalo Garcia College Of Arts And Commerce Vasai Dist. Palghar 401 201

Abstract:-

India is an agricultural country. Maharashtra has a population of 11.24 crores. 45.2 percent of them live in cities. In today's urban life, one has to deal with different problems, people moving like clockwork and different tensions and stresses that come while earning money, different diseases due to constant traffic, pollution etc. Agritourism is a very cheap and easy way to get close to nature and get peace from the usual stress to get the day off. 73 percent of people from urban areas prefer to go for agritourism in rural areas. Due to this, the agritourism business has a lot of scope for growth. A farmer can start a tourism industry in a very small space with minimal investment. Agritourism can link the two sectors of agriculture and services.

Agricultural produce can also find a market. This can lead to employment, rural development, and culture promotion. As the money from the city starts flowing into the rural areas, the development balance will also be maintained and the path for truly sustainable development will be created.

Introduction:-

The concept of agriculture tourism was developed in India for the first time in the 1970s by agricultural expert Appasaheb Pawar and his colleagues in Baramati. Maharashtra State Agriculture and Rural Tourism Cooperative Federation (MART) was established in 2008 with the objective of rural development through agritourism and development of Maharashtra through rural development. Also, by establishing Konkan Bhoomi Agri Tourism Cooperative Society 2009, 84 Agri Tourism Centers in Konkan are getting guidance through this organization. In 2010, 80 agritourism centers were functioning in the state. It was looked upon as a new source of income and development of waste land. Tourism was promoted in terms of rural natural beauty and culture conservation. Therefore, 125 centers were started in the state in 2013. Now in 2023 this number has gone up to 700. Palghar district has 58 agritourism centers.

About Jangal Agro Tourism

"JUNGLE" an Agro -Eco Tourism Farm is located in the Dahanu region of Palghar District in Maharashtra, located at Aswali village about 135 kms from Mumbai city. A pollution free area away from the hustle and bustle of the city. A total of 10,000 tourists have visited this center from 2014 to 2019. The owner of the Jungle Agriculture Tourism Center is the farmer Shri. Suryash Chaudhary has full faith in the philosophy of eternal development and he has built an agritourism center on the path of this vision of sustainable development.

Problem Statement

Agri Tourism as an added Agriculture income is being in focus for a considerable period of time. There still needs some amount of study to understand the feasibility and the critical issues plaguing the Agro-tourism centers. The current research paper tries to highlight some of the critical issues of Agro-tourism centers with the help of a case study on "A case study of Agri Eco Tourism Jangal Farm in Dahanu region of Palghar District in Maharashtra"

Objective of the study

The objectives of the present study are as follows

1. To analyze the growth prospect of Jangal Agro tourism Center

2. To examine the future prospect and issues of agro tourism farm with respect to "JANGAL" an Agro Tourism center

Research Methodology of the study

A-Data required

B-Sources Of Data

- a) Data Required :- Study is Descriptive in nature because it depends upon the collected data provided by "Jungla Agro Tourism Center " and personal interaction with the farm owner Mr Suraya Chudhari. The researcher has collected data such as history, aims and objectives of agro tourism, the number of visitors (Tourists), the feedback of the guest and the various improvements made to the farm and its future prospects.
- b) Sources Of Data:-
 1. Primary Data: - It was provided by the owner Mr. Suryaji Chudhari and its staff through oral and written sources like interviews, field visit and literature related to the farm.
 2. Secondary Sources: - Studies of overall composition of "JUNGAL" an Agro-Tourism Center
 - a) Annual report of the JUNGLE Agro Tourism Center during the 2010-2023
 - b) Research papers related to topic of the study
 - c) Reference books related to the topic.
 - d) Newspaper articles

SIGNIFICANCE OF STUDY:

The present study is significant because of the following causes:

- (1) This study and its outcome will be a tool for such similar agrotourism centers
 - a) To have a clear view about its current performance
 - b) To motivate the entire Agro tourism centers towards performance improvement.
 - c) To follow up its development, assess progress in achieve sustainability.
 - d) To present itself to potential funders.
- (2) It might be a tool for investor :
 - a) To identify potential investment.
 - b) To follow up such similar Agrotourism they are invested into.
 - c) It might be a tool for the government while framing regulation regarding operation of such similar agrotourism centers.

SCOPE OF THE STUDY

The scope of the present study is restricted to "JUNGLE AGRI TOURISM CENTER" in Aswali Gaon, Palghar district, Maharashtra State. Under the Present study The Jungle Agrotourism the year 2010-2023 is considered for the accomplishment of research objectives. For the purpose to analyze and examine the progress done by the agro tourism centers the data as available of JUNGAL Agrotourism center is relied upon and is collected from the sources as provided above.

LIMITATION OF THE STUDY

Despite all sincere efforts in order to collect relevant information and data there will be some limitations such as

1. The study reveals only growth prospects of the JUNGLE Agrotourism during the term 2014-2019 and financial performances are excluded
2. Under the study researcher has taken only the JUNGAL Agro tourism for study and therefore may not be applicable to other agro tourism farm in other conditions not similar to JUNGLE Agrotourism

ANALYSIS:

This agritourism center has six rooms and two spacious halls. A stream flows in the monsoons near this agritourism center. Tourists enjoy soaking in this stream. During the rainy season, the clear white water originating from the mountains flows through the green vegetation. Nature's free hand splashing can be seen at this place. It seems that there is an assembly of various types of flowers, vines.. The concept of eternal sustainable development is actually implemented in this tourism center. Environmental complementary tourism, nature education, sustainable development and pure blissful closeness to nature make this tourist center a home in the minds of tourists. Organic farming is practiced in this agritourism center.

EMPLOYMENT SOURCES

1. Ten persons have got direct employment for the around
2. Indirect employment :Various service providers, craftsmen and technicians to create and maintain infrastructure.
3. Artist to demonstrate/ teach rural art like Warli painting, basket weaving, coconut palm, wild date palm leaf weaving into roof tiles and mats
4. Folk performer group
5. Kitchen room service staff
6. Transport service staff providers.
7. All sort of material suppliers

Growth Rate-2014-2019

(Day visitors and visitors with Stay)

The growing trend is clear indication from 70 visitors in 2014 to 99950 in 2014. The exceptional growth is due to the holistic view, experiment oriented attitude, eco friendly environment and scientific and education oriented to Jungle Agro tourism has paid up with the tremendous response of the tourists and local population.

FINDING AND CONCLUSION

SWOT Analysis.

STRENGTH :-Agritourism helps to mitigate the risk by diversifying the sources of income from various sources like agri tourism, food processing , animals rearing and mixed farming for risk management against unforeseen fluctuations in the income due to catastrophic events like abnormal weather conditions or manmade factors. Agrotourism facilitate optimization of farm resources. Agritourism is a part of farm diversification. Agrotourism reinforce the developments of rural infrastructures and creation of new facilities, services, attraction which increases the accessibility of region with positive impacts.

Weakness

Lack of Capacity Building, Effective Marketing, Finance, Privacy to Farm Household. Lack of Recognition and Lack of Support from Government. Lack of Infrastructure Development and Seasonal Tourists.

Opportunity

New Employment generation, prosperity to rural areas

Threats

If Agro tourism concept is not presented properly, it won't meet expectations of tourists.

There may be Degradation to environment if agritourism center is converted into a resort.

There is no well defined Govt.policy about Agro tourism

References

1. Mishra, Manoj K. and Kalia, Surbhi, "Agro-Tourism: A Sustainable Livelihood Option for Rural India", International Journal of Agricultural and Biological Engineering, 2014
2. Pardeshi, S. S. and Deokate, S. R., "Agro-Tourism Development in India: An Empirical Study of Maharashtra" International Journal of Science and Research, 2018
3. Hall, C. Michael, and Mitchell, Richard, "Agro-Tourism in Europe: A Review of Policies, Impacts, and Challenges", International Journal of Tourism Research, 2004
4. Deshmukh, M. S., and Patil, A. D. "Exploring Agro-Tourism Potential in Maharashtra, India", Journal of Agricultural Science and Technology, 2010
5. Jha, Manish Kumar, and Rao, K. S., "Agro-Tourism in Karnataka: A Sustainable Livelihood Option for Rural Development" Indian Journal of Agricultural Economics, 2012
6. Thomas, Lijo, "Agro-Tourism Development in Kerala: A Study of Opportunities and Challenges, International Journal of Scientific and Research Publications, 2014

IMPORTANCE OF EXTENSION EDUCATION IN AGRICULTURE

¹Mr. Suhas Kumbhar, ²Dr. Dilip S. Patil

¹(Research Scholar), ²(Research Guide)

The proposed research is in the field of rural development and the sub-field of agricultural economics.

The key terms have been briefly elaborated in this section that will be investigated in the course of research work.

1. **Agriculture** : The term agriculture also described as “farming” covers the wide spectrum of agricultural practices. On one end of the spectrum is the subsistence farmer, who farms a small area with limited resource inputs, and produces only enough food to meet the needs of his / her family. At the other end, is commercial intensive agriculture, including industrial agriculture. Such farming involves large fields and / or number of animals, large resource inputs (pesticides, fertilizers, etc.), and a high level of mechanization. These operations generally attempt to maximize financial income from grain, produce, or livestock.

Other recent changes in agriculture include hydroponics, plant breeding, hybridization, gene manipulation, better management of soil nutrients, and improved weed control. Genetic engineering has yielded crops which have capabilities beyond those of naturally occurring plants, such as higher yields and disease resistance.

Modified seeds germinate faster, and thus can be grown in an extended growing area. Genetic engineering of plants has proven controversial, particularly in the case of herbicide – resistant plants.

Engineers may develop techniques for irrigation, drainage, conservation and sanitary engineering, particularly important in normally arid areas which rely upon constant irrigation, and on large scale farms.

The packing, processing, and marketing of agricultural products are closely related activities also influenced by science. Methods of quick – freezing and dehydration have increased the markets for farm products.

2. **Green Revolution** : The phenomenal transformation that agriculture in India underwent since 1965 is described by the economist as Green Revolution. The Green Revolution, i.e. recourse to agricultural research and the resultant strategy led to increase in the production of food grains. India became, self-sufficient in her requirement of food grains by 1972. During the era of Green Revolution, the Indian Council of Agricultural research and Agricultural Universities were

established in all States and Union Territories. In Maharashtra, four Agricultural Universities were established at Dapoli, Parbhani, Rahuri and Akola. The next 6 major initiative was the establishment of Krishi Vigyan Kendra (KVK) in every district to promote agricultural research, training and extension.

3. **Agricultural Research** : Application of science and technology accelerates the pace of development. Science and technology have the capacity to transform the quality and tenure of human life. It can solve the chronic problems of productivity, poverty, unemployment in developing countries. ‘The Agricultural Revaluation’ preceded the Industrial Revolution in England. Agricultural research and invention of new technology and machines resulted in increase in the agricultural production. Agricultural research requires institutional set up and financial support of the government.

The foundation of agricultural research and education in India was laid during the colonial period. The Indian Council of Agricultural Research was set up by the British rulers on 16th July 1929 as a Registered Society under the Societies Registration Act, 1860 on the recommendations of the Royal Commission on Agriculture. Prior to this, a number of Agriculture colleges and research institutes in the areas of irrigation, coastal saline soil and paddy were set up. Department of Science and Technology was set up in 1971 to act as a catalyst and coordinator in the development process. The Department of Agricultural Research and Education was set up within the Ministry of Agriculture in 1973 to co-ordinate research and educational activities, animal husbandry and fisheries. The Department provided government support, service and linkage to the ICAR which was reactivated in 1973. There was greater emphasis on educational and research activities to rural development. Modern agriculture extends well beyond the traditional production of food for humans and animal feeds. Other agricultural production goods include

timber, fertilizers, animal hides, leather, industrial chemicals (starch, sugar, ethanol, alcohols and plastics), fibers (cotton, wool, hemp, and flax), fuels (methane from biomass, biodiesel), cut flowers, ornamental and nursery plants, tropical fish and birds for the pet trade, and both legal and illegal drugs (biopharmaceuticals, tobacco, marijuana, opium, cocaine). 7 The twentieth century saw massive changes in agricultural practice, particularly in agricultural chemistry and in mechanization. Agricultural chemistry includes the application of chemical fertilizers, chemical insecticides and chemical fungicides, soil makeup, analysis of agricultural products, and nutritional needs of farm animals. Up to and including the 1970s, surface runoff of fertilizer and pesticides was a growing uncontrolled problem. Starting roughly in 1980, many Western nations, prodded by dozens of environmental action groups, began to implement effective controls on agriculture-related pollution, and the Green Revolution spread many of the benefits of agricultural chemistry to farms throughout the world, without the extreme pollution that originally accompanied them. Mechanization has also enormously increased farm efficiency and productivity in most regions of the world, especially in the form of the tractor and various gins “engines” like the cotton gin, semiautomatic balers and threshers.

4. **Agricultural Training (Education) :** Agricultural training / education implies training in skills related to agriculture and allied activities through institutions. Agricultural education is instruction about crop production, livestock management, soil and water conservation, and various other aspects of agriculture. Agricultural education includes instruction in food education, such as nutrition. Agricultural and food education improves the quality of life for all the people by helping farmers increase production, conserve resources, and provide nutritious foods. There are four major fields of agricultural education: Elementary agriculture Vocational agriculture College agriculture General education agriculture Elementary agriculture is taught in public schools and deals with such subjects as how plants and animals grow and how soil is formed and conserved. Vocational agriculture trains people for jobs in such areas as production, marketing, and conservation. College agriculture involves training of people to teach, conduct research, or provide information to advance the 8 field of agriculture and food science in other ways. General education agriculture informs the public about food and agriculture. Agricultural Education is an active part of the curriculum for many high schools. This program area combines the home, the school, and the community as the means of education in agriculture. The courses provide students with a solid foundation of academic knowledge and ample opportunities to apply this knowledge through classroom activities, laboratory experiments and project applications, supervised agricultural experiences. Realizing the importance of the agricultural education as a component of vocational/technical education, the British colonial rulers had established a number of Agricultural colleges in the different provinces. One of these colleges was set up at Pune in Bombay province. In the post-Independence period, a number of Agricultural and Multi-purpose schools were established. However, the First Agricultural University was established as late as in 1968. In four decades since then, 38 Agricultural Universities have been established all over the country. The Maharashtra Krishi Vidyapeeth was established at Rahuri in March, 1968 subsequently Punjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth at Akola, Marathwada Krishi Vidyapeeth at Parbhani and Konkan Krishi Vidyapeeth at Dapoli were established in 1972. These Universities conduct courses in agriculture, agro-engineering, veterinary science and other related subjects at the under-graduate and post-graduate level. There are a number of Agricultural colleges under their jurisdiction.
5. **Agricultural Extension :** The term extension was first used to describe adult education programs in England in the second half of the 19th Century. These programs helped to expand or extend the work of universities beyond the campus and into the neighboring community. The term was later adopted in the United States of America, while in Britain it was replaced with ‘advisory service’ in the 20th Century. A number of other terms are used in different parts of the world to describe the same or a similar concept. The development of extension services in modern Asia has differed from country to country. Despite the variations, it is possible to identify a general sequence of four periods or ‘generations’. 9

Colonial agriculture : Experimental stations were established in many Asian countries by the colonial powers. The focus of attention was usually on export crops such as rubber, tea, cotton and sugar. Technical advice was provided to plantation managers and large landowners. Assistance to small farmers who grew subsistence crops was rare, except in times of crisis.

Diverse top-down extension : After independence, commodity-based extension services emerged from the remnants of the colonial system, with production targets established as part of five-year development plans. In addition, various schemes were initiated to meet the needs of small farmers, with support from foreign donors.

Unified top-down extension : During the 1970's and '80's, the Training and visit system (T&V) was introduced by the World Bank. Existing organizations were merged into a single national service. Regular messages were delivered to groups of farmers, promoting the adoption of 'Green Revolution' technologies.

Diverse bottom-up extension : When World Bank funding came to an end, the T&V system collapsed in many countries, leaving behind a patchwork of programmes and projects funded from various other sources. The decline of central planning, combined with a growing concern for an inability and equity, has resulted in participatory methods gradually replacing top-down approaches. The fourth generation is well established in some countries, while it has only begun in other places. While it seems likely that participatory approaches will continue to spread in the next few years, it is impossible to predict the long-term future of extension. Compared to 20 years ago, agricultural extension now receives considerably less support from donor agencies. Among academics working in this field, some have recently argued that agricultural extension needs to be reinvented as a professional practice. Other authors have abandoned the idea of extension as a distinct concept, and prefer to think in terms of 'knowledge systems' in which farmers are seen as experts rather than adopters.

Agricultural extension efforts in India have made significant strides towards development of the agricultural sector. The report of the National Commission of Agriculture (Government of India, 1976) has emphasized the need for massive extension efforts to modernize the outlook of the farmers and to make them more enterprising and willing to adapt readily to innovations so that agricultural production could be increased.

Agricultural extension is a favourite whipping boy in the agricultural system. It is an applied behavioural science, the knowledge of which is applied to bring farmers or people through various strategies and program of change by applying the latest scientific and technological innovations. Agricultural extension education, its principles, methods and techniques are applicable not only to agriculture but also to other sciences like veterinary, animal husbandry, dairying, health and family planning etc.

To summarize, agricultural extension is viewed as an educational program to be undertaken by public agencies to activate the process of transferring knowledge, science and technology from laboratories to people or farmer and to help them in farm planning, decision making, record keeping, use of inputs, storage, processing and

marketing, ensure supplies and services, increase their production, develop people and their leadership, improve their occupation, family and community life.

The Krishi Vigyan Kendra is an institutional device established in all the districts. Krishi Vigyan Kendra (KVK) - Farm Science Centre vision is as follows: Science and technology leads to the growth further leading to enhanced productivity, profitability and sustainability of agriculture. Its mission is Farmer-centric growth in agriculture and allied sectors through application of appropriate technologies in specific agro-ecosystem perspective. Its mandate is Technology Assessment and Demonstration for its Application and Capacity Development. Their organizational pattern and activities are more or less similar, with regional variations. The prescriptions to the development are location specific, based on the local natural resources, using fully the skills of the local population to meet their aspirations and basic needs.

The analysis will help in understanding the role of Krishi Vigyan Kendra in agriculture development and rural development.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली शेती विकास कर्ज

प्रा. बाळू गंगाराम शिंदे

सहा. प्राध्यापक

गिरीवासी सेवा मंडळ, कल्याण संचलित

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य व बी. एम. एस. महाविद्यालय,
खोडाळा -जोगलवाडी ता. मोखाडा जि. पालघर. - ४०१६०४.

गोषवारा.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शेतकऱ्यांना शेती विकास करण्यासाठी शेतीला पूरक जोडधंदा करण्यासाठी व शेती अवजारे खरेदी करता शेतकऱ्यांना अल्प व मध्यम मुदती कर्ज पुरवठा करतात असा प्रकारचे शेती कर्ज ग्रामीण भागातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर घेतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेतून से 90% शेतकऱ्यांनी या स्वरूपात कर्ज घेतलेले असते यामध्ये अल्प मुदती कर्ज हे पीक कर्ज म्हणून दिले जाते तर मध्यम मुदतीचे कर्ज हे शेतीला पूरक व्यवसाय जोडधंदा करण्यासाठी व शेती अवजारे खरेदी करण्यासाठी करण्याकरिता दिले जाते.

संशोधन संकल्पना – (Key Words)

ग्रामीण भागातील शेतकरी सक्षमीकरण व त्यांचे जीवनमान सुधारणा करणे

१ प्रस्तावना

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करणार्या बँकांमध्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँक ही एक अग्रगण्य बँक म्हणून ओळखली जाते हि बँक ग्रामीण भागातील गरीब शेतकरी लोकांना शेती विकासासाठी कर्ज देण्यावर भर देते. या बँकेच्या शाखा सुध्दा ग्रामीण भागात स्थापन झालेल्या आहेत या बँकेच्या कार्यामुळे ग्रामीण भागात विकास होत आहे.

२. संशोधनाचे उद्दिष्टे

१. ग्रामीण भागातील लोकांना उपलब्ध असलेल्या कर्ज सुविधा चा अभ्यास करणे
२. ग्रामीण भागातील शेतकरी सक्षमीकरण व त्यांचे जीवनमान सुधारणा करणे

३. संशोधन पध्दती

प्राथमिक तथ्य संकलन पध्दती.

४. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून दिल्या जाणारे कर्जाचे फायदे

१) शेतकऱ्यांना शेती जोडधंदा करता येतो

ग्रामीण भागातील शेतकरी हे फक्त स्वतःच्या उपजैविके करतात शेती करित असतात या शेतीतून फक्त अन्नदानाचे उत्पादन घेतले जाते मात्र असा प्रकारच्या शेतीमधून शेतकऱ्याला कोणत्याही प्रकारचे आर्थिक उत्पन्न मिळत नाही परंतु जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना जमिनीच्या तारणावर कर्ज उपलब्ध करून दिल्यामुळे या कर्जाचा लाभ घेऊन शेतकऱ्यांना शेतीला जोडधंदा पूरक व्यवसाय सुरू करता येतो यातून शेतकऱ्यांना आर्थिक उत्पन्न मिळते.

२) शेतकर्यांना शेती अवजारे खरेदी करता येतात

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने दिलेल्या कर्ज सुविधेचा फायदा घेऊन शेतकर्यांना शेतीसाठी लागणारी अवजारे खरेदी करता येतात यासाठी बँक मध्यम मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा करते शेतीसाठी आधुनिक व नवीन प्रकारची अवजारे खरेदी केल्यामुळे शेतीचा विकास होण्यास मदत होते अन्नधान्याचे उत्पन्न वाढते तसेच शारीरिक श्रम ही कमी होतात यामुळे हे कर्ज शेतकर्यांना फार उपयुक्त.

३) पिक कर्ज योजना

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून शेतकर्यांसाठी सुरु करण्यात आलेली महत्वाची अशी एक योजना आहे या योजनेअंतर्गत स्थानिक बँकांमार्फत शेतकर्यांना अल्पमुदती पीक कर्ज दिली जातात हे कर्ज वेळेत परतफेड केल्यास बिनव्याजी उपलब्ध करून दिले जाते यामुळे शेतकर्यांना एक प्रकारची सुरक्षितता मिळण्यास मदत होते.

४) राज्य सरकारची शेती कर्ज माफी योजना

राज्यात काही नैसर्गिक आपत्ती येते दुष्काळ पडतो अवर्सन पडते अशा कारणांमुळे शेतीवर फार मोठा परिणाम होतो आणि शेतकर्यांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते असा वेळेत शेतकर्यांना बँकेचे कर्ज परतफेड करणे शक्य नसते तेव्हा राज्य सरकार असा नुकसानीचा विचार करून शेतकर्यांना काही ठराविक प्रमाणात असलेले कर्ज माफ करते अथवा कर्जांमध्ये सूट दिली जाते त्यामुळे शेतकर्यांना एक प्रकारची आर्थिक मदत मिळते.

५) कर्ज मिळण्याची सोपी कार्यपद्धती

असे कर्ज फक्त शेत जमिनीचा सातबारा जमा करून जमीन तारण ठेवून फारशी कार्यपद्धती न करता बँक कर्ज देते म्हणून शेतकर्यांना कर्ज घेणे सोयीचे ठरते.

५. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली दिलेल्या शेती विकास कर्जातील समस्या

१) कर्ज रकमेच्या दुसऱ्याच कामासाठी वापर

ग्रामीण भागातील शेतकरी हे शेती विकास कर्ज घेतात तर खरे परंतु या कर्ज रकमेचा उपयोग शेती करता शेती विकासाकरिता शेती जोडधंदा सुरु करण्यास करिता या उद्देशासाठी या रकमेचा वापर न करता दुसऱ्याच काहीतरी कामासाठी किंवा दुसरी गरज भागवण्यासाठी असा कर्जाचा वापर होतो उदाहरणार्थ घरातील लग्न कार्य दुचाकी चार चाकी वाहन खरेदी करणे अथवा इतर कर गरजा भागवण्यासाठी.

२) शेती पूरक व्यवसाय जोडधंदा याचे ज्ञान नसणे

असा प्रकारचे शेती विकास कर्ज घेणारे शेतकरी हे मोठ्या प्रमाणावर अशिक्षित असतात किंवा अल्पशिक्षित असतात त्यामुळे त्यांना व्यवसाय करता कसा करावा किंवा शेतीला जोडधंदा कसा उभा करावा याचे ज्ञान नसते शेतकर्यांना व्यावसायिक ज्ञान नसल्यामुळे अशा प्रकारची कर्ज घेऊन व्यवसाय सुरु करण्याचे ठरवले तरी तो व्यवसाय सुरळीत चालवण्यास काही वेळा समस्या निर्माण होतात व शेतकर्...

६. उपाय योजना

१) शेतकर्यांना शेती पूरक व्यवसाय जोडधंदा याचे मार्गदर्शन करणे.

२) शेतकर्यांना दिलेल्या शेती कर्जाचा वापर त्यांनी कसा केला आहे तपासून पाहणे गरजेचे आहे.

३) शेतकर्यांकडून कर्ज परतफेडीची खात्री करून घेणे.

७. निष्कर्ष.

१) ग्रामिण शेतकरी वर्गाचा विकास होण्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली शेती विकास कर्ज उपयुक्त ठरत आहेत.

२) शेती विकास होण्यासाठी चालना मिळते आहे.

८. सारांश :

प्रस्तुत शोध निबंधात शेतकर्यांच्या कर्जविषयक सुविधांचा अभ्यास केला. ग्रामीण भागातील शेतकर्यांना शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करणार्या बँकांमध्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँक ही एक अग्रगण्य बँक म्हणून ओळखली जाते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक शेतकर्यांना शेती विकास करण्यासाठी शेतीला पूरक जोडधंदा करण्यासाठी व शेती अवजारे खरेदी करता शेतकर्यांना अल्प व मध्यम मुदती कर्ज पुरवठा करतात असा प्रकारचे शेती कर्ज ग्रामीण भागातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर घेतात. या बँकेच्या शाखा सुध्दा ग्रामीण भागात स्थापन झालेल्या आहेत या बँकेच्या कार्यामुळे ग्रामीण भागात विकास होत आहे.

संदर्भ सूची :

-) दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक खोडाळा.
-) प्रत्येक्ष बँक व्यवस्थापकाची मुलाखत.

स्वयंसहाय्यता बचत गट एक ऐतिहासिक चळवळ

डॉ. अनिल नारायण पाटील

प्राचार्य, मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला,
वाणिज्य आणि बी. एम. एंस. महाविद्यालय, खोडाळा - जोगलवाडी, ता. मोखाडा, जि. पालघर - ४०१६०४

गोषवारा

स्वयंसहाय्यता बचत गट ही एक ऐतिहासिक चळवळ महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतील मैलाचा दगड मानली जाते. बांगलादेशासारख्या मागास राष्ट्रात या चळवळीची सुरुवात प्राध्यापक डॉ. महंमद युनूस यांनी केली. पुढे ही चळवळ जगभर मान्यता पावली भारतासारख्या विकसनशील देशात आदिवासी आणि ग्रामीण भागात या चळवळीने क्रांतीच केली. महिलांच्या केवळ आर्थिक गरजा पूर्ण करणारी चळवळ न राहता महिलांना सामाजिक दर्जा बहाल करण्यात या चळवळीने मोलाचे योगदान दिले आहे. देशातील बचत गटांना बँकांद्वारे जोडण्याचे अभियान राबविण्यात आल्यामुळे ग्रामीण भागातील गरीब आणि लहान उद्योजकांना कमी खर्चात प्रभावी वित्तीय व्यवस्था उपलब्ध झाली. यातूनच महिला उद्योजक पुढे आल्या परिणामतः गावातील राजकारणात महिलांना स्थान प्राप्त झाले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा समाज व्यवस्थेत दिसू लागला. याचा परिपाक म्हणजे महिला विकास प्रक्रियेत येऊ लागल्या. त्यांच्या विचारप्रक्रियेचे मोलाचे योगदान विकास प्रक्रियेसाठी प्राप्त झाले. भारतासारख्या पुरुषप्रधान देशातील ही उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण अशा प्रकारची घटना आहे.

संशोधन संकल्पना- (key world) स्वयंसहाय्यता गट, दशसूत्री, आर्थिक स्वावलंबन, सूक्ष्म वित्त, एस.जी.एस.वाय.एन. आर.एल.एम, नाबार्ड इत्यादी.

१. प्रस्तावना - बांगलादेशातील चितगाव विद्यापीठामध्ये अर्थशास्त्र विषयाचे अध्यापन करणारे प्राध्यापक डॉ. मोहम्मद युनूस यांनी सर्वप्रथम बचत गट ही संकल्पना पुढे आणली. विद्यापीठाच्या परिसरातील गरीब गावकर्यांच्या आर्थिक समस्यांचे निर्मूलन करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी प्रस्तुत चळवळीस प्रारंभ केला. 1974 मध्ये बांगला देशातील दुष्काळी परिस्थितीतून सावरण्यासाठी महिलांची धडपड त्यांनी अभ्यासली. सावकारी पाशातून अशा महिलांची मुक्तता करण्यासाठी जोबरा या गावातील 40 व्यक्तींना त्यांनी विनातारण कर्ज स्वतः उपलब्ध करून दिले. असे असतानाही कर्जफेडीचा अनुभव सकारात्मक होता. गरीब लोक कर्ज बुडवतात हे बँकांचे म्हणणे त्यांनी मोडीत काढले. दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या लोकांना रोजगारीच्या संधी प्राप्त होण्यासाठी स्वयंसहाय्यता समूहाची संकल्पना त्यांनी मांडली. जोबरा या गावातील आठवडे बाजाराचा अभ्यास करताना. चाळीस लोकांच्या आर्थिक व्यवहाराचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला. या समूहांना बांगलादेशातील कृषी बँकेची जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यात अनेक अडचणीवर मात करत त्यांनी जोबरा गावात बँक सुरू केली. 1983 साली कायदा करून ग्रामीण बँकेची स्थापना करण्यात आली. या सर्व प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग सामाजिक क्रांती घडवून आणणारा ठरला. यातून महिलांचे सबळीकरण होत गेले.

२. संशोधनाचे उद्देश-

१. स्वयंसहाय्यता गट चळवळीचे अध्ययन करणे .

२. स्वयंसहाय्यता गट चळवळीमध्ये वेळोवेळी झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

३. संशोधनाची गृहितके -

१. महिला सक्षमीकरणांमध्ये स्वयंसहाय्यता गट चळवळ एक मैलाचा दगड ठरली आहे.

२. स्वयंसहायता गट चळवळीमुळे महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीमध्ये परिवर्तन झाले आहे.

४. माहितीचे विषदिकरण -

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 1951 पासून पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून दारिद्र्य निर्मूलनासाठी अनेक योजनांची अंमलबजावणी झाली आहे .सन 1981- 82 मध्ये सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणारी एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना राबविण्यात आली. या योजने अंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना ,अनुसूचित जाती व जमातीच्या कुटुंबांना भरीव अनुदान देण्यात आले .तथापि आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनात ठळक बदल दिसून आले नाही. सन 1999 मध्ये अनेक योजनांचे एकत्रीकरण करून स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेअंतर्गत स्वयंसहाय्यता गटा मार्फत आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रयत्न केले गेले. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना त्यांच्या पायावर उभे राहण्यासाठी कर्ज व अनुदान देण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. सातव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये स्वयंसहाय्यता गट हे विकासाचे प्रभावी साधन मानले गेले. ग्रामीण व शहरी भागात स्वयंसहाय्यता गटांची चळवळ जोम धरू लागली .विकासाचे एक प्रभावी साधन म्हणून त्याकडे सर्वांचे लक्ष लागले. डॉ.मोहम्मद युनूस यांच्या बांगलादेशातील स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या चळवळीच्या धरतीवर भारतात स्वयंसहाय्यता बचतगटाचे विविध संस्थांनी यशस्वी प्रयोग केले. 1993 मध्ये रिझर्व बँकेने बचत गट चळवळीस कायदेशीर मान्यता दिली. भारतासारख्या विकसनशील देशात या चळवळीत महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढत गेला. महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू आणि केरळ या राज्यात स्वयंसहाय्यता बचत गट चळवळ आघाडीवर राहिली. नाबार्डच्या सहयोगाने आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, अरुणाचल या राज्यात महिला बचत गट सुरू करण्यात आले. 1992 मध्ये नाबार्डने स्वयंसहाय्यता बचत गटांना बँकेची जोडण्याचा निर्णय घेतला .वित्तीय संस्थांबरोबरच अनेक स्वयंसेवी संस्थांनी या चळवळीसाठी मोलाचे योगदान दिले आहे. यात प्रामुख्याने बायफ, आरोहण,गोमुख, दिगंत स्वराज या संस्थांची आदिवासी भागातील कामे उल्लेखनीय ठरली आहे .

1998 -99 पासून केंद्रीय अंदाजपत्रकात स्वयंसहाय्यता बचत गटासाठी तरतुदी केल्या गेल्या. अनेक विद्यापीठांमध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गट अभ्यासाला मान्यता देण्यात आली. लोकसहभागातून ही चळवळ जोम धरत आहे .1984 मध्ये बँकॉक आणि 1985 मध्ये काठमांडू येथे झालेल्या जनरल असेंबली आणि आशिया पॅसिफिक रूलर अँड अग्रीकल्चरल क्रेडिट असोसिएशन या पाचव्या जनरल असेंबली मध्ये ग्रामीण भागातील गरिब व लहान उद्योजकांना कमी खर्चात प्रभावी वित्तीय मध्यस्थ प्रणाली मध्ये गरिबांच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी एक नवीन दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम सिट्रा, टायसम असे अनेक कार्यक्रम एकत्र करून 1999 मध्ये स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना सुरू करण्यात आली. प्रस्तुत कार्यक्रमात दारिद्र्य रेषेखालील सर्वच घटकांना समाविष्ट करण्यात आले. स्वयंसहाय्यता गटामध्ये क्षमता वृद्धी ,गटबांधणी, योग्य प्रमाणात पतपुरवठा, उत्पादनासाठी योग्य बाजारपेठ, विपणन व्यवस्था अशा अनेक उपक्रमांना वाव असल्याने सन 2011 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (National Rural livelihood Mission)सुरू करण्याची शिफारस प्रा.आर राधाकृष्ण समितीने केली.गरीब वर्गातील स्वयंसहाय्यता गटांना सक्षम करणे हा मुख्य उद्देश या कार्यक्रमाचा आहे.बाजारपेठ जोखीम,व्यवस्थापन, सामाजिक सुरक्षा अशा अनेक पर्यायांचा विचार यात करण्यात आला आहे .पूर्वीच्या कार्यक्रमातील त्रुटी लक्षात घेऊन राष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान व महाराष्ट्र पातळीवर महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान(उमेद) असा सर्व समावेशक कार्यक्रम सुरू करण्यात आला .गरिबांमध्ये स्वतःला बदलण्याची व कठीण परिस्थितीतून बाहेर पडण्याची प्रबळ इच्छाशक्ती असते असे अभियानाचे मुख्यतत्त्व आहे .

४.१ अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे-

- ❖ दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना गट व संधीकरण्याचे माध्यमातून एकत्र आणणे.
- ❖ स्वयंसहायता गटांच्या समस्यांचे निराकरण करणे.
- ❖ स्वयंसहाय्यता गटाची लाभदायक क्षमता वृत्ती स्वयंरोजगार व कौशल्यावर आधारित रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- ❖ दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना रोजगारीतून कायमस्वरूपी उत्पन्न वाढवून दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे.

4.2 उमेद अभियानाची दशसूत्री -

उमेद अभियानात दशसूत्रीला महत्वाचे स्थान आहे. दशसूत्री हा स्वयंसाहाय्यता गटाचा पाया आहे. पहिली पाच सूत्रे गट मजबूत करण्यासाठी आहेत. तर पुढील पाच सूत्रे बदल घडून आणण्यासाठी महत्वाचे आहेत. स्वयंसहाय्यता गटाची प्रगती दशसूत्रीवर ठरत असते. दशसूत्री मध्ये प्रामुख्याने पुढील दहा सूत्रे आहेत.

१. बैठक नियमित असावी .

२. नियमित बचत असावी.

३. कर्जाची नियमित अंतर्गत देवाण-घेवाण

४. कर्जाचा हसा व व्याजाची नियमित फेड.

५. नियमित नोंद (लेखे)

६. नियमित आरोग्याची काळजी.

७. निरंतर शिक्षण आणि साक्षरता.

८. ग्रामपंचायत कारभारात नियमित सहभाग.

९. शासकीय योजनांचा नियमित लाभ घेणे.

१०. शाश्वत उपजीविकेसाठी उपाययोजना.

५. सारांश-

ग्रामीण दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीसाठी आजवर अनेक प्रकारचे प्रयत्न झाले आहेत .असे असले तरी ग्रामीण भागात स्वयंसाहाय्यता गटाच्या चळवळीने आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक बदल घडून आणण्यात मोलाचे योगदान दिले आहे. गरीब वर्गाला मोठा आधार देण्याचे काम स्वयंसहाय्यता गटाकडून होत आहे. उमेद अभियानात दशसूत्रीतील महत्वाचे स्थान लक्षात घेता, पहिली पाच सूत्रे बचत गटांची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी महत्वाची आहेत. तशीच पुढील पाच सूत्रे कुटुंबांचा वैयक्तिक व गावाचा विकास करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. विकास प्रक्रियेत आरोग्य व शिक्षणाला महत्वाचे स्थान आहे. यासाठी दशसूत्रीत त्यालाही महत्वाचे स्थान दिले आहे .शासकीय योजना बऱ्याच वेळा अंतिम घटकापर्यंत पोहोचल्या जात नाहीत. त्यामुळे अशा योजना सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याकरिता दशसूत्री मध्ये महत्वाचे स्थान दिले जाते. विकास प्रक्रियेत महिला विकासाला महत्वाचे स्थान आहे महिलांच्या विकासासाठी त्यांचा ग्रामपंचायतीमधील सहभाग वाढविण्याकरिता दशसूत्री मध्ये हेतू पुरस्कर प्रयत्न केले जातात .ग्रामीण कुटुंबातील शाश्वत उपजीविकेचे प्रयत्न अपेक्षित असतात. दशसूत्री मध्ये कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यांचा विचार केला जातो. उपलब्ध उत्पन्नाबरोबरच पूरक व्यवसायाद्वारे अधिक उत्पन्न मिळविण्या साठी प्रयत्न केले जातात. प्रस्तुत अभियानात

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी स्वयंसहायता गटाचे व्यवस्थापन क्लस्टर पातळीपासून राज्य पातळीपर्यंत सुलभ आणि प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग व अधिकारी यांनी भक्कम केले आहे. लोकसहभाग, शासकीय प्रयत्न, वित्तीय व स्वयंसेवी संस्था यांच्या प्रयत्नांमुळे प्रस्तुत चळवळ ऐतिहासिक ठरत आहे. यात शंका नाही.

संदर्भसूची-

१. आंमदे (2010) महिला बचत गट ,महिला विकास योजना आणि महिलांसाठी उद्योग व्यवसाय ,आमदे प्रकाशन मुंबई 66 .
२. वृंदा वझे/ सचिन भगत/ श्रीनिवास महाबळ -उमेद स्वयंसहाय्यता गट प्रशिक्षण पुस्तिका- भाग 1 ,महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान(उमेद) ग्रामीण विकास विभाग महाराष्ट्र शासन.
३. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान(NRLM Intensive) प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सस्थीय संरचना निर्माण करणे- शासन निर्णय 2013 -143 योजना 3 मुंबई
४. ग्राम विकास मंत्रालय भारत सरकार ग्रामीण विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य यांच्या संयुक्त विद्यमाने महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (अ) शासन निर्णय 18 जुलै 2011 (ब) शासन निर्णय 7 नोव्हेंबर 2012 (क)शासन निर्णय 20 नोव्हेंबर 2012.

दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या शेतकऱ्यांसाठी असणाऱ्या सुविधांचा अभ्यास

डॉ. विलास शांताराम महाले

वीर वाजेकर कला वाणिज्य महाविद्यालय उरण

दिपक नाना कडलग

संत गोन्सालो गार्सिया महाविद्यालय वसई

गोषवारा : भारत देश कृषी प्रधान देश आहे .देशात ६० % लोक शेती व शेती पूरक व्यवसाय करतात. त्या साठी लागणारे भांडवल व व्यावसाय उभारणीसाठी बँक महत्वाची भूमिका बजावतात . लोकांकडून ठेवी घेऊन लोकांना कर्ज स्वरूपात मदत करतात. त्या मुळे शेती व शेतीपूरक व्यवसायास उभारी मिळाली आहे. मोखाडा तालुक्याचा विचार करता पावसाळी पाण्यावर शेती केली जाते. त्यावर वर्षभर आपली उपजीविका भागवली जाते. यासाठीच बँकेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे . या कडे दुर्लक्ष केल्यास देशाचा विकास साधता येणार नाही.

संकल्पना : बँक , सार्वजनिक क्षेत्र ,खाजगीकरण ,ठेव ,शेती

— प्रस्तावना

ग्राहकांकडून ठेवी स्वीकारणे आणि गरजवंतांना कर्ज देणे ही बँकेची प्राथमिक किंवा मूलभूत कार्ये मानली जातात. व्यापारी बँका लोकांकडून ठेवी स्वीकारतात आणि त्याच ठेवीमधून गरजू लोकांना कर्ज देण्याचे प्राथमिक कार्य करीत असतात. बँक ही एक वित्तीय संस्था आहे. जी पैशाच्या देवाण घेवाणीशी संबंधित असते. त्याच वेळी, बँक लोकांची अतिरिक्त रोकड ठेवते, ज्याला पैसे जमा करणे म्हणून ओळखले जाते. त्याच वेळी, बँक त्यांना या निधीवर व्याज देते .

शेती व्यवसाय हा भारतीय आर्थिक व्यवस्थेचा कणा आहे . देशाची आर्थिक उलाढाल शेतीत होणार्या उत्पनावर अवलंबून आहे . आपल्या राज्याचा ३६ वा जिल्हा म्हणजे पालघर होय. आजही आदिवासी दुर्गम सागरी डोंगरी व नागरी म्हणून ओळखला जातो . दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि ,ठाणे हि बँक एकमेव बँक ठाणे व पालघर जिल्ह्यात सहकारी तत्वावर काम करते . शासकीय लोकांच्या सेवा निवृत्तीच्या पेन्शन , पगार , लाईट बिल , लोकांच्या बचत ,कर्ज ,बचत गटाच्या बचत त्यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे वयोवृद्ध लोकांना पेन्शन आदी कार्ये बँक करते सदर शोध निबंधात दि ठाणे जिल्हा बँकेच्या योजनांचा अभ्यास केला आहे.

२. संशोधनाचे उद्देश :-

१.दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या योजनांचा अभ्यास करणे

२. बँकेच्या योजनांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे .

३ .संशोधनाचे गृहीतके

१.दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या सुविधांमुळे शेतकऱ्यांना लाभ झाला आहे.

२. दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा शेतकऱ्यांना आर्थिक व सामाजिक लाभ झाला आहे .

४. माहितीचे विशदिकरण

दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि .ठाणे छत्रपती शिवाजी महाराज पथ ठाणे येथे असून या बँकेच्या शाखा 118 ठाणे व पालघर जिल्यात आहेत खोडाळा शाखा बाजारपेठेत असून मोबाईल सुविधा अत्याधुनिक ए टी एम २४ तास पैसे भरण्याची व काढण्याची सुविधा आहेत तसेच आर .टी .जी .एस , एन .ई .एफ .टी २४ तास बँकेच्या सर्व शाखा मध्ये पॅनकार्ड मिळण्याकडी सुविधा आधार पेमेंट ATM कार्ड मिळण्याची सुविधा आहेत . कुषी पर्यटन व फार्म विकासा साठी माध्यम मुदत कर्ज संस्थेमार्फत रु ८० लाखापर्यंत थेट स्वरूपात ४० लाखा पर्यंत मिळते .

४ .१ भारतातील बँकिंगचा इतिहास :-

भारतात बँक प्रथम इ .स . १७२० मध्ये तयार झाल्या बँक ऑफ बॉम्बे ही भारतातील पहिली बँक १७७० मध्ये ती बंद करण्यात आले. भारतात त्याच वर्षी बँक ऑफ हिंदुस्तान नावाची एक वेगळी बँक स्थापन करण्यात आली, हि बँक देखील १८३२ मध्ये बंद करण्यात आली.इंडियाज बँक ऑफ कलकत्ता, जी नंतर स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीन झाली. SBI ची स्थापना १ जुलै १९५५ रोजी झाली.आज भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वात मोठी बँक, SBI स्टेट बँक ऑफ इंडिया देशभरात २२,००० पेक्षा जास्त शाखा आहेत. याव्यतिरिक्त, स्टेट बँक ऑफ इंडिया ची ३६ वेगवेगळ्या राष्ट्रांमध्ये १९० स्टेट बँक ऑफ इंडिया शाखा आहेत.

बँक : ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार बँक, “एक वित्तीय संस्था आहे जी आपल्या ग्राहकांना पैशासाठी अर्ज केल्या नंतर पैसे देते.” जेव्हा आपण वित्त बदल बोलतो तेव्हा आपण सर्व व्यापार, व्यवसाय आणि उद्योगाच्या पायाबद्दल बोलत असतो. आजच्या जगात, बँकिंग क्षेत्र कोणत्याही आधुनिक उद्योगाचा कणा आहे.

बँकिंग : भारतीय बँकिंग रेग्युलेशन कायदानुसार, ‘डिपॉझिटच्या आधारे लोकांकडून पैसे घेणे, ज्याची त्यांना मागणी असल्यास त्यांना परतफेड करणे आवश्यक आहे आणि हे पैसे अशा ठिकाणी जमा करणे जेणेकरून त्यांना फायदा होईल.’ सोप्या भाषेत सांगायचे तर, बँक तिच्या ग्राहकांनी ठेवलेल्या पैशाची गुंतवणूक त्यांना लाभ असलेल्या ठिकाणी करते, तसेच ग्राहकांना व्याज देखील देते.

४.२ बँकेची वैशिष्ट्ये

- बँक एक व्यक्ती, फर्म किंवा इतर कोणत्याही प्रकारचे व्यवसाय असू शकते.
- बँक एक नफा-चालित संस्था आहे ज्याचा ग्राहक सेवेवर भर असतो.
- बँक सावकार आणि कर्जदार यांच्यातील समन्वयक म्हणून काम करते.
- बँक पैशाच्या व्यवसायात आहे.
- बँक मार्फत सर्वसामान्यांकडून ठेवी घेतल्या जातात.
- बँक ग्राहकांना अॅडव्हान्स, कर्ज आणि क्रेडिट ऑफर करते.
- बँक पेमेंट आणि पैसे काढण्याची देखील परवानगी देते.
- बँक वर एजन्सी आणि उपयुक्तता सेवा देखील देते.

४.३ बँकेचा प्रकार

बँका विविध आकार आणि आकारात येतात. विविध प्रकल्पांसाठी वेगवेगळ्या बँकांची स्थापना करण्यात आली आहे. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया कायदा, १९३४ मध्ये शेड्यूल बँकांचा समावेश असलेली दुसरी अनुसूची आहे. किमान ५ लाख रुपये भरलेले भांडवल असलेली बँक. केवळ या बँका शेड्यूल बँक म्हणून वर्गीकृत होण्यास पात्र आहेत. या बँका आरबीआयकडून बँक दराने पैसेही घेऊ शकतात.

• वाणिज्य व्यवहार करणाऱ्या बँका:

१९४९ चा बँकिंग रेग्युलेशन कायदा व्यावसायिक बँकांना नियंत्रित करतो. त्यांच्या कंपनीचे मॉडेल, दुसरीकडे, पैसे कमविण्यासाठी स्थापन झाल्या आहे. ठेवी घेणे आणि व्यक्ती, व्यवसाय आणि सरकार यांना कर्ज देणे हे त्यांचे मुख्य काम आहे.

- व्यावसायिक बँका
- सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका
- खाजगी क्षेत्रातील बँका
- इतर देशांतील बँका
- ग्रामीण भागातील बँका (RRB)

➤ सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका:

प्रत्यक्षात राष्ट्रीयीकृत बँका आहेत ज्यांचा आपल्या देशाच्या बँकिंग व्यवसायात ७५ टक्क्यांहून अधिक वाटा आहे. या बँकांच्या बहुतांश शेअर्सची मालकी सरकारकडे आहे. एसबीआय मालमतेच्या बाबतीत भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वात मोठी बँक आहे. कंपनीच्या पाच संलग्न बँका सामील झाल्यामुळे हे शक्य झाले. त्याच वेळी, त्याची जागतिक क्रमवारी त्याला शीर्ष ५० बँकांमध्ये ठेवते. भारतात, देशभरात एकूण २१ राष्ट्रीयीकृत बँका पसरल्या आहेत.

या देखील व्यावसायिक बँका आहेत, परंतु त्यांची स्थापना शेतकरी, मजूर आणि लहान व्यवसायां सारख्या समाजातील गरजू सदस्यांना कर्ज उपलब्ध करून देण्याच्या प्राथमिक ध्येयाने करण्यात आली होती. हे भारतातील अनेक राज्यांमध्ये प्रादेशिक स्तरावर कार्य करतात. दुसरीकडे, त्यांच्या बहुतांश शाखा काही शहरी प्रदेशांमध्ये केंद्रित आहेत.

• बँकेची प्राथमिक कार्ये

प्राथमिक कार्ये आता दोन भागात विभागली गेली आहेत:

१. मुदत/बचत/चालू ठेव

- ग्राहक जेवढे पैसे बँकेकडे ठेवतो त्याला ठेव म्हणून संबोधले जाते.
- बँकेत काही प्रकारच्या ठेवी देखील आहेत.

- बँकेत मुदत ठेव बचत खाते नियमितपणे ठेव. वेगवेगळ्या ठेव योजना अस्तित्वात आहेत.
- बँकेला ठराविक वर्षासाठी निश्चित रक्कम देते. ठेवीची मुदत पूर्ण झाल्यावरच हे व्याज चक्रवाढ होते.
- बँकेचे प्राथमिक कार्य या प्रकारच्या ठेव सेवा प्रदान करणे आहे.
- बँकेत नोकरी करणाऱ्या आणि वेतन मिळवणाऱ्या व्यक्तींसाठी हे खाते सर्वात योग्य आहे.

2. कर्ज आणि आगाऊ अर्ज मंजूर करणे.

- बँक वेळ आणि व्याजाच्या आधारे इतरांना कर्ज देते. बँक प्रत्येक कर्जाची रक्कम काळजीपूर्वक मूल्यांकन केल्यानंतर आणि बँकेच्या नफ्याची खात्री केल्यानंतर पास करते.
- दुसरीकडे, बँक आपल्या ग्राहकांना अॅडव्हान्स ऑफर करते. सर्व बँकांची ही मूलभूत कार्ये आहेत. दुसरीकडे, बँका ओव्हरड्राफ्ट, कॅश क्रेडिट्स, कर्ज आणि बिल सवलत यासारख्या सेवा देतात.

दि ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि.ठाणे या शाखेतील सुविधा - खोडाळा

शाखा खोडाळा एकूण खातेदार - २०३२५

शेतकरी खातेदार :-१६४९

किसान क्रेडीट : १६४९

शेती कर्ज :- १६४९

१ . केंद्र शासन पुरस्कृत कृषि पायाभूत सुविधा निधी

- वित्त पुरवठा योजनेअंतर्गत कर्ज व प्राथमिक सेवा संस्थेचे बहुउद्देशिय संस्थेत परिवर्तन करणेसाठी म. मुदत कर्ज (पात्र संस्थांना)

कमाल मर्यादा - रु. २ कोटी

व्याजदर - ४ % ते ९%

- मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम अंतर्गत म. मुदत कर्ज

सेवा उद्योग व पुरक व्यवसाय कमाल - रु. २० लाख

- उत्पादन प्रवर्गाकरीता -कमाल - रु. ५० लाख,व्याजदर - ९.५०%

- लघुसिंचन / ठिंबक सिंचन / तारकुंपण कर्ज कर्ज मर्यादा - कोटेशनच्या ९०% प्रमाणे व्याज दर - ९%

- जमिन सुधारणा कर्ज

कर्ज मर्यादा - प्रति हेक्टरी रु.२५०००/- प्रमाणे

व्याज दर - ९%

२ . शेती पुरक व्यवसायासाठी

मुदत कर्ज

केंद्र शासन सहाय्यीत प्रधानमंत्री सुक्ष्म अन्न प्रक्रीया

उद्योग योजनेतर्गत म. मुदत कर्ज कमाल रक्कम ८० लाख

व्याजदर - ९ 40%

1. दुग्ध व्यवसायासाठी कर्ज

कर्ज मर्यादा - मेहसाना म्हैस - ७०,०००/-

मुन्हा म्हैस -८०,०००/-

संकरीत पारडी/ कालवडी - ४१,०००/- भाकड म्हैस -३०,०००/- संकरीत गाई-५५,०००/- गीरगाई - 54000 /

व्याज दर - ९%

2. कुक्कुटपालन कर्ज

कर्ज मर्यादा युनिट कॉस्टच्या ९८% व्याज दर - ९%

शेळी संगोपन कर्ज

(स्थानिक व संकरीत जाती)

किमान (१०+१) व कमाल (१००+१०) शेळी / मेंढी युनिटसाठी व्याज दर - ९%

३ .वैयक्तिक कर्ज

घर खरेदी/बांधणी कर्ज

कर्ज मर्यादा- ७५.०० लाख , व्याज दर ८.७५% EMI

3. गाळा खरेदी कर्ज

कर्ज मर्यादा - ४०,०० लाख व्याज दर =९ .७५%

4. स्थावर मालमत्ता तारण कर्ज

गावठण क्षेत्र कर्ज मर्यादा- रु. १५.०० लाख ग्रामपंचायत

नगरपरिषद नगरपालिका व ग्रामपंचायत क्षेत्र } महानगरपालिका क्षेत्र

- रु. २५.०० लाखा

- रु. ४०.०० लाख

व्याज दर - १२%

४ . कृषी पर्यटन व फार्म डेव्हलपमेंट साठी मध्यम मुदत कर्ज कर्ज मर्यादा रु ८० लाखा पर्यंत थेट स्वरूपात रु ४० लाखा पर्यंत व्याज दर ९.५० % / १०.५० % थेट स्वरूपात.

शेती व शेती पूरक व्यवसायासाठी मध्यम मुदत थेट कर्ज पुरवठा व्याज दर १०.५०

५. दि ठाणे जिल्हा मध्यवती सहकारी बँक लि . या बँक सामाजिक व आर्थिक कार्यामुळे शेतकऱ्यांच्या स्थितीत झालेले बदल

पालघर जिल्ह्यातील मोखाडा तालुका हा शेवटचा तालुका आहे. या तालुक्यात पावसाच्या पाण्यावर शेती केली जाते.काही प्रमाणात स्थलांतर होते.कुपोषण सारख्या समस्या निर्माण होतात.हाताला काम पोटाला भाकर हा प्रश्न उभा राहतो . तरुण शेतकऱ्यांना उभारी देण्यासाठी दि ठाणे जिल्हा मध्यवती सहकारी बँक मुळे आर्थिक सहाय्य कर्ज म्हणून मिळाले त्या मुळे तरुण शेतकरी साठी मोठी संधी मिळाली स्थलांतराचे प्रमाण कमी झाले. गरीब व गरजू शेतकऱ्यांना मध्ये दि ठाणे जिल्हा मध्यवती सहकारी बँक लि . या बँक मुळे सामाजिक व आर्थिक झालेले बदल झालेला आहे.

६ . निष्कर्ष :

1. दि ठाणे जिल्हा मध्यवती सहकारी बँक लिमिटेड ,ठाणे या बँकेच्या योजनाचा प्रचार आणि प्रसार करणे गरजेचे आहे.
2. कर्ज घेण्यासाठी लागणाऱ्या कागदपत्र सहज उपलब्ध करून देणे.
3. कर्ज घेणे व ठेव ठेवणे आपल्यासाठी सुरक्षित आहे या विषयी माहिती देणे .

७. शिफारशी : -

1. शेती पूरक व्यवसायासाठी किमान चालना मिळण्यास सुरवात झाली आहे
2. उद्योग व्यवसायास गती प्राप्त झाली आहे .
3. शेतकऱ्यांचे सावकाराकडे जाण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे .

संदर्भ सूची :

1. दि ठाणे जिल्हा मध्यवती सहकारी बँक लिमिटेड ,ठाणे ६५ वा अहवाल १ एप्रिल २०२२ ते ३१ मार्च २०२३
2. २ . दि ठाणे जिल्हा मध्यवती सहकारी बँक लिमिटेड ,ठाणे कालनिर्णय -२०२४

ग्रामीण विकासात तत्त्वज्ञानाची भूमिका

डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे

शां. घो. कला विज्ञान गो. प. वाणिज्य
महाविद्यालय, शिवळे.

प्रा. सुमित सुनिलदत्त गवरे
श्रीमती जानकीबाई रामा साळवी कॉलेज, कळवा

प्रस्तावना :

तत्त्वज्ञान आणि ग्रामीण विकास हे दोन्ही अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत आणि एकमेकांच्या संबंधात घटक बनतात. तत्त्वज्ञान म्हणजे विज्ञान विचारणाचा आणि तत्रज्ञान व अनुभव दाखवणारी ज्ञानाची अधिकारी क्षमता आहे. ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या स्तरातील मानवी विकास, अर्थव्यवस्थेचे व सामाजिक विकासाचे संघटित कार्यक्रम करणे.

विकास एक संदर्भबद्ध प्रक्रिया आहे, जी संसारातील सर्व जीवनांच्या, संसाधनांच्या, समाजांच्या, अर्थशास्त्र, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, सांसदा, धर्म, मानवता, संस्कृती, विचारांमध्ये विशेष रूपांतर उत्पन्न करते. या प्रक्रिया चरित्र, संस्कृती, विचार या मानवी वस्तू आकांक्षा, संपन्नता संगणकीय सीक्रेट्स आदि त्यांच्या स्वभावीच्या अद्भुततेच्या विकासाच्या उत्कृष्ट प्रतिभा आणि थोडक्यात धर्माच्या नैतिकतेच्या ताणांच्या पुढे आहे.

तत्त्वज्ञान संसारातील असंस्कृत चिंतन, बुद्धिमत्ता, विचार आणि संस्कृतीच्या अध्ययनसाठी एक तैयारी, ध्यान आणि उन्नत भविष्याची दृष्टीकोन आणि नैतिक मूल्य विचारांची कल्पना सुरू करते. त्यानुसार, तत्त्वज्ञानाची भूमिका विश्वास, मूल्य समज, आणि विकासाच्या प्रक्रियेचा अध्ययनात्मक प्रयत्न आणि अंशकीय ठराव आहे.

तत्त्वज्ञान आणि ग्रामीण विकास मध्ये एकत्रित केलेले काम अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तत्त्वज्ञानाची नैतिकता आणि तत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनात त्राण, संघर्ष आणि समृद्धीसाठी विचारांचे सामाजिक आणि आर्थिक कामाचे प्रमाण आहे.

उद्दिष्टे:

- १) ग्रामीण विकास व तत्त्वज्ञान यांचा संबंध समजावून घेता येईल.
- २) ग्रामीण विकासातील तत्त्वज्ञानाची भूमिका समजावून घेता येईल.
- ३) तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करता येईल.
- ४) भविष्यात तत्त्वज्ञान आणि ग्रामीण विकास यांचा विचार करता येईल.

गृहीतक:

- १) ग्रामीण समाजाचे स्वरूप काय आहे.
- २) ग्रामीण समाजाचा विकास तत्त्वज्ञानामुळे होऊ शकेल काय.

३) भविष्यात ग्रामीण विकासासाठी तत्त्वज्ञान काय करू शकते

अभ्यास पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी विविध मासिके, पुस्तके, वर्तमानपत्र, विचार शलाका, विश्वकोष आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमातून दुय्यम सामग्रीचे संकलन करण्यात आले आहे.

ग्रामीण विकास व तत्त्वज्ञान:

ग्रामीण विकासमधील तत्त्वज्ञान हे ग्रामीण क्षेत्रातील विकासाच्या प्रक्रियेच्या समजूतीसाठी आवश्यक असतो. ही समजूती ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक, आर्थिक, वातावरणिक व कृषी विकासाच्या दृष्टीने कसे टाळावे, कसे परस्पर संबंध बांधावे हे समजून घेण्यासाठी आवश्यक असते.

तत्त्वज्ञानाने ग्रामीण विकास करण्यासाठी वेगळ्या क्षेत्रांमध्ये तत्त्वज्ञानाची प्रयोगशीलता असल्याने विविध प्रश्नांच्या विश्लेषणासाठी सहायक होते. तसेच तत्त्वज्ञान हे ग्रामीण जनतेच्या संसाधनवाद, रूढी, सवयी, विचारधारा, सांस्कृतिक परंपरा व व्यवसायिक व्यवस्था यांच्या मूल्यांची जोपासना करते.

अद्यावत साधने वापरून विविध ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये विकास कसा करावा हे व त्यांच्या समस्यांना कसा निवारण करावा हे समजून घेण्यासाठी हे तत्त्वज्ञान महत्त्वाचे आहे. तसेच तत्त्वज्ञानामुळे ग्रामीण विकास करण्यासाठी ग्रामीण जनतेच्या समस्यांचे अध्ययन करून त्यांच्या समस्यांचा उचित व मार्गदर्शन करण्यात मदत मिळते.

तत्त्वज्ञानाने ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत विविध प्रकारचे योगदान दिले आहे. काही उपयोगी प्रकारे खालील असू शकतात:

1. शैक्षणिक विकास: ग्रामीण क्षेत्रातील शैक्षणिक सामर्थ्य वाढवण्यात तत्त्वज्ञान महत्त्वाचा भाग आहे. तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून उत्तम शैक्षणिक साधने विकसित केल्याने ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा सामर्थ्य वाढेल व त्यांच्या जीवनात वास्तविक वर्णनात्मक बदल करू शकतो.
2. आर्थिक विकास: ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना उत्तम आर्थिक साधने व व्यवसायिक बदल साधण्यात तत्त्वज्ञानाचा महत्त्व भाग आहे. ग्रामीण खाजगी विकास करण्याच्या प्रक्रियेत तत्त्वज्ञानाचा उपयोग केल्याने ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना उत्तम औद्योगिक योजना व्यवस्थापन, वित्तीय प्रबंधन व व्यवसायिक संस्थांच्या स्थापनेत मदत केली जाऊ शकते.
3. सामाजिक विकास: तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करून ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना सामाजिक विकासात मदत केल्याने समाजाची स्थिती, जातीय व धार्मिक भेद, स्त्रियांचे हक्क, किशोरांचे शिक्षण आणि आरोग्यविषयक जागरूकता वगैरे विविध समस्यांच्या सध्याच्या ग्रामीण समाजात बदल करू शकते.

इत्यादी प्रकारे तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करून ग्रामीण क्षेत्रातील विकासाच्या प्रक्रियेत सकारात्मक बदल करण्यात मदत केली जाऊ शकते.

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानाचे नैतिक बाजू अत्यंत महत्वाची आहे. तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांतांमुळे लोकांच्या चरित्राची समृद्धी व आत्मविश्वास वाढते. त्यामुळे, ग्रामीण विकास करण्याच्या प्रक्रियेत तत्त्वज्ञानाचे नैतिक स्वरूप अत्यंत महत्वाचे आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने नैतिकता तथा सामाजिक सुधारणा, धर्मियता आणि पर्यायी विचारधारा हे अत्यंत महत्वाचे आहेत. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत तत्त्वज्ञानाचे नैतिक मूल्य सध्याच्या आणि आत्मिक क्षमता विकासासाठीच अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. तत्त्वज्ञान हे लोकांच्या मानवी गुणस्वभावाला विकसित करण्यात मदत करू शकते, जे गावांतील लोकांना समर्थ, समाजशील, धार्मिक व नैतिकते मध्ये सामंजस्य आणि प्रतिष्ठा देते.

तत्त्वज्ञानाचे नैतिक मूल्य ग्रामीण विकासात सामाजिक न्याय, सामुहिक विकास, मूल्यवान शिक्षण, स्वावलंबी व्यवस्थापन, समृद्ध गुणवत्ता व क्षमतांची स्थापना करण्यास मदत करते. त्यामुळे, तत्त्वज्ञानाची नैतिक बाजू ग्रामीण विकासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे आणि तत्त्वज्ञान लोकांना आत्मनिर्भर बनवण्यात मदत करते.

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानामुळे भविष्यात काही महत्वाचे बदल होऊ शकतात. तत्त्वज्ञान वर आधारित ग्रामीण विकासात विविध क्षेत्रांमध्ये सुधारणा होईल आणि विकासाच्या क्षेत्रातील जनतेच्या जीवनात विविध परिवर्तने होऊ शकतील.

जनतेच्या आरोग्य, शैक्षणिक पुरवठा, स्वास्थ्य व स्वाभिमानाची वाढ व उत्तम व्यवस्था विचार महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात. तत्त्वज्ञानामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक न्याय व सामुहिक विकासाचे मूल्यवान सिद्धांत देखील वाढीस लागू शकतात.

उदाहरणार्थ, ग्रामीण क्षेत्रातील शैक्षणिक स्तर वाढल्याने तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन व अनुसंधानात वाढ होऊ शकते. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना समर्थ व स्वावलंबी बनविता येईल. तसेच, संसाधन संचय आणि व्यवस्थापन यांमध्ये नैतिक धारणा व कौशल्य आहेत. त्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या मदताने ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक स्थिती व समृद्धीकरणात सुधारणा होऊ शकते.

तत्त्वज्ञानाचा वापर करून ग्रामीण क्षेत्रातील विविध क्षेत्रांमध्ये परिपूर्णकरण आणि सुधारणा होऊ शकते, ज्यामुळे भविष्यात ग्रामीण क्षेत्रातील जनतेचे जीवन अधिक विकसित आणि संतुष्ट असू शकते.

ग्रामीण विकास आणि तत्त्वज्ञान यांचा संबंध हा अत्यंत महत्वाचा आहे. ग्रामीण विकास हे एक समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक परिस्थितिवर असर करणारी प्रक्रिया आहे. त्यामध्ये समावेशी तत्त्वज्ञानाचा वापर करून विकासाच्या प्रक्रियेचा सापेक्ष विश्लेषण केल्यास लोकांच्या जीवनशैली, आर्थिक स्थिती, आरोग्य व सामाजिक सुरक्षा यांची प्रगती होईल.

तत्त्वज्ञान हे विज्ञान आधारित विचारक्रम आहे. ज्याचा वापर करून ग्रामीण क्षेत्रातील समस्यांचे विश्लेषण केले जाते. तत्त्वज्ञानाच्या संकल्पनांच्या आधारावर ही तयार केली जाते की, कोणत्याही परिस्थितीत व वातावरणात विज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाचा वापर करून ग्रामीण विकास होऊ शकतो.

शासकीय निर्णय आणि योजनांमध्ये ग्रामीण क्षेत्रातील व्यक्ती, वातावरण, समाज, आर्थिक स्थिती व इतर संबंधित क्षेत्रांच्या परिस्थितीचे पूर्णतः विश्लेषण करून त्यांच्या विकासात सहाय्य करण्यासाठी ग्रामीण विकास व तत्त्वज्ञानाचा वापर केला जाईल.

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून तत्त्वज्ञान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. तत्त्वज्ञानाचे ग्रामीण विकासातील काही प्रमुख उपयोग पुढील प्रमाणे आहेत:

1. विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान विचारकांची सलग आणि प्रयोगशील विचारधारा ग्रामीण क्षेत्रात विकास करण्यास मदत करू शकतात.
2. तत्त्वज्ञानाचा वापर करून ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक, सामाजिक आणि पारिस्थितिकी प्रक्रिया विकसित करून दुरुस्त करण्यात मदत करता येईल.
3. जलवायू परिवर्तन, वनस्पर्श विचार, प्राकृतिक आपत्तियां, प्राकृतिक संसाधन व्यवस्थापन, आर्थिक संकट, समाजिक असहिष्णुता आणि इतर सामाजिक जीवनातील विविध संदर्भांमध्ये तत्त्वज्ञान हे अचूक आणि सुसंगत उपाय प्रस्तुत करू शकते.
4. तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करून शैक्षणिक आणि औद्योगिक उन्नतीत आवश्यक सामग्री, कौशल्ये आणि शोध संस्था तयार करण्यास मदत करता येईल.

जसे जीवन आणि प्रकृतीविरुद्ध उपाय, व्यावसायिक विकास, स्वास्थ्य आणि शिक्षण प्राधान्यांकित विकास, हिंसा, संकटाची काणे, जलाधानांच्या व्यवस्थापनाच्या उपाय, पर्यावरण हिंसा निवारण, वनस्पर्श अभिलाषा, अन्धकार सुरक्षितता, आमच्या शरीरा परिधियांत माध्यम वतीने वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा एक भाग ठरू शकता.

तत्त्वज्ञानाची माहिती आणि ग्रामीण विकासातील वेगवेगळे क्षेत्र जसे कृषी, शैक्षणिक संस्थांचे व प्रशासनिक संस्थांचे प्रश्न विचारात घेऊन ग्रामीण क्षेत्रातील विकास कसा होऊ शकतो, याच्या बाबतीत तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व फार मोलाचे आहे. आपणास ग्रामीण भागात तत्त्वज्ञानाचा अनुप्रयोग किती महत्त्वाचा आहे हे नक्की ठाऊक आहे.

सारांश:

तत्त्वज्ञानासंदर्भात ग्रामीण विकास हा एक अत्यंत महत्त्वाचा विचार आहे. तत्त्वज्ञानाच्या सर्वांगीण व विज्ञानाच्या सर्वांगीण दृष्टीने लोकांच्या जीवनावर आणि संसाधनावर कसे वारंवार बदल करण्याची जरूरीचे आहे हे आपणास समजेल. ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांचा विकास हा समाजातील सर्वांगीण विकासाचा मुद्दा आहे, त्याचा ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनात उच्चस्तरीय विज्ञानाचा वापर असलेल्या क्षेत्रासह ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात परिपूर्ण आहे.

तत्त्वज्ञान सापेक्ष, ग्रामीण क्षेत्रातील विकास संसाधनांच्या न्यूनतेच्या कारणेरीत्या विविध समस्या आणि प्रतिबंधके जतन करण्याच्या बाबतीत अधिक गंभीर आहेत आणि त्यांचे समाधान शोधण्याची काळजी तरुणांना घेणे आवश्यक आहे.

तत्त्वज्ञानामुळे ग्रामीण विकासात जास्तीत जास्त चुका कमी करण्याची क्षमता येते. त्यामुळे लोकांना नवीन सुधारणा आणि संसाधन देण्यास मदत होते. तत्त्वज्ञानाचा व्यापक वापर करून ग्रामीण क्षेत्रात विकास साधण्याची दिशा त्यांना मार्गदर्शन करते.

संदर्भ :

1. "भारतीय दर्शन आणि तत्त्वज्ञान" - डॉ. राधाकृष्णन
2. "रुरल डेवलपमेंट" - डॉ. गोपालन
3. "ग्रामीण विकास और आर्थिक संगठन" - नरेश सिंह
1. "ग्रामीण विकास: सिध्दांत व प्रयोग" - डॉ. एस.ए. कल्याणी
2. "ग्रामीण विकास आणि समाजसंस्कृती" - डॉ. एस. बी. देशपांडे
3. "ग्रामीण विकास: समस्यां आणि दिशा" - डॉ. सुषमा मोहन

“ मागेल त्याला शेततळे योजनेतून पालघर जिल्ह्यात जलसंवर्धन व शेती विकासाला संधी ”

डॉ. जयवंत काशिनाथ पाटील

MA(R.D.), MA(Eco.),B.Ed., P.hd.

पी. एल. श्रॉफ कॉलेज, चिंचणी,

ता. डहाणू, जि. पालघर.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील 82% शेती कोरडवाहू स्वरूपाची आहे. म्हणजेच ही शेती केवळ पावसाच्या पाण्यावर केली जाते. राज्याच्या विविध भागातील पावसाचे असमान वितरण आणि पावसाचा अनियमितपणा , पाण्याची टंचाई , सिंचनाचा अभाव इत्यादीमुळे पिकांचे नुकसान होऊन शेती उत्पादनात घट होते. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी शेततळ्याची मागणी केली. त्यानुसार शासनाने यावर विचार करून शेती उत्पादनामध्ये शाश्वतता आणण्यासाठी , दुष्काळावर मात करण्यासाठी , तसेच कोरडवाहू शेतीसाठी पाणलोट व जलसंवर्धनाच्या माध्यमातून पाण्याच्या साठ्यात वाढ करणे तसेच संरक्षित व शाश्वत सिंचनाची सुविधा निर्माण करणे या हेतूने 17 फेब्रुवारी 2016 रोजी ही योजना सुरु केली.

शेततळे : शेतजमिनीच्या वरील बाजूस पावसाचे वाहून जाणारे पाणी आपत्कालीनवेळी पिकास उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने खोदलेल्या तळ्यास शेततळे असे म्हणतात. हे तळे नाला ओघळीचे काठावरील पड क्षेत्रात घेतले जाते.

योजनेचा उद्देश :

पाणलोट क्षेत्राच्या भूगर्भातील पाण्याचे पुनर्भरण करणे, आपत्कालीन स्थितीत पिकास पाणी देण्यासाठी , संरक्षित सिंचन सुविधा करणे , संरक्षित सिंचनामुळे पिकाच्या उत्पादनात वाढ करणे, चिबड पाणथळ जमीन सुधारण्यासाठी शेततळ्याचा उपयोग करणे मोठ्या प्रमाणातील पावसामुळे निर्माण झालेल्या अतिरिक्त अपधाव साठवून ठेवण्याकरीता शेतावर शेततळ्यासारखी पायाभूत सुविधा उभी करण्यास चालना देणे.

योजनेचे लाभार्थी :

ज्या शेतकऱ्यांकडे त्यांच्या नावावर कमीत कमी 0.60 हेक्टर जमीन आहे , तसेच यापूर्वी शासनाच्या कोणत्याही योजनेच्या माध्यमातून शेततळे किंवा सामुदायिक शेततळे याचा लाभ घेतलेला नाही , तसेच लाभार्थी शेतकऱ्याची जमीन शेततळ्याकरिता तांत्रिकदृष्ट्या पात्र आहे असा शेतकरी या योजनेचा लाभार्थी होऊ शकतो. लाभार्थी शेतकरी दारिद्र्यरेषेखालील असल्यास किंवा शेतकरी आत्महत्या कुटुंबातील वारसांना निवड प्रक्रियेत प्राधान्य दिले जाते. इतर सर्व प्रवर्गातील शेतकऱ्यांना जेष्ठता यादीनुसार प्रथम अर्ज करण्यास प्रथम प्राधान्य , याप्रमाणे लाभार्थ्यांची निवड करण्यात येते.

योजनेचे स्वरूप :

1. या योजनेअंतर्गत कृषी विभागाचे सहाय्यक किंवा कृषी सेवक यांनी निश्चित केलेल्या ठिकाणी शेततळे बांधणे बंधनकारक आहे.

2. शेततळे तयार करण्याचा आदेश मिळाल्यापासून शेततळ्याचे काम तीन महिन्यात पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.
3. लाभार्थी शेतकऱ्यांनी स्वतःचे राष्ट्रीयकृत बँक किंवा इतर बँकेमधील खाते क्रमांक कृषी सहाय्यक किंवा कृषी सेवक यांच्याकडे पासबुकच्या झेरॉक्स स्वरूपात सादर करावे.
4. शेततळ्याच्या बांधावर स्थानिक प्रजातीच्या वनस्पतीची लागवड करावी.
5. शेततळ्याची दुरुस्ती व निगा ठेवण्याची जबाबदारी शेतकऱ्याची असेल.
6. लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या 7/12 उतार्यावर शेततळ्याची नोंद घेणे बंधनकारक आहे.

योजनेची अंमलबजावणी :

या योजनेअंतर्गत सात प्रकारच्या आकारमानाची शेततळी निश्चित करण्यात आली आहेत. त्यामध्ये सर्वात मोठ्या आकारमानाचे 30*30*3 मीटर आकारमानाचे शेततळे असून सर्वात लहान शेततळे 15*15*3 मीटर आकारमानाचे आहे. 30*30*3 मीटर आकारमानाच्या शेततळ्यासाठी रुपये 50,000/- इतके कमाल अनुदान निश्चित करण्यात आले आहे. इतर शेततळ्यासाठी आकारमानानुसार अनुदान देण्यात येते.

जलसंधारण विभागामार्फत राज्यामध्ये राबविण्यात येत असलेल्या जलयुक्त शिवार अभियान , नदी पुनरुज्जीवन कार्यक्रम तसेच दुष्काळी भागांमध्ये शाश्वत संरक्षित सिंचन व्यवस्था करण्यासाठी विभागवार पाच वर्षांचे आराखडे तयार करून व त्यानुसार जिल्हावार नियोजन करून पाझर तलाव , साठवण तलाव , बंधारे यांचे टप्प्याटप्प्याने बांधकाम करण्याचे नियोजन असून अशा कामांना महामंडळामार्फत निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो. त्याचप्रमाणे आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यातील गावे , टंचाईग्रस्त गावे यांना देखील प्राधान्य देण्यात आले असून शिवाराकडून शेतीकडे , तसेच इस्त्राईल पद्धतीचा अवलंब करण्याबाबत देखील नियोजन करण्यात आले आहे. या योजनेची अंमलबजावणी अटी - नियमांच्या आधारे करण्यात येते.

संशोधन पद्धती :

शोध निबंधासाठी स्पष्टीकरणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

माहितीचे संकलन :

सदर शोध निबंधात प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

1 ऑगस्ट 2014 रोजी पालघर जिल्हा हा आदिवासी जिल्हा म्हणून जाहीर करण्यात आला आहे. पालघर जिल्ह्यामध्ये पालघर , वसई , डहाणू , वाडा , विक्रमगड , तलासरी , मोखाडा , जव्हार हे आठ तालुके समाविष्ट आहेत. पालघर जिल्हा नैसर्गिक विविधतेने संपन्न असा जिल्हा आहे. हिरवीगार शेती , समुद्र , नद्या , डोंगर , पर्वत , जंगल , सपाट प्रदेश अशा नैसर्गिक विविधतेचा वारसा पालघर जिल्ह्याला लाभला आहे. पालघर जिल्ह्याचा बहुसंख्या भाग हा ग्रामीण आहे. पालघर जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र 4,69,699 हेक्टर आहे. जिल्ह्याची लोकसंख्या 29,95,428 आहे. पालघर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील 88% लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण 74.60% आणि वर्षभर किंवा बागायती शेतीचे प्रमाण 25.40% आहे. पालघर जिल्ह्यातील पर्जन्यमान 2,293 मिलिमीटर आहे. इतक्या मुबलक प्रमाणात पाऊस पडत असून देखील पालघर जिल्ह्यामध्ये कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त आहे. सिंचनाअभावी वर्षभर शेती

करणे शेतकऱ्यांना शक्य होत नाही. यावर उपाय म्हणून शासनाने सुरु केलेली “मागेल त्याला शेततळे योजना” शेतकऱ्यांना वरदान ठरणारी आहे.

पालघर जिल्ह्यातील मागील त्याला शेततळे योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची तालुका व वर्षानिहाय लाभार्थी संख्या पुढील कोष्टकात दिली आहे.

अ.क्र.	तालुका	वर्ष व लाभार्थी संख्या							
		16 - 17	17 - 18	18 - 19	19 - 20	20 - 21	21 - 22	22 - 23	23 - 24
1.	तलासरी	09	13	07	-	कोविड	कोविड	02	01
2.	विक्रमगड	03	20	45	08	„	„	06	03
3.	पालघर	15	50	19	12	„	„	03	06
4.	डहाणू	10	41	28	14	„	„	01	06
5.	मोखाडा	06	23	12	-	„	„	-	01
6.	वाडा	17	62	45	81	„	„	05	08
7.	जव्हार	-	06	-	02	„	„	-	03
8.	वसई	06	06	04	01	„	„	-	-
एकुण : 610		66	221	160	118	-	-	17	28

(संदर्भ : कृषी विभाग पालघर जिल्हा कार्यालय)

पालघर जिल्ह्यात 14,57,110 शेतकरी आहेत. त्यापैकी आतपर्यंत या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकरी लाभार्थ्यांची संख्या केवळ 610 इतकी आहे. म्हणजे याचे शेकडा प्रमाण 0.042% आहे. म्हणजेच अर्धा टक्का शेतकऱ्यांनी देखील या योजनेचा लाभ घेतलेला नाही. म्हणजेच अजूनही “मागेल त्याला शेततळे” या योजनेतून पालघर जिल्ह्यात जलसंवर्धन आणि शेती विकासाला भरपूर संधी आहे असे संशोधकाचे मत आहे.

“मागेल त्याला शेततळे” योजनेचे पालघर जिल्ह्यातील शेती , जलसंवर्धन व ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व :

1) कृषी उत्पादकतेत वाढ :

पालघर जिल्ह्यातील मागील त्याला शेततळे योजनेला शेतकऱ्यांचा प्रतिसाद चांगला असल्यामुळे ज्या शेतकऱ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतलेला आहे. त्यांनी बारमाही शेती करण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे लागवड क्षेत्रात वाढ झाली आहे. परिणामी कृषी उत्पादकतेत वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

2) शेतकर्यांच्या उत्पन्नात वाढ :

या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकर्यांच्या उत्पन्नात वाढ घडून येत आहे. कारण कोरडवाहू शेती करणारे शेतकरी बारामाही शेती करू लागले आहेत. लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ करू लागले आहेत. त्यामुळे एकरी शेती उत्पादनात वाढ होत आहे. शिवाय या तलावात मत्स्य शेती केली जात असल्यामुळे शेतीला जोडधंदा मिळाला आहे. त्यामुळे शेतकर्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत आहे.

3) शेतकर्यांच्या जीवनमानात सुधारणा :

सदर योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकर्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे त्यांच्या हातात पैसा येऊ लागला आहे. त्यांच्या सौदा शक्तीत वाढ झालेली आहे. शेतकर्यांच्या बचतीत वाढ झाल्यामुळे भांडवली गुंतवणुकीत वाढ होऊन नफ्याचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे आपोआपच शेतकर्यांचे जीवनमान उंचावत आहे.

4) सिंचन सोयीत वाढ :

पालघर जिल्ह्यातील पावसाचे प्रमाण समाधानकारक असून सुद्धा सिंचनाचा अभाव दिसून येतो. मात्र या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकर्यांच्या सिंचन सोयीत निश्चितच वाढ झालेली दिसून येते. शेततळ्यामुळे पाण्याच्या साठ्यात वाढ झाली आहे. त्यामुळे विहिरी कुपनलिका यांच्या पाण्याच्या पातळीत देखील आपोआप वाढ झालेली आहे.

5) भूमिगत पाण्याच्या पातळीत वाढ :

सदर योजनेमुळे लाभार्थी शेतकर्यांच्या जमिनीत व परिसरात भूमिगत पाण्याच्या पातळीत वाढ होण्यास मदत होत आहे. त्यामुळे विहिरी व कुपनलिकेची पाण्याची पातळी कायम टिकून राहण्यास मदत झालेली आहे.

6) वर्षभर उत्पन्नाचे साधन :

या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकर्यांना शेतात वर्षभर पिकांची लागवड करणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे इतरांकडे मजुरी किंवा इतर कामाच्या शोधात जाण्याची गरज राहिलेली नाही. शिवाय तलावातून माशांचे उत्पन्न देखील मिळत असल्यामुळे वर्षभर काम मिळत आहे.

7) कोरडवाहू शेतीचा विकास :

सदर योजनेच्या विकासामुळे पालघर जिल्ह्यात कोरडवाहू शेतीच्या विकासाला चालना मिळत आहे. त्यामुळे दुबार पिके घेणे शेतकर्यांना शक्य झाले आहे.

8) बागायती शेतीचा विकास :

सदर योजनेच्या विकासामुळे पालघर जिल्ह्यात बागायती शेतीच्या विकासाला मदत होत आहे. भाजीपाला , फळपिके , फुलपिके , रोख पिके यांचे प्रमाण वाढत आहे.

9) मत्स्य शेतीचा विकास :

या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या बहुसंख्य शेतकर्यांनी तलावात गोड्या पाण्यातील रोहू , कटला , मृगळ , चंदेरा , तिलापिया , जितांडा इत्यादी माशांचे उत्पादन घेण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे मत्स्य शेतीच्या विकासाला संधी आहे.

10) पाणीटंचाईवर मात :

सदर योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी पाणी टंचाईवर मात केली आहे. शेतीसाठी , पिण्यासाठी , गुराढोरांसाठी पाणी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध झाल्यामुळे पाणी टंचाईचा प्रश्न राहिलेला नाही.

याखेरीज बेकारी व दारिद्र्य दूर होण्यास मदत झालेली आहे. स्थलांतरास प्रतिबंध , पाण्याच्या साठ्यात वाढ , जमिनीच्या जलधारण क्षमतेत वाढ , शेती उत्पादन वाढीला प्रेरणा यासारखे विविध प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष फायदे या योजनेमुळे पालघर जिल्ह्याला मिळत आहेत.

निष्कर्ष :

- 1) “मागेल त्याला शेततळे” योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील शेती विकासाला चालना मिळते.
- 2) या योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाला मदत होत आहे.
- 3) या योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील सिंचन सोयीत वाढ होत आहे.
- 4) या योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होत आहे.
- 5) सदर योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नात वाढ झाली आहे.
- 6) या योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील वाहून जाणाऱ्या पावसाच्या पाण्याच्या संवर्धनास चालना मिळत आहे.
- 7) “मागेल त्याला शेततळे” योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील कोरडवाहू शेतीचा विकास होत आहे.
- 8) या योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना शेती बरोबर मत्स्यशेती सारख्या जोडव्यवसायांच्या विकासाला मदत होत आहे.
- 9) या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना अनुदान प्राप्त होत असल्याने उत्पादन वाढीला प्रेरणा मिळत आहे.
- 10) “मागेल त्याला शेततळे” योजनेमुळे पालघर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांमध्ये या योजनेविषयी जाणीव जागरूकता निर्माण होत असून त्याचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभ शेतकरी घेत आहेत. योजनेचे महत्त्व शेतकऱ्यांना हळूहळू पटू लागले आहे.

शिफारसी :

1. “मागेल त्याला शेततळे” योजनेसाठी किमान धारण क्षेत्रांची ठेवण्यात आलेली अट शिथिल करण्यात यावी. जेणेकरून या योजनेचा लाभ कमी धारण क्षेत्र असलेल्या गरजू शेतकऱ्यांना घेता येईल.
2. कृषी अधिकारी , कर्मचारी व कार्यकर्त्यांनी केवळ लक्ष साध्य करण्यापुरते आपले कार्य मर्यादित न ठेवता योजनेच्या हेतू पूर्ततेकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.
3. शेतकऱ्यांना सात-बारावर शेततळ्याची नोंद करणे कटकटीचे व त्रासाचे वाटत असल्यामुळे ही अट देखील शिथिल करण्यात यावी. जेणेकरून या योजनेचा लाभ अधिक शेतकरी घेऊ शकतील.
4. लाभार्थी शेतकऱ्यांनी शेततळ्याचे व्यवस्थापन योग्य रीतीने करावे. यामुळे त्याचा दीर्घकाळापर्यंत वापर करता येईल.

5. शेतकऱ्यांनी केवळ अनुदान मिळते म्हणून या "मागेल त्याला शेततळे" योजनेचा लाभ न घेता या योजनेचा हेतू साध्य करून शेततळ्याचा शाश्वत वापर करणे आवश्यक आहे. यासाठी शेतकऱ्यांनी शेततळ्याची योग्य दक्षता घेणे व त्याचे सुयोग्य नियोजन करणे गरजेचे आहे.
6. शेततळ्याचा निरंतर वापर करणाऱ्या गरजू शेतकऱ्यांनीच या योजनेचा लाभ घेणे आवश्यक आहे.
7. ज्या शेतकऱ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतला आहे त्यांनी परिसरातील शेतकऱ्यांना शेततळ्याचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांना लाभ घेण्यास प्रवृत्त करणे आवश्यक आहे.

एकंदरीत पालघर जिल्ह्यातील शेती , जलसंवर्धन व ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने "मागेल त्याला शेततळे" योजना महत्त्वपूर्ण आहे हे दिसून येते.

संदर्भ :

1. शेतकरी मासिक : जानेवारी 2017
2. शेतकरी मासिक : जुलै 2023
3. ग्रीवन् : ऑगस्ट 2018
4. <https://mahaegs.maharashtra.gov.in/wp-content/uploads/2023/01/17.02.2016-GR-Magel-Tyala-Shettale EGS-5.pdf>
5. <https://smartsшетkariraja.in/magel-tyala-shettale-yojana/>
6. <https://mahasheti.com/magel-tyala-shet-tale-yojana>

पालघर जिल्ह्यातील पेसा ग्रामपंचायत-अबंध निधीचा अभ्यास: संदर्भ - आरोग्य, शिक्षण आणि स्वच्छता. (सन २०१५-१६ ते सन २०१९-२०)

डॉ.अरुण पा.माळी.

सहाय्यक प्राध्यापक ग्रामीण विकास
सेंट गोन्सालो गार्सिया कॉलेज, वसई

प्रमोद पी.जाधव

संशोधन विद्यार्थी
(DLLE), मुंबई विद्यापीठ

गोषवारा:

आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, कृषी, उद्योग यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये विकासाला गती देण्यासाठी पाच वर्षांच्या कार्यक्रमांद्वारे अनेक धोरणे आणून भारत सरकार स्वातंत्र्यापासून सतत विकास प्रक्रियेत गुंतले आहे. या संदर्भात, सरकारने पंचायत विस्तार ते अनुसूचित क्षेत्र (PESA) कायदा आणला, जो आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, पायाभूत सुविधा, वन हक्क आणि जलसंवर्धन यासह विविध सुविधांची गुणवत्ता आणि सुलभता सुधारण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन बनला आहे. आदिवासी भागात पेसा कायदांतर्गत, स्थानिक समुदायांना नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि नियंत्रण करण्याचे अधिकार दिले गेले आहेत, ज्यामध्ये आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, वन हक्क, जलसंधारण आणि पायाभूत सुविधांसाठी समर्पित ग्रामपंचायतीला अबंध निधी वाटप केला जातो, ज्यामुळे सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते.

पेसा कायदासारख्या हस्तक्षेपाचा प्राथमिक उद्देश आदिवासी समुदायांचे जीवनमान उंचावणे हा आहे. या विकास प्रक्रियेमध्ये गाव, तालुका, जिल्हा, राज्य आणि केंद्रीय स्तरांसह शासनाच्या विविध स्तरांचा समावेश होतो. आदिवासींच्या विकासाची गरज ओळखून सरकारने धोरणांमध्ये सुधारणा करून पेसा कायदा लागू केला.

पालघर जिल्ह्याच्या स्थापनेनंतर, २०१५-२०१६ ते २०१९-२०२० या कालावधीत आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी स्थानिक ग्रामीण स्वराज्य संस्थांना सरकारने वाटप केलेल्या ५ टक्के अबंध निधीतून मिळालेला निधी याच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. पेसा कायदाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करण्याचे उद्दिष्ट संशोधकाचे आहे. ग्रामीण भागातील या अभ्यासामध्ये भविष्यातील धोरण तयार करण्यासाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करण्याची क्षमता आहे. विशेषतः वर्धित परिणामकारकतेसाठी पेसा कायदातील संभाव्य सुधारणांबाबत.

या विशेष संशोधनात संशोधकाने पालघर जिल्ह्यातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यावर भर दिला आहे.

मुख्य शब्द: आदिवासी, आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा, पालघर जिल्हा, पेसा कायदा., अबंध निधी.

प्रस्तावना:

जगातील सर्व देशांच्या विकासाच्या वर्गीकरणात भारत 'विकसनशील देश' म्हणून ओळखला जातो. हा अभ्यास पालघर जिल्ह्यातील पेसा क्षेत्रात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या अनुसूचित जमातींच्या समाजातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांचे मूल्यांकन करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. ग्रामीण भागात आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक दर्जा सुधारण्यासाठी

सरकार सातत्याने प्रयत्न करत आहे. यासाठी, आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींमार्फत पेसा ५ टक्के अबंध निधी वाटप करणे हे त्याच्या उपक्रमांपैकी एक आहे. म्हणून, २०१५-२०१६ ते २०१९-२०२० या पाच वर्षांतील अबंध निधीच्या खर्चाचे विश्लेषण केल्याने आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षणाचा पाया मजबूत करण्यासाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी मिळू शकते आणि भविष्यातील घडामोडी प्रकल्पात मदत होऊ शकते.

पालघर जिल्ह्यात वसई, पालघर, डहाणू, मोखाडा, जव्हार, तलासरी, विक्रमगड आणि वाडा या आठ तालुक्यांचा समावेश आहे. जिल्ह्यात, वसई-विरार सिटी कॉर्पोरेशन (VVCMC) ही एकमेव महानगरपालिका आणि डहाणू, पालघर आणि जव्हार या तीन नगरपरिषदा जिल्हा महामंडळाच्या प्रशासकीय संस्था म्हणून काम करतात.

१.१ ग्रामीण क्षेत्र म्हणजे काय आहे

ग्रामीण भाग म्हणजे काही विखुरलेली घरे आणि तुलनेने कमी लोकसंख्या असलेले क्षेत्र म्हणजे ग्रामीण भाग होय.

१.२ आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा विकास:

आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण सुविधा वाढवणे आणि तळागाळातील मूलभूत सुविधा सुनिश्चित करणे हे विकासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. हे प्रयत्न केवळ जलद आर्थिक विकासाचा चालना देत नाहीत तर गरिबी निर्मूलन आणि सामाजिक प्रगतीला चालना देण्यातही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शाश्वत विकास साधण्यासाठी आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण भागांचे एकीकरण सुलभ करण्यासाठी खेड्यांमध्ये पुरेशा आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण सेवांची स्थापना करणे आवश्यक आहे.

ग्रामपंचायत स्तरावर स्वावलंबी आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण सुविधांच्या कामाला प्राधान्य देणे हा धोरणात्मक दृष्टीकोन आहे. विकास उद्दिष्टांचे हे स्थानिकीकरण स्थानिक गरजांवर आधारित परिणामांचे प्राधान्यक्रम सक्षम करते, ज्यामुळे स्थानिक आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायाला चालना मिळते. ग्रामपंचायत स्तरावर सर्वसमावेशक विकास आराखडा तयार करून, या संकल्पनेचा उद्देश ग्रामपंचायतींना त्यांच्या समुदायाच्या गरजा स्वतंत्रपणे पूर्ण करण्यासाठी सक्षम करणे आहे. हा दृष्टीकोन तळागाळातील विकासासाठी एक सक्षम वातावरण तयार करतो, सुधारित सेवा वितरण आणि अधिक प्रभावी विकास नियोजन सुनिश्चित करतो.

१. ग्रामपंचायत भवन
२. पिण्याच्या पाण्याची सोय
३. स्वच्छताविषयक सुविधा
४. सार्वजनिक पथदिवे
५. पूर्व प्राथमिक आणि पूर्व माध्यमिक शाळेची इमारत आणि दुरुस्ती
६. अंगणवाडी केंद्र
७. आरोग्य उपकेंद्र
८. पशुधन मदत केंद्र
९. गावचे रस्ते, गाव ते शहर रस्ता, शहर ते जिल्हा जोडलेले रस्ते.

१.३ पेसा कायदा:

पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) कायदा, १९९६, ज्याला पेसा कायदा देखील म्हणतात, २४ डिसेंबर १९९६ रोजी लागू करण्यात आला. हा कायदा पंचायतींशी संबंधित घटनेच्या भाग नऊ च्या तरतुदींचा अनुसूचित क्षेत्रांपर्यंत विस्तार करतो. "अनुसूचित क्षेत्रे" हा शब्द घटनेच्या कलम २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या क्षेत्रांना सूचित करतो.

पेसा कायद्याच्या आधी, १९९२ च्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था सुरू केली. तथापि, अनुसूचित आणि आदिवासी भागात त्याची अंमलबजावणी घटनेच्या कलम २४३ (म) अंतर्गत प्रतिबंधित होती.

१९९५ मध्ये भुरिया समितीच्या शिफारशींना प्रतिसाद देत, भारतातील अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये आदिवासी स्वराज्य सुनिश्चित करण्यासाठी पेसा कायदा लागू करण्यात आला. हा कायदा ग्रामसभांना पूर्ण अधिकार प्रदान करतो, तर पंचायत आणि ग्रामसभांचे प्रभावी कामकाज सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य विधानमंडळ सल्लागार भूमिका बजावते.

पेसा कायद्याचा एक महत्त्वाचा पैलू असा आहे की स्थानिक पातळीवर स्वायत्तता सुनिश्चित करून, ग्रामसभेचे अधिकार प्रशासनाच्या उच्च पातळीवर कमी करता येत नाहीत. हा कायदा भारतातील आदिवासी कायद्याचा आधारस्तंभ मानला जातो कारण तो पारंपारिक न्याय प्रणाली ओळखतो आणि त्याचे समर्थन करतो

१.४ अभ्यासाचे महत्त्व:

३० जुलै २०१४ पर्यंत, जव्हार, मोखाडा, तलासरी, वसई, विक्रमगड, पालघर, डहाणू आणि वाडा हे ८ तालुके ठाणे जिल्ह्यातील १५ तालुक्यांचा भाग होते. दिनांक १ ऑगस्ट २०१४, ठाणे जिल्ह्याचे विभाजन करून नवीन ३६ वा "पालघर जिल्हा" अस्तित्वात आला. पालघर जिल्हा सामाजिकदृष्ट्या मागास आणि दुर्बल घटक म्हणून घोषित करण्यात आला.

पालघर जिल्ह्यातील आठ तालुक्यांतील आदिवासी लोकसंख्येसाठी आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण सुविधांच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करणे हा या अभ्यासाचा प्राथमिक उद्देश आहे. संशोधनामध्ये पेसा कायदांतर्गत ग्रामपंचायतींसाठी राखून ठेवलेल्या ५ टक्के अबंध निधीचे वाटप आणि वापराचे विश्लेषण समाविष्ट आहे.

२०१५-२०१६ ते २०१९-२०२० या कालावधीत या सुविधांच्या विकासाचे परीक्षण करून, या क्षेत्रातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांच्या विकासावर पेसा कायद्याच्या प्रभावाची माहिती देणे हे संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे. शिवाय, जिल्हा निर्मितीच्या प्रकाशात सरकारी विकास कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करणे हा या अभ्यासाचा उद्देश आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे:

पालघर जिल्ह्यातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांच्या विकासाचे विश्लेषण करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे. यासाठी संशोधकाने अभ्यास क्षेत्रातून ८ तालुक्यांची निवड केली. तथापि, या अभ्यासाची विशिष्ट उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत:

१. २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीत अभ्यास क्षेत्रातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा विकास स्थितीचे परीक्षण करणे.

२. आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा विकास कामात सुधारणा करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

३. अभ्यासाची व्याप्ती:

पालघर जिल्ह्यात १००८ गावे आणि १ महानगरपालिका VVCMC, १- नगर परिषद (पालघर), ४१५ ग्रामपंचायतीपैकी ४७३ ग्रामपंचायतींचा समावेश पेसा कायदांतर्गत समाविष्ट आहे. संशोधकाने संपूर्ण पालघर जिल्ह्यातील ८ तालुके आणि पेसा ग्रामपंचायतीची निवड केली आहे. आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांचा विकास गाव ते गाव जोडण्यासाठी आणि संपूर्ण समाजाचा विकास करण्यासाठी आणि सामाजिक-आर्थिक विकासाचा मुख्य मार्ग करण्यासाठी सर्वात महत्वाचे आहे.

तक्ता क्रमांक १: पालघर जिल्ह्यातील सन २०१५-१६ ते वर्ष २०१९-२० पर्यंतची तालुकानिहाय माहिती, ग्रामपंचायती आणि पेसा ग्रामपंचायतीचा तपशील

अ.क्र.	तालुक्याचे नाव	एकूण ग्रामपंचायतींची संख्या	पैकी पेसा ग्रामपंचायती	पेसा महसूल गावे	पैकी पेसा महसूल गावे घोषित
१	वसई	३१	१९	३२	४८
२	पालघर	१३३	८७	१५०	५८
३	डहाणू	८५	८५	१७४	१०३
४	तलासरी	२१	२१	४१	७३
५	वाडा	८४	८४	१६८	१६७
६	विक्रमगढ	४२	४२	९३	८३
७	जव्हार	५०	५०	१०८	७१
८	मोखाडा	२७	२७	५६	५६
	एकूण	४७३	४१५	८२२	६५९

(स्रोत: जिल्हा परिषद पालघर, ग्रामपंचायत विभाग, पेसा विभाग)

तक्ता क्रमांक २ : वर्ष २०१५-१६ ते वर्ष २०१९-२० - पेसा ५ % अबंधित प्राप्त निधी, पालघर जिल्ह्यातील खर्च आणि शिल्लक निधी तपशील

(रक्कम रुपये कोटीत)

एकूण पेसा ग्रामपंचायत	आर्थिक वर्ष	एकूण प्राप्त निधि	पैकी खर्च केलेला निधि	शिल्लक निधि	निधिचा वापराची सरासरी	शेरा
४१५	२०१५-१६	३७.१८	३५.८६	१.३२	९६.४३%	यापैकी १०० टक्के निधी खर्च झाला असून उर्वरित अतिरिक्त निधी शासन स्तरावर परत करण्यात
	२०१६-१७	४७.६६	४७.४५	०.२१	९९.५५%	

						आला आहे.
	२०१७-१८	४७.५२	४७.५२	-	१०० %	
	२०१८-१९	५९.३६	५९.३६	-	१०० %	
	२०१९-२०	३५.६२	३५.६२	-	१०० %	
एकूण		२२७.३४	२२५.८२	१.५३	९९.१९%	

(स्रोत: जिल्हा परिषद पालघर, ग्रामपंचायत विभाग, पेसा विभाग)

तक्ता क्र. ३: वर्ष २०१५-१६ ते वर्ष २०१९-२०, पेसा ५ % अबंध निधी पालघर जिल्ह्यातील कामाच्या मंजूरीची संख्या, पूर्ण झालेल्या आणि सुरु न झालेल्या कामांची संख्या.

(कामांची संख्या)

एकूण पेसा ग्रामपंचायत	आर्थिक वर्ष	एकूण निवड केलेली कामे	पैकी कामावर केलेला एकूण खर्च	निवड न केलेली कामे	निधिचा सरासरी वापर	शेरा
४१५	२०१५-१६	५७०६	४७५८	९४८	८३.३९%	प्राप्त निधीनुसार सदर कामे पूर्ण झाली असून उर्वरित कामे निधीअभावी सुरु आहेत.
	२०१६-१७	६०९२	४१२३	१९६९	६७.६८%	
	२०१७-१८	४५४०	४१४१	३९९	९१.२१%	
	२०१८-१९	४५९६	४५९६	०	१००%	
	२०१९-२०	५१६४	५१६४	०	१००%	
एकूण		२६०९८	२२७८२	३३१६	८७.२९%	

(स्रोत: जिल्हा परिषद पालघर, ग्रामपंचायत विभाग, पेसा विभाग)

४. अभ्यास क्षेत्राचे स्वरूप :

सध्याचे संशोधन कार्य पालघर जिल्ह्यातील एकूण ४७३ ग्रामपंचायतीपैकी ८ तालुके आणि ४१५ पेसा ग्रामपंचायतीमध्ये केले जाणार आहे. पालघर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील कोकण विभागातील जिल्हा आहे. ३० जुलै २०१४ पर्यंत पालघर हा ठाणे जिल्ह्याचा भाग होता. अधिकृतपणे १ ऑगस्ट २०१४ रोजी ठाणे जिल्ह्यामधून नवीन पालघर जिल्हा तयार करण्यात आला. पालघर जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळात १००८ गावे आणि ३८१८ उप-गावे समाविष्ट आहेत, त्यापैकी ८२२ गावे महसुली गावे म्हणून, ६५९ पैकी पेसा महसूल गावे म्हणून घोषित करण्यात आली आहेत. संशोधक वेळेच्या मर्यादेत आणि उपलब्ध संसाधनांमध्ये हे अभ्यास क्षेत्र कव्हर करण्यास सक्षम असेल.

५. अभ्यासाचा कालावधी

या अभ्यासामध्ये २०१५-१६ ते २०१९-२० या ५ वर्षांच्या कालावधीचा समावेश आहे. नवीन ३६ व्या पालघर जिल्ह्याच्या स्थापनेनंतरच्या अनेक महत्वाच्या घडामोडींसाठी हा कालावधी महत्वाचा वाटतो. त्यामुळे पालघर जिल्ह्यासाठी आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांच्या विकासाबाबत भूमिका, समस्या आणि महत्त्व यांचे विश्लेषण आणि अभ्यास करण्यासाठी हा कालावधी योग्य मानला जातो.

तक्ता क्र.४ : वर्ष २०१५-१६ ते २०१९-२० पालघर जिल्ह्यातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधेसाठी पेसा ५ % अबंध निधी वापर

आर्थिक वर्ष	जिल्हा	एकूण पेसा ग्रामपंचायत	आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा विकास			
			एकूण मंजूर / निवड केलेली कामे	एकूण पूर्ण झालेली कामे	एकूण शिल्लक कामे	सरासरी कामांची प्रगति
२०१५-१६	पालघर	४१५	२०२९	१८८०	१४९	९२.६६%
२०१६-१७			२१५१	१७२८	४२३	८०.३३%
२०१७-१८			१५९४	१५४१	५३	९६.६७%
२०१८-१९			१७४२	१७४२	०	१००%
२०१९-२०			१८३९	१८३९	०	१००%
एकूण		४१५	९३५५	८७३०	६२५	९३.३१%

(स्रोत: जिल्हा परिषद पालघर, ग्रामपंचायत विभाग, पेसा विभाग)

तक्ता क्र.५ : वर्ष २०१५-१६ ते २०१९-२०- पेसा ५ % अबंध निधीची रक्कम पालघर जिल्ह्यातील आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा कामासाठी केलेला खर्च.

(रक्कम रुपये कोटीत)

आर्थिक वर्ष	एकूण पेसा ग्रामपंचायत	आरोग्य, शिक्षण, आणि स्वच्छता				%	%
		पेसा ५ % अबंध निधि	पैकी आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता यावर केलेला खर्च	ईतर निधिचा वापर (FRA and PESA Act. work, Infrastructure Facility Forest and Water Conservation and wild life Tourism)	मंजूर रक्कमेच्या वापरानंतर शिल्लक निधि		
1	2	3	4	5	6	7	8
२०१५-१६	४१५	३७.१८	१४.४९	२१.३७	१.३२	३८.९७%	५७.४८%
२०१६-१७		४७.६६	१५.८०	३१.६५	०.२१	३३.१५%	६६.४१%
२०१७-१८		४७.५२	१७.७८	२९.७४	०.००	३७.४१%	६२.५८%
२०१८-१९		५९.३६	४.२५	५५.११	०.००	७.१५%	९२.८५%
२०१९-२०		३५.६२	१८.४१	१७.२१	०.००	५१.६९%	४८.३२%
एकूण		२२७.३४	७०.७३	१५५.०८	१.५३	३१.११%	६८.२२%

६. माहिती संकलनाचे स्वरूप आणि पद्धत:

या अभ्यासासाठी संशोधकाने फक्त दुय्यम माहिती वापरली आहे. आवश्यक माहिती मिळविण्यासाठी, संशोधकाने पालघर जिल्हा परिषद कार्यालय, ग्रामपंचायत विभागाला भेट दिली आणि त्यांचे वर्षवार आरोग्य, स्वच्छता, आणि शैक्षणिक सुविधा विकास प्रगती आणि आर्थिक विवरणांविषयी माहिती गोळा केली.

७. माहितीच्या विश्लेषणासाठी तंत्र:

दुय्यम माहिती संकलनानंतर, या आधारावर सूचना आणि निष्कर्ष काढण्यासाठी या माहितीवर प्रक्रिया केली जाते आणि त्याचे विश्लेषण केले जाते. या अभ्यासात, संशोधकाने सरासरी, फ्रिक्वेन्सी टक्केवारी इत्यादीसारख्या साध्या सांख्यिकीय साधनांचा वापर केला.

संकलित केलेल्या माहितीवर प्रक्रिया केली जाते आणि साध्या टेबल्स आणि क्रॉस टेबल्सच्या स्वरूपात सादर केले जाते. या विश्लेषणाद्वारे, संशोधकाने निवडलेल्या अभ्यास क्षेत्रात भारत सरकारच्या आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांच्या विकासाच्या प्रयत्नांची उपलब्धता शोधून काढली.

८. अभ्यासाच्या मर्यादा:

अभ्यासाचा कालावधी २०१५-१६ ते २०१९-२० असा आहे. हा अभ्यास नमुना अभ्यास आहे. त्यामुळे १००% अचूकता आणि पारदर्शकता स्वीकारली जाऊ शकत नाही.

जिल्हा परिषद पालघर कार्यालयातून त्यांच्या आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा उपलब्धतेबाबत माहिती गोळा करण्यात आली. पालघर जिल्ह्यात १००८ गावांचे क्षेत्रफळ आहे. परंतु संशोधकाने पेसा कायद्यांतर्गत समाविष्ट असलेल्या गावांवरच लक्ष केंद्रित केले.

९. अभ्यासाचे महत्वाचे निष्कर्ष आणि शिफारसी:

अभ्यासातील काही महत्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत-

१. पालघर जिल्ह्यातील एकूण ग्रामपंचायतींपैकी ४१५ ग्रामपंचायती पेसा कायद्यांतर्गत समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, सरासरी ८७.७३ टक्के ग्रामपंचायती, प्रशासन पेसा कायद्यांतर्गत जाते.

२. एकूण महसुली गावांपैकी ८० टक्के वरील गावे पेसा कायद्यांतर्गत समाविष्ट आहेत.

३. पालघर जिल्ह्यात सन २०१५-१६ ते २०१९-२० या आर्थिक वर्षात एकूण मंजूर अखंड निधीपैकी पाच टक्के निधी निवडक कामांसाठी पूर्णपणे वापरण्यात आला आहे. तसेच, सरासरी ८५.०० टक्क्यांहून अधिक मंजूर कामांचा अभ्यास कालावधीत निपटारा/निपटारा करण्यात आला आहे आणि अंमलबजावणी प्रभावी असल्याचे दिसून आले आहे.

४. वर्ष २०१५-१६ मध्ये: रु. १३२७८४१४ चा शिलकीचा निधी सरकारला परत करण्यात आला आहे.

५. सन २०१६-१७ मध्ये: रु. २१४७९२८.१५ चा शिलकीचा निधी शासनाला परत करण्यात आला आहे.

६. वर्ष २०१७-१८ ते वर्ष २०१९-२० मध्ये: शिलकीचा निधी नाही. शासनाने दिलेली संपूर्ण रक्कम संबंधित विभागाने खर्च केल्याचे दिसून येते.

७. वर्ष २०१५-१६ ते वर्ष २०१९-२० मध्ये पेसा ५% अखंड मंजूर निधी वापराचे प्रमाण ९९.१९% आहे. आणि तसेच जे मंजूरी किंवा निवडलेले काम पूर्ण झाले त्याचे प्रमाण ८७.२९% आहे. हे पालघर जिल्ह्यात निधीची चांगली अंमलबजावणी दर्शवते

८. सन सन २०१५-१६ ते २०१९-२० मध्ये: पेसा अंतर्गत निवडलेल्या एकूण २६०९८ कामांपैकी ९३५५ कामांपैकी ५% अखंड निधी आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण सुविधा विकासासाठी निवडले आहे आणि क्र. पैकी ८७३० काम पूर्ण झाले. काम पूर्ण होण्याचे सरासरी प्रमाण ९३.३१% आहे. आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा विकासासाठी ३५.८४ टक्के काम निवडण्यात आल्याचे सूचित करण्यात आले आहे.

९. सन सन २०१५-१६ ते २०१९-२०: PESA अंतर्गत एकूण मंजूर अखंड निधीपैकी ५ टक्के, रु. २२७.३४ कोटी, रु.७०.७३ कोटी आरोग्य, स्वच्छता, या निवडक कामांसाठी खर्च करण्यात आले आहेत. आणि शिक्षण सुविधा. त्याच्या एकूण मंजूर निधीची सरासरी टक्केवारी ३०.११ टक्के आहे आणि इतर पैलूव्यतिरिक्त (उदा. FRA आणि पेसा कायदा. काम, पायाभूत सुविधा, वन आणि जलसंधारण आणि वन्यजीव पर्यटन) रु.१५५.०८ कोटी (म्हणजे ६८.२१%) तरतूद.

१०. सन सन २०१५-१६ ते २०१९-२० पर्यंत, पेसा ५ टक्के अखंड निधीच्या एकूण मंजूर रकमेपैकी केवळ ३१ टक्के रक्कम आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधांच्या निवडक कामांवर खर्च करण्यात आली आहे आणि त्याव्यतिरिक्त, इतर सर्व निवडक कामांसाठी (उदा.FRA आणि PESA कायदा. काम, पायाभूत सुविधा, वन आणि जलसंवर्धन आणि वन्यजीव पर्यटन) सरासरी ६९ टक्क्यांहून अधिक रक्कम खर्च करण्यात आली आहे. यावरून संपूर्ण सुविधांची विकासकामे शासनाकडून अभ्यास कालावधीत प्रभावीपणे राबविल्याचे दिसून येते.

११. संशोधकाच्या वरील निष्कर्षानुसार, आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक विकास क्षेत्रे या महत्वाच्या घटकांवर किमान ४०% पेक्षा जास्त निधी खर्च करणे आवश्यक आहे. कारण या क्षेत्रांचा थेट मानवी जीवनावर परिणाम होतो.

१२. आरोग्य, स्वच्छता आणि शैक्षणिक सुविधा विकास क्षेत्रासाठी २०१८-१९ हे वर्ष सर्वात वाईट वर्ष आहे.

१०. निष्कर्ष:

संशोधकांच्या अभ्यासक्षेत्रातील पालघर जिल्ह्यातील परिस्थिती पाहता, पेसा कायदा हे एक ठोस शस्त्र आहे. पेसा कायदा अस्तित्वात आल्याने आदिवासी समाजाचा मानवी जीवनाचा विकास होऊन त्याचा थेट परिणाम समाज जीवनावर होत आहे. या अस्त्राच्या जोरावर ग्रामसभा, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळ मिळाले आहे. पेसा कायद्याने मंजूर केलेल्या ५ टक्के अबंध निधिचा वापर प्रभावी ठरत आहे. यामध्ये आदिवासी समाजाचाही सहभाग असल्याचे दिसून येते. पेसा कायद्यामुळे पायाभूत सुविधांवर ज्या प्रमाणात परिणाम झाला आहे त्याच प्रमाणात आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण सुविधांवर होणारा खर्च वाढवून सामाजिक आणि आर्थिक विकास करणे आवश्यक आहे. आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण हे घटक गावाचे, शहराचे व त्याच प्रमाणे देशाच्या विकासाचे प्रतिनिधित्व करत असतात. या घटकांकडे तितकेसे लक्ष दिले नसल्याचे किंवा कमी महत्त्व दिल्याचे निदर्शनास येत आहे.

१२. संदर्भ सूची:

1. Nilima Chintamani Bhagwat,(2017), synopsis on 'A Study of Infrastructural Development of Vasai Taluka', S.N.D.T. women's, University of Mumbai.
2. Zillha Parishad Palghar, Village Panchayats Department, PESA Division, District: Palghar office.
3. Arun kumar Tripathi and Rojalin Mohopatra, (2022), Impact of PESA Act in Schedule Areas; A case study of Rayagada District of Odisha International Journal of trend in Scientific Research and development (IJSTRD) e-ISSN:2456-6470 Volume 6 Issue 2, pp.338-407.
4. C.R.Bijoy (2005), Panchayat Raj (Extension to Schedule Areas) Act, 1996: The Travails of a Governance Law, [Kurukshetra, Ministry of Rural development, Government of India, Vol.64, No.1, November 2015, pp.16-18.
5. Ehteshman Akhter, Dr.Qurratual Aein Ali(2022), Schedule Areas and Self- Governance: A Reality of Panchayati Raj Extension to Schedule Areas (PESA) Act, 1996, International Journal of Creative Research Thoughts ISSN:2320-2882, Volume 10, Issue 9, pp.62-68.
6. Online Sources:
7. <https://vanikias.com/uploads/3311DAILY%20IAS%20CURRENT%20AFFAIR26%20NOVEMBER%202021.pdf>
8. <https://www.insightsonindia.com/2021/11/20/pesa-act>
9. <https://www.insightsonindia.com/2022/08/11/pesa-act-1996>
10. <https://www.downtoearth.org.in/blog/governance/collapse-of-advansi-self-governance-system-in-jharkhand-need-to-implement-pesa-in-letter-and-spirit-78260>.
11. https://www.mpcb.gov.in/sites/default/files/public_hearing/remark/2019-11/eia_nhi_21112019.pdf
12. <https://alchetron.com/Palghar-district/>
13. <https://ncst.nic.in/sites/default/files/Socio-economic%20development%20for%20STs.pdf>

राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबाई) चे कृषी विकासातील महत्त्व

यशवंत जेट्ट शिंदे

प्रा. गिरीवासी सेवा मंडळ कल्याण संचलित,
मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला,

वाणिज्य व बी.एम.एस. महाविद्यालय खोडाळा-जोगलवाडी ता.मोखाडा, जि. पालघर 401604.,

गोषवारा: (Abstract)

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे आणि भारतीय शेती हा पासावरील जुगार आहे अशी भारतीय शेतीची ओळख दिली जाते. मुळतः शेतीचे पीक घेत असतांना पावसाचे पाणी, शेतीपुरक पाणीसाठा, सिंचन व्यवस्था आणि हवामान या घटकांबरोबरच वित्त पुरवठा हा तितकाच महत्वाचा घटक आहे. शेतीकरीता अनुदान, कर्ज, पिकविमा, कृषी सल्ला, हवामान अंदाज शेतक-यापर्यंत पोहचवण्याकरीता भारतातील कृषी वित्तपुरवठा व पुनर्वित्त पुरवठा करणारी एकमेव वित्तीय संस्था म्हणजे नाबाई होय. नाबाई च्या या कार्यामुळे कृषी विकासाबरोबरच ग्रामीण भागचा विकास होण्यास मदत झाली आहे. कृषी व ग्रामीण भागाच्या विकासाकरीता नाबाई ने विविध प्रकारचे निधी निर्माण केले आहेत. या योजनांचा लाभ मोठ्या शेतक-यापासून ते अल्पभूधारक शेतक-यांपर्यंत पोहचला तर भारतातील कृषी आणि ग्रामीण विकास होण्यास गती मिळेल.

ग्रामीण भागात कृषी विकासासाठी कृषी क्षेत्र विकास विभागाची स्थापना करण्यात आली. नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण आणि व्यवस्थापन करणे, कृषी उत्पादकता आणि उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन देणे, ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, कर्ज आणि अनुदानाद्वारे ग्रामीण लोकांचे जीवन सुधारणे याकरीता कृषी क्षेत्र विभागाची स्थापना करून ग्रामीण भागातील व्यक्तीला आपले आर्थिक गणित जुळवण्याकरीता, हस्तउद्योगाला चालवणा देण्यासाठी, लघुउद्योगाला उभारणी देण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक वरदान/दाता ठरली आहे.

संशोधन संकल्पना (Key Words)

नाबाई बँक, कर्जाचा पुन वित्तपुरवठा, कृषीउद्योग क्षेत्र, ग्रामीण व्यवसाय, ग्रामीण समुदास, लाभधारक, विकास निधी.

1. प्रस्तावना :-

कृषी क्षेत्राचे देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासातील महत्त्वपूर्ण स्थान विचारात घेऊनच भारताच्या मध्यवर्ती बँकेने आपल्या स्थापने पासूनच शेतकी पत-पुरवठा विभाग सुरू केला. देशातील विविध घटक राज्यातील राज्य सहकारी बँकांच्या मार्फत अप्रत्यक्षरीत्या शेतीक्षेत्रास अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीचा पतपुरवठा करित आहे. बँकांनी शेती विकासासाठी दिलेल्या कर्जासाठी पुनर्वित्त सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने सन 1963 मध्ये शेती पुनर्वित्त व विकास महामंडळाची स्थापना केली. व्यापक प्रमाणावर शेती व ग्रामीण विकासासाठी कर्जपुरवठा करण्यासाठी 30 मार्च 1979 रोजी स्थापन झालेल्या आयोगाद्वारे योजना आयोगाचे माजी सदस्य श्री. बी. शिवरामन यांच्या अध्यक्षतेखाली 12 जुलै 1982 रोजी कृषी वित्तपुरवठा आणि ग्रामीण क्षेत्रासाठी केंद्रीय नियामक संस्था म्हणून स्थापन करण्यात आली. राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक अर्थात नाबाई बँक ही मुळात भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील आघाडीची बँक आहे. नाबाई म्हणजे राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक ही भारताती ग्रामीण बँकिंग व्यवस्थेतील पहिली व सर्वोच्च नियामक संस्था आहे. ही भारत सरकारची एक विकास बँक आहे जिचा उद्देश ग्रामीण भागात पतपुरवठा करणे व त्याचे नियमन करणे आहे जे देशाच्या ग्रामीण विकासाला सुधारण्यासाठीचे पहिले पाऊल आहे.

2. संशोधनाची पध्दत:

प्रस्तुत संशोधनासाठी दूर्यम सामग्रीचा वापर केला आहे. यासाठी संशोधन लेख, ऑनलाईन ब्लॉग, मासिके, अहवाल व इंटरनेटचा वापर केला आहे.

3. संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. नाबार्ड बँकच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
2. नाबार्ड बँकच्या ग्रामीण कृषी विकास विषयक योजनांचा आढावा घेणे
3. नाबार्ड बँकच्या वित्तीय सहाय्याचे विविध राज्यातील योगदान अभ्यासणे.
4. नाबार्ड बँकला ग्रामीण भागात वित्तीय व्यवस्थापन करतांना येणा-या समस्या तपासणे.

4. संशोधनाची गृहीतके :

1. नाबार्ड बँक ही ग्रामीण कृषी विकासाला वित्तीय सहाय आणि जिवनमान उंचावण्यात यशस्वी ठरली आहे.
2. भारतातील ग्रामीण भागातील कृषी बहूल राज्यांना पुरेशा प्रमाणात कर्ज व अनुदान उपलब्ध झाले आहे.
3. कृषी आणि कृषी उद्योग, हस्तउद्योग व लघुउद्योगाला उभारणी देण्यासाठी ही बँक महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

5. माहितीचे विश्लेषण:

भारतातील कृषी विकासासाठी राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेतील कृषी क्षेत्र विकास विभाग खालील निधीचे व्यवस्थापन करतो.

नाबार्डच्या कृषी क्षेत्र विकास विभागाची प्रमुख कार्ये

5.1 कर्ज पुरवठा:

ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा म्हणून प्रामुख्याने शेतीचा विकास होणे अपेक्षित आहे याकरीता नाबार्डच्या स्थापनेपासून कृषी व ग्रामीण विकासाच्या योजना अधिक कार्यक्षमरीत्या राबविण्यात आल्या. त्यामध्ये अल्प मुदतीच्या कर्जात वाढ करण्यात आली आहे. सन 2001-02 मध्ये 8640 कोटी रूपयाचा कर्जपुरवठा केला तो आहे. याबरोबरच मध्यम व दीर्घमुदतीच्या कर्जपुरवठ्याचे काम नाबार्ड करित आहे. ग्रामीण भागातील शेतकरी व शेती विकासाकरीता सन 1999-2000 मध्ये 200 कोटी रूपयांचे मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज देण्यात आले.

5.2 20 कलमी कार्यक्रमाची अंमलबजावणी:

ग्रामीण भागातील लहान व सीमांत शेतकरी, मागासलेला शेतकरी, शेतीपुरक व्यवसाय करणारे तळागाळातील अनेक लोकांना विशेष आर्थिक मदत मिळावी याकरीता 20 कलमी कार्यक्रमांतर्गत नाबार्डच्या स्थापनेपासून 31 मार्च 2002 पर्यंत 87 लाख दारिद्र्य कुटुंबांचा समावेश करण्यात आला होता. 2022 पर्यंत अनेक कुटुंबांना याचा लाभ मिळाला आहे.

5.3 कृषी क्षेत्र प्रोत्साहन निधी :

कृषी क्षेत्र प्रवर्तन निधीची स्थापना 26 जुलै 2014 रोजी नाबार्ड मध्ये पुर्वीपासून कार्यरत असलेले दोन फंड उत्पादक संस्था विकास निधी आणि शेतकरी तंत्रज्ञान हस्तांतरण निधी विलिन करून करण्यात आली. हा निधी कृषी

आणि संबंधित क्षेत्रात उत्पादन आणि उत्पादकता वाढवण्यासाठी नाविन्यपूर्ण आणि व्यवहार्य प्रकल्पांचा प्रसार आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणावर अधिक भर देतो. 31 मे 2023 पर्यंत 218.60 कोटी रूपयाचे वितरण कृषी क्षेत्र प्रोत्साहन निधीच्या माध्यमातून करण्यात आले आहे. या निधीच्या स्थापनेपासून केव्हीके, एसएयुएस, आयसीएआर आणि आयसीआरआयएकएटी या निवडक संशोधन संस्थांच्या सहकार्याने शेतीच्या नविन पध्दतींचा अवलंब करण्यासाठी कृषी पर्यटन अंतर्गत कृषी विस्तार सेवा, दुग्धव्यवसाय, एकात्मिक शेती पध्दती, सेंद्रिय शेती व नविन शेती पध्दती करिता निधी उपलब्ध केला जात आहे.

5.4 पाणलोट विकास निधी :

अन्नधान्य उत्पादनात पावसावर अवलंबून असलेल्या क्षेत्राचे योगदान महत्वाचे आहे. एकूण पेरणी क्षेत्रामध्ये त्याचा वाटा 51 टक्के आहे तर एकूण अन्नधान्य उत्पादनात पावसावर अवलंबून असलेल्या पीकाचा वाटा 40 ते 45 टक्के आहे. शेतीपूरक पावसाच्या समस्येवर मात करण्यासाठी नाबार्ड ने महाराष्ट्रात केएफडब्लू सहाय्यित इंडो-जर्मन पाणलोट विकास कार्यक्रमा अंतर्गत 1999-2000 मध्ये 200 कोटी रूपयांचा निधी स्थापन करण्यात आला.

5.3 आदिवासी विकास निधी :

आदिवासी विकास कार्यक्रमांच्या यशस्वी अनुभवाच्या आधारे नाबार्ड ने 2003-2004 च्या नफ्यातून 50 कोटी रूपयांच्या प्रारंभीक निधीसह आदिवासी विकास निधीची स्थापना केली. आदिवासी समाजाचे जीवनमान सुधारण्यासाठी शाश्वत फळवागांचा विकास हा या आदिवासी विकास कार्यक्रमाचा केंद्रबिंदू आहे. गेल्या काही वर्षात भूमिहीन आदिवासी कुटुंबांसाठी पशुसंवर्धन, रेशीम शेती, लाख याकरीता निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

5.4 शेतकरी उत्पादक संघटनांना प्रोत्साहन :

शेतकरी उत्पादक संघटना म्हणजेच शेतकरी, दुध उत्पादक, मत्स्यपालन, विणकर, ग्रामीण कारागीर या कायदेशीर संस्था आहेत. उत्पादकांचे निव्वळ उत्पन्न वाढविण्याच्या उद्देशाने लहान उत्पादकांना कृषी मूल्य साखळीत जोडण्यासाठी शेतकरी उत्पादक संस्था प्रभावी ठरत आहेत. नाबार्ड उत्पादक संस्था विकास निधी, शेतकरी संघटना विकास आणि उन्नती निधी व केंद्रीय शेतकरी उत्पादक संघटना प्रोत्साहन योजना या कार्यक्रमांद्वारे शेतकरी उत्पादक संस्थांना आर्थिक आणि विकासात्मक कार्य प्रदान करते. उत्पादक संस्थांची ताकद ओळखून नाबार्डने या संस्थाना पतसुविधा क्षमता विकास आणि बाजार जोडणी या तिन्ही स्तरांवर पाठिंबा देण्यासाठी 2011 मध्ये एक वेगळा उत्पादक संस्था विकास निधी स्थापन केला. नाबार्डने 3000 शेतकरी उत्पादक संस्थानो प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांचे पालनपोषण करण्यासाठी शेतकरी संघटना विकास निधी - भिन्न व्याज नावाची एक नवीन योजना देखील सुरु केली आहे.

5.5 हवामान बदल क्रिया

ग्रामीण भागातील कृषी उत्पादन मुख्यतः निसर्गातील हवामान बदलावर अवलंबून आहे. अशा हवामानविशयक बदलामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांना तांंड देण्यासाठी नाबार्ड नॅशनल क्लायमेट चेंज अॅडॅप्शन फंड, ग्रीन क्लायमेट चेंज फंड च्या माध्यमातून उपाययोजना करते. तसेच हवामान बदलाशी संबंधित ज्ञान प्रसार, जागरूकता निर्माण करणा-या उपक्रमांना सहाय्य करते.

6. निष्कर्ष :

- 1) भारतातील बहुतेक राज्यांत कृषी विकासाकरीता नाबार्ड ने मोठ्या प्रमाणात वित्तीय सहाय्य केले आहे.
- 2) भारतातील अल्प भुधारक शेतक-यांपर्यंत आजही नाबार्ड बँकच्या कर्ज व अनुदान योजना पुरेसा पोहचलेल्या नाहित.

3) नाबार्ड बँकच्या कर्ज व अनुदान योजनांमुळे भारतातील कृषी उत्पादक शेतक-यांचे जिवनमान उंचावण्यास मदत झाली आहे.

4) नाबार्ड बँकच्या वित्तीय सहाय्यामुळे कृषी उत्पादनाची उत्पादकता, षास्वतता व उत्पादनात मोठी प्रगती झालेली आहे.

7. संदर्भ ग्रथसूची:-

1. 1½ <https://www.nabard.org/hindi/content1.aspx?id=23&catid=23>
2. &mid=530
3. 2½ <https://www.nabard.org/hindi/ftcontent.aspx?id=492> -
4. 3½ <https://www.nabard.org/hindi/about-departments.aspx?id=5&cid=470>

नागली उत्पादक आदिवासी शेतकर्यांच्या आर्थिक विकासात शासनाच्या धोरणासहित बँकांची भूमिका

नवनाथ पुरुषोत्तम शिंगवे

प्रा (वाणिज्य विभाग)

गिरीवासी सेवा मंडळ कल्याण संचालित

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला वाणिज्य व बी एम एस महाविद्यालय खोडाळा- जोगलवाडी,
ता मोखाडा, जि पालघर

गोषवारा : परंपरेने शिकार करणारा आदिवासी समाज जेव्हा शेतीकडे वळला तेव्हा खऱ्या अर्थाने आदिवासींच्या आर्थिक विकासास सुरवात झाली भारत हा कृषी प्रधान देश परिणामी भारताची अर्थव्यवस्था हि शेती प्रधान आहे. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्येचे आर्थिकविकासाचे मूळ शेती आहे . आदिवासी हा भारताच मूळ निवासी असून त्याचा हि आर्थिक विकास हा शेतीशी निगडित आहे पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असलेली शेती कालांतराने विकासाच्या व हवामान बदलाच्या टप्प्यावर तंत्रज्ञानाशी जोडलेली गेली बदलत्या निसर्गचक्रामुळे शेतकर्यांचा कल आधुनिक शेतीकडे झाला आहे. नवीन वाणांचा शोध, शेतीतील नावीन्यपूर्ण प्रयोग अधिक उत्पन्नाची गरज या सर्व बाबीसाठी पैशाची गरज व त्याकरिता आर्थिक उलाढाल महत्वाची झाल्याने आदिवासी शेतकर्यांचा आर्थिक निकडीची पूर्तता करण्या हेतूने पत उपलब्ध करून देणाऱ्या संस्थांकडे वाटचाल वाढली परिणामी आदिवासी शेतकर्यांच्या विकासात बँकांचे महत्व वाढले आहे.

प्रस्तावना : भांडवल व आर्थिक सेवा देऊन आर्थिक वाढ व विकासाला चालना देण्यात बँका आणि वित्तीय संस्थांची महत्वाची भूमिका आहे तर दुसऱ्याबाजूला प्रभावी धोरणांची निर्मिती करून शेतकर्यांना शेतीसाठी प्रोत्साहित करण्यात शासनाची भूमिका महत्वाची असते. उद्योगांना आणि व्यक्तींना सक्षम करण्यात बँका महत्वाची भूमिका बजावतात. बँक उद्योगाच्या विकासात पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी प्रकल्पासाठी वित्तीय पुरवठा करते. शेतीपूरक व्यवसायांना आर्थिक पाठबळ मिळाल्यास व शासनाने ठोस धोरणांची निर्मिती केल्यास शेतीपूरक व्यवसायाची भरभराटी होईल. लहान व्यवसाय हे स्थानिक आणि प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेचे इंजिन असतात बँक व्यवसायांना भांडवल आणि पत, वित्तीय सेवा मध्ये प्रवेश प्रदान करून समर्थन देतात.व्यवसायांना पाठिंबा देऊन बँक नोकऱ्यांची निर्मिती करण्यास , आर्थिक वाढीस चालना देण्यासाठी आणि उद्योगजतेला चालना देण्यासाठी मदत करतात. गहू, तांदूळ , ज्वारी, बाजरी सारख्या पिकांचा शेतीचा ज्याप्रमाणे विकास झाला आहे त्या प्रमाणे नागली शेतीचा विकास मात्र होताना दिसत नाही. २०२३ वर्ष हे तृणधान्य वर्ष म्हून घोषित असताना नागली पिकापासून निर्माण होणाऱ्या इतर पौष्टिक पदार्थांच्या माध्यमातून जर शासनाने ठोस धोरण बनून व बँकांनी या उद्योगांना प्रोत्साहित केल्यास आदिवासींचा आर्थिक विकास शक्य आहे

Key Words:- आदिवासी, नागली, शासकीय धोरण, बँक, उद्योजकता, आर्थिक विकास

संशोधनाची पद्धती:- प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर केला आहे यासाठी संशोधन. लेख, Online मासिके, अहवाल व इंटरनेटचा वापर केलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये:-

- १) नागली पिकाचे महत्व समजून आदिवासींच्या जीवनातील महत्व समजून घेणे
- २) नागली पिकातील गुणधर्म समजून घेणे

- ३) नागलीद्वारे निर्मित पदार्थांच्या माध्यमातून उद्योगाची निर्मिती शक्य आहे पाहणे
- ४) आदिवासींच्या आर्थिक विकासात शासनाच्या धोरणाची व बँकांची भूमिका समजून घेणे
- ५) बँकांच्या कर्जयोजनेचा अभ्यास करणे

गृहीतके:-

- १) नागलीच्या गुणमूल्यांच्या जनजागृतीतून नागली शेती सहभाग वाढवला जाऊ शकतो
- २) शासनाद्वारे प्रभावी ठोस धोरणाच्या निर्मितीने व बँकांच्याद्वारे नागली पीक उद्योगास उभारी शक्य आहे.
- ३) नागली पीक पूरक उद्योगाच्या उभारणीत बँका महत्वाची भूमिका बजावू शकतात.
- ४) योग्य दराने शेतमालखरेदीची हमी प्रभावी अमलबजावणीतून नागली शेतीकडे आदिवासींचा कल वाढवणे शक्य आहे

माहितीचे विश्लेषण:-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये नागली उत्पादक आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात शासकीय धोरण व बँकांची भूमिका महत्वाची आहे यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशामध्ये धोरणांचा अंमलबजावणी द्वारे शेतकऱ्यांना खरेदीची हमी दिली जाते त्याद्वारे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न केला जातो परंतु वास्तव मात्र विरुद्ध असून शेतीसाठी होणार खर्च आणि मिळणार हमी भाव यात तफावत असल्यामुळे कालांतराने शेतकरी आर्थिक तोट्या अभावी त्या विशिष्ट पीक उत्पादनापासून दुरावला जातो म्हणून अशा विशिष्ट पिकासाठी शासनाची किमान खरेदी धोरण असल्यास शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या खचणार नाही. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात बँकांची भूमिका महत्वाची आहे यावर हि चर्चा करण्यात आली असून आदिवासी शेतकऱ्यांमध्ये उद्योजकता निर्माण करण्यासाठी आदिवासी शेतकऱ्यांमध्ये उद्योगाच्या निर्मितीसाठी भांडवल उभारणीसाठी विश्वासू व उत्साही वातावरण निर्मिती मध्ये बँकांनी पुढाकार घेतले पाहिजे स्ट्रॉबेरी , काजू , मोगरा, मश्रूम , रेशीम किडा यासारख्या बाह्य पिकांच्या व उद्योगाच्या शेतीसाठी ज्या पद्धतीने शासन उत्साह दाखवत आहे त्या पद्धतीने नागलीशेती पासून दूर होत चाललेला आदिवासी शेतकऱ्याला नागली शेतीसाठी प्रोत्साहित करणारे वातावरण ठोस धोरणांच्या माध्यमातून अंमलबजावणी होताना दिसत नाही . एकीकडे तृणधान्यातील उत्कृष्ट गुणधर्माचे महत्त्व जाणून २०२३ वर्ष हे तृणधान्य वर्ष म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघाने घोषित केले आहे त्यात भारत सरकारने हि पुढाकार घेतला आहे तरी एकीकडे मात्र महाराष्ट्रातील सहाद्री पट्ट्यातील विशेषतः पालघर ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी हा मात्र नागली शेतीपासून दूर होत चाललेला आहे ह्या वास्तवाकडे मात्र दुर्लक्ष्य केले जात आहे. याच तृणधान्य वर्षाचे गुणगात असताना नागली मध्ये असलेल्या गुणवैशिष्ट्याचा आदिवासींमध्ये मात्र तितकासा प्रचारप्रसार होताना दिसत नाही उलटदिशेने मात्र गैर आदिवासी उद्योजक मात्र विविध नागली पदार्थांच्या मार्केटिंग मध्ये मोठ्या प्रमाणत दिसत आहे. याशोधनिबंधद्वारे असे सांगण्याचा व आव्हान करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे कि शासनाने आदिवासींमध्ये लोपपावत चाललेली नागली शेती टिकवण्यासाठी शासन स्तरावर ठोस धोरणानाची निर्मिती करावी व बँकांनी नागली पासून निर्माण होणाऱ्या पौष्टिक पदार्थांच्या माध्यमातून उद्योग निर्मितीसाठी विशेष सवलतीच्या दराने व जनजागृतीच्या माध्यमातून उद्योगासाठी पत उपलब्ध करून द्यावे तसेच पत उपलब्ध करत असताना जाचक अटी कागद पात्रांची पूर्तता सक्ती न करता अशा विशेष ओळख असलेल्या पिकांच्या पारंपरिक शेती संवर्धनासाठी पत उपलब्ध करून देण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणांची निर्मिती करावी जेणे करून आदिवासींच्या आर्थिक विकासात मोलाची भर पडेल व हजारो वर्षांपासून जपलेल्या देशी वाणांचा व परंपराच संवर्धन होईल व आदिवासींना त्याची हक्काची ओळख मिळेल.

नागली पिकाची थोडक्यात माहिती:- नाचणी - ठाणे, पालघर, नाशिक व नगर जिल्ह्यात नाचणीला नागली असे म्हणतात. मंडुआ, माक्रा, रोटका (हिंदी), बावटो (गुजराती), रागी(कन्नड)राजिका,नर्तका (संस्कृत) फिंगर मिलेट, आफ्रिकन मिलेट (इंग्रजी) Scientific classification :- Kingdom: Plantae, Clade: Tracheophytes, Clade: Angiosperms, Clade: Monocots, Clade: Commelinids, Order: Poales,Family: Poaceae, Genus: Eleusine, Species : E. coracana (शास्त्रीय). ही वनस्पती (गवत) मूळची आफ्रिका खंडातील असून नंतर उष्ण कटिबंधातील इतर देशांत पिकविली गेली आहे. इंडोनेशिया ते आफ्रिका या प्रदेशात आता ती पिकविली जाते. चौथ्या व पाचव्या शतकांत लिहिलेल्या द्रविड वाङ्मयात'रागी'चा उल्लेख आला आहे. *सुश्रुत-संहितेत* (तिसऱ्या शतकात) 'राजिका'चा अंतर्भाव शाकवर्गात केलेला आढळतो. याचा अर्थ तत्पूर्वी तिचा प्रवेश भारतात झाला असावा किंवा ती भारतीय असावी.

नाचणीचा उपयोग:-

भाकरी आणि आंबील बनवण्यासाठी होतो. महाराष्ट्रातील कोकणपट्टी आणि खानदेशामध्ये नाचणीचे पिक खरीप हंगामात घेण्यात येते. महाराष्ट्राशिवाय कर्नाटक, राजस्थान, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, ओडिशा, उत्तराखंड, गोवा व बिहार या राज्यांमध्येही नाचणी पिकविली जाते.

नागली पिकाचे आदिवासी जमाती मधील धार्मिक महत्त्व :- नागली च्या मळणी नंतर घरी नेण्यापूर्वी नागलीची पूजा केली जाते त्या पूजेस कन्सारीचे पूजन म्हणतात. सदर पूजेस नारळ, कोंबडा तलग(कोंबडी) अर्पण करावी लागते. काढलेल्या नागली मधून आधुलीभर / आठवा(दिड - दोन किलो) घेऊन ती जात्यातच भरडून त्यापासून उंडे बनविले जातात काही पिठाचे दिवे, दाताळ, मुसके(शेतीला उपयोगात येणाऱ्या साधनांच्या पिठाचे नमुने) बनविले जातात.

नागली पूजेची प्रक्रिया:- नागली मळणी सुरु झाल्या नंतर कनसरी पूजे पर्यंत घर मालक फक्त डाळ - भात खातो ज्या दिवशी कनसरी पूजन असते त्या दिवशी घरमालक अन्न सेवन करत नाही घरातील कुलदैवत समोर नागली ठेवून पुजली जाते. त्यानंतर खब्यात जाऊन नागलीचं पेर (मळणी नंतर मिळणारे धान्य) आणि रास (ढीग) पुजले जातात त्याच बरोबर शेतीचे साहित्य पळसाच्या फुलांनी पुजले जातात. जव्हार परिसरात कान्सारीच्या महत्त्वामुळे नागली पीक काढणी नंतर विकले जात नाही

नागलीच्या जाती :- शास्त्रीय नावे- गोदावरी, बी-११, पी ई एस-११०, इंडा फ -८ दापोली -१, व्ही एल - १४९, जी पी यु- २६, २८ पी आर-२००२, ए-३१ (निमगारवा) आणि ए- १६ (गरवा)

ग्रामीण नावे - मोखाडा तालुका(खोडाळा परिसर) १) मुटकी - माळगोंड (गरवा) २) शितवळी ३) पखुळकी ४) दिवाळी बेंद्री ५) मधगरवी ६) भोकरी(हळवी) ७) पोळहाळी (हळवी) ८) लाखी - बारीक गोंडाची ९) चोभी(पूर्ण गरवी) १०) लांब पागरी(हळवी)

नागलीतील पोषक तत्वे :- नाचणीचे पौष्टिक मुल्य (प्रति 100 ग्रॅम) ऊर्जा (कि.कॅ) ३२८ , प्रथिने (ग्रॅ) ७.३, स्निग्ध पदार्थ(ग्रॅ) १.३ , तंतुमय पदार्थ (ग्रॅ) ३.६, कर्बोदके (ग्रॅ) ७२.०खनिजद्रव्ये (ग्रॅ) २.७ कॅल्शियमअम (मि.ग्रॅ) ३४४ लोह (मि.ग्रॅ) ३.९ मॅग्नेशियम (मि.ग्रॅ) १३७ सोडीअम (मि.ग्रॅ) ११.० पोटॅशियम (मि.ग्रॅ) ०८ झिंक (मि.ग्रॅ) २.३ कॅरोटीन (मा.ग्रॅ) ४२

नागली पासून बनवले जाणारे पदार्थ :- नाचणी सत्व, नाचणीचे लाडू, नाचणीचा डोसा, नाचणीचे पापड, नाचणी अंबिल पेय, सकस नाचणी सत्वाची लापशी, नाचणी केक, नाचणी पराठा, नाचणीची नानकटाई पापड, बिस्किटे, केक, चकली, लाडू, ढोकळा, वडा, लापशी, शिशु आहार, मेशी नाचणी सूप, उपमा यासारखे पदार्थ बनविता येऊ शकतात .

नागली पासून बाजारामध्ये विकले जाणारे पदार्थ व ब्रँड:-

क्र	प्रोडक्टचे नाव	रुपये	website
१	नागली बिस्कीट Jahaoragidar foods Nagali Ragi biscuit chocholate flavour cookies	२९९/-	amazon.com
२	नागली पापड	६०/- ते ८०/-	Indiamart.com
३	नाचणी direct sales २५० ग्राम	२०/- ते १२/-	Vmart India
४	नागली किलो	५५/-	store .shopy .in
५	MIDWINFER NAGALI fryums ८००ग्राम	४९९/-	jiomart

शेतकऱ्याला पालघर ठाणे जिल्ह्यात मिळणार भाव

नागली प्रति किलो	३२/-ते ३५/-
------------------	-------------

आदिवासी शेतकऱ्यांनी नागली शेतीकडे पाठफिरवली आहे

कारणे:- १) मजूर मिळत नाही २) उत्पन्न कमी झाले आहे ३) रोगराईचे प्रमाण वाढले आहे ४) जमिनीची धूप होऊन जमिनीचा पॉट कमी झाला आहे (मुलखात:-)

नागली पीक उत्पादक शेतकऱ्याला १ एकर प्रमाणे येणारा खर्च :-

नागली शेतीचे टप्पे

- १) दरवठा काढणे - ३ दिवस १ औत प्रति ५०० प्रमाणे रुपये १५०० खर्च
- २) राब कवळी तोडणे- १० माणसे प्रति माणूस २०० प्रमाणे रुपये २०००
- ३) शेणखत वाहतूक रुपये ७००
- ४) कवळी भरणे -गवत ओढणे पसरणे माती भरणे - ३१०० रुपये
- ५) नांगरणे - ८ वेळा उखळणी ५००० रुपये
- ६) पेरणी - एक माणूस - २० रुपये
- ७) निदान १० माणसे प्रति २०० प्रमाणे २००० रुपये
- ८) आवणी - २० माणसे प्रति २०० प्रमाणे ४००० रुपये
- ९) कापणी १५ माणसे प्रति २०० प्रमाणे ३०००
- १०) गोळा करणे भारे बांधणे
- ११) साठवणूक (सुकवणे) ५ माणसे प्रति २०० प्रमाणे १०००

१२) खळा बनवणे- ४ माणसे प्रति २०० प्रमाणे ८०० रुपये

१३) मळणी - ६ माणसे प्रति २०० प्रमाणे १२००

१४) देवकार्य खर्च - कोंबडे - भगत देवकार्य खर्च- २०००

१५) वाहतूक- २०० रुपये

१६) साठवणूक कांग खरेदी १००० रुपये

१७) वरील सर्व टप्प्यांमध्ये मजुरांना जेवणासाठी आलेला कमीत कमी अंदाजे खर्च ८००० रुपये

नागली शेतीसाठी आलेला खर्च रुपये ४०,००० /-

१ एकर मध्ये ४ पोते (प्रति पोते १००किलो) ३०० किलो (१ पोते घरगुती वापरासाठी) × नागलीचं गावपातळीवर भाव ३५ रुपये किलो

= १०,५००/- नागली शेती पासून शेतकऱ्यास मिळालेले उत्पन्न - ५०० रुपये वाहतूक गाडी भाडे

= १०,०००/- निव्वळ उत्पन्न

वरील प्रमाणे नागली उत्पादक आदिवासी शेतकऱ्यास शेतीप्रक्रियेमध्ये आलेला

एकूण खर्च ४०,००० - शेतकऱ्यास मिळविलेले निव्वळ उत्पन्न १०,०००

= म्हणजे उणे (-) ३०,००० तोट्या मध्ये नागली उत्पादक शेतकऱ्यास तोटा होत आहे

- मुलखात (श्री विलास भोसंडे व श्री मधुकर चौधरी)

खरीप पिकांसाठी शासनाचे हमी भाव

पीक	हमीभाव (प्रति क्विंटल)			
	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२ -२३	२०२३-२४
भात	१८६८	१९४०	२०४०	२१८३
भात एग्रॅंड	१८८८	१९६०	२०६०	२२०३
ज्वारी	२६२०	२७३८	२९७०	३१८०
बाजरी	२१५०	२२५०	२३५०	२५००
नाचणी	३२९५	३३७७	३५७८	३८४६
तूर	६०००	६३००	६६००	७०००
मूग	७१९६	७२७५	७७५५	८५५८
उडीद	६०००	६३००	६६००	६९५०
भुईमूग	५२७५	५५५०	५८५०	६३७७
सोयाबी न	३८८०	३९५०	४३००	४६००
तीळ	६८५५	७३०७	७८३०	८६३५
खुरास नी	६६९५	६९३०	-	-

सन २०२३-२४ मध्ये प्रति १०० किलोला रुपये ३८.४६ नाचणीला भाव शासन दरबारी मिळालेला मात्र गाव पातळीवर रुपये ३२ ते ३५ रुपये भाव मिळाला आहे.

वरील माहितीचे विश्लेषण केले असता नागली उत्पादक शेतकऱ्यांना नागली पिक शेतीतून नफा न होता तोटा होत आहे. म्हणून नागली पूरक प्रक्रिया पदार्थ उद्योगाच्या निर्मितीतून शेतकऱ्यांना आर्थिक लाभ मिळू शकतो तसेच शासनाने शेतकऱ्यास किमान नफा होईल इतका हमी भाव दिल्यास शेतकरी नागली शेती कडे नव्याने वाळू शकतो या करीत तांदूळ गहू ज्वारी बाजरी प्रमाणे नाचणी पिकास जनजागृती व प्रभावी धोरण अंमलबजावणी द्वारे शेतकऱ्यांमध्ये विश्वास निर्माण करावा. २०२३ वर्ष हे तृणधान्य वर्ष घोषित होऊन सुद्धा तेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी शेतकऱ्यांमध्ये मध्ये जनजागरूती होतांना दिसत नाही. देशी वांचे संवर्धन करणाऱ्या सौ राहीबाई पोपेरे याना २०२०सालाच पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त झाला आहे परंतु विकिपीडिया वर त्या यादेशाच्या मूलनिवासी अर्थात आदिवासी समूहातील आहेत असा साधा उल्लेखही कोणी केलेला नाही असे केले असता आदिवासी मध्ये प्रेरणा निर्माण होण्यास मदत होईल तसेच ग्रामपंचायत पातळीवर देशीवान संदर्भात नवनवीन योजना राबवून आदिवासी शेतकऱ्यांमध्ये प्रचार प्रसार करण्याचा देखील परंतु तसेही होतांना दिसत नाही.

बँकांची भूमिका :- कर्ज घेत असताना जाचक कागदपत्रे पूर्तता तसेच शेतकऱ्यांना कर्जदेताना टाळाटाळ केली जाते. शेतकऱ्यांनी कर्ज न फेडल्यास (Debt repayment) त्यांच्याकडून वसुली करण्यासाठी देशातील सर्व राज्य सरकारांनी स्वतंत्र कायदा (Loan Recovery Act)करावा, अशी मागणी इंडियन बँकिंग असोसिएशनने (Indian Banking Association) केली आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. त्यामुळे शेती प्रक्रिया पदार्थातून रोजगार निर्मितीकडे शेतकरी वळताना दिसतात नाही त्यात आदिवासी शेतकरी शैक्षणिक दृष्ट्या मागास असल्यामुळे उद्योगाची मानसिकता निर्माण होत नाही. उलटपक्षी गैर आदिवासी मात्र नागली प्रक्रिया उद्योगामध्ये मोठ्याप्रमाणावर उतरताना दिसत आहे. म्हणून बँकामध्ये स्वतंत्र कक्षाची व शेतकऱ्यांना समजून घेईल अशा स्थानिक सुशिक्षित तरुणांच्या सहकार्याने नवी यंत्रणा निर्माण झाल्यास बँक आदिवासी मध्ये नागली सहित इतर उद्योग निर्मितीमध्ये हळू हळू येतील

निष्कर्ष :- नागली उत्पादक आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात शासनाच्या धोरणासहित बँकांची भूमिका समजून घेत असताना लक्षात आलेकी १) आदिवासींच्या जीवनामध्ये नागली या पिकाला अन्याय साधारण धार्मिक व सामाजिक महत्त्व आहे. २) नागली हे पीक अत्यंत पौष्टिक असून त्यात मौल्यवान गुणधर्म असून विविध आजारांवर आज प्रभावी आहेत.

३) नागली पासून अनेक रुचकर व पौष्टिक पदार्थ बनवले जातात तसेच त्याचे मोठ्या प्रमाणावर मार्केटिंग केले जाते परंतु या मध्ये आदिवासींचे प्रमाण आढळून येत नाही.

४) नागली शेती करत असताना विविध कारणामुळे ज्यात शेतीसाठी अधिक खर्च व मिळणारे कमी उत्पन्न यामुळे आज आदिवासी नागली शेतीपासून दूर होत चाललेला आहे.

५) शासनाने ठोस धोरण निर्मिती व अंमलबजावणी केली असता व बँकांनी आदिवासींसाठी कर्ज उपलब्ध करून देताना स्वतंत्र यंत्रणेची निर्मिती व जनजागृतीद्वारे विश्वासाद्वारे उद्योजगता निर्माण केली जाऊ शकते.

संदर्भ सूची :-

1. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/19504/>
2. <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4%9A%E0%A4%A3%E0%A5%80>
3. <https://mr.vikaspedia.in/>

4. मुलाखत – श्री. हरी कामडी (ग्रामस्थ - कामडवाडी), श्री. माधुकरी चौधरी (ग्रामस्थ
5. किनिस्ते) श्री. विलास भोरुंडे (ग्रामस्थ जोगलवाडी) श्री. हिरामण झुगरे (ग्रामस्थ सायदे- हुंड्याचीवाडी), श्री शिवाजी शिंदे, खोडाळा
6. स्रोत :- BBC news मराठी ३/९/२४ व shetkarisevarth.in/ २०२३
7. DD Sahyadri News 24 May 2023 – Youtube Chhannel
8. <https://www.lokmat.com/vardha/banks-are-not-allowed-provide-crop-loan-farmers/> and ग्रोवन 26 Apr 2022, 4:00 pm <https://agrowon.esakal.com/agro-special/banks-try-to-tighten-the-loop-around-farmers-necks>
9. प्रा. नवनाथ शिंगवे यांच्या संशोधन पत्रिकेचा संदर्भ 14 April 2023

ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभा चळवळीचे सामाजिक योगदान

प्रवर्तन संजय काशीद

प्रा. इतिहास विभाग

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला

वाणिज्य व बी एम एस महाविद्यालय खोडाला जोगलवाडी ता. मोखाडा जि. पालघर.

गोषवारा

ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभा या सामाजिक चळवळीचे संपूर्ण भारतभर योगदान असल्याचे आढळून येते. ग्रामीण भागातील सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेतल्यास समाजात विषमता अंधश्रद्धा अज्ञान या गोष्टी प्रामुख्याने बघायला मिळतात या गोष्टींच्या मुळावर घाव घालणे आणि त्या नष्ट करणे समाज हिताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अन्यथा सामाजिक विषमता वाढीस लागल्यास मागास प्रवर्गातील जाती-जमातींवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय अत्याचाराच्या घटनांना वाव मिळतो. ग्रामीण जीवनात अंधश्रद्धा वाढीस लागल्यावर नरबळीसारखे अत्यंत घातक प्रकार घडतात जे समाजासाठी अत्यंत घातक ठरतात आणि समाज अज्ञानी राहिल्यास मात्र सर्व अनर्थ होतो म्हणून महात्मा फुले म्हणतात “विद्यविना मती गेली मतीविना नीती गेली नितीविना गती गेली गतिविना वित्त गेले वित्त विना शूद्र खचले आणि इतके अनर्थ एक अविद्येने केले” म्हणून ग्रामीण समाज निरक्षर राहणे हे धोक्याचे लक्षण ठरते. म्हणून या सर्व समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी भारतीय बौद्ध महासभा या सामाजिक चळवळीने आणि संघटनेने मोठ्या प्रमाणात सामाजिक योगदान देऊन समाजातील विषमता अंधश्रद्धा अज्ञान या गोष्टी दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संकल्पना

भारतीय बौद्ध, विषमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, ग्रामीण विकास चळवळी, सामाजिक जीवन

संशोधन पद्धती

- 1) प्रस्तुत संशोधन लेखाकरिता ऐतिहासिक वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.
- 2) प्राथमिक तथ्य म्हणून भारतीय बौद्ध महासभा या सामाजिक संघटनेचे बौद्ध जीवन संस्कार हे पुस्तक संदर्भ ग्रंथ म्हणून साहित्याचे अवलोकन करण्यात आले आहे
- 3) प्राथमिक तथ्य म्हणून प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन त्यांचा समावेश करण्यात आला आहे
- 4) अपेक्षित माहितीच्या संकलनासाठी खाजगी व शासकीय संस्थांकडे उपलब्ध साहित्याचे अवलोकन करण्यात आले आहे

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभा या चळवळीचे सामाजिक योगदान याचा सखोल अभ्यास करणे
- 2) ग्रामीण भागातील सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
- 3) ग्रामीण विकासाला बाजार ठरणार्या विषमतावादी विचारसरणी अज्ञान अंधश्रद्धा इत्यादी सारख्या थांबवण्यासाठी भारतीय बौद्ध महासभेच्या प्रयत्नांचा विस्तृत अभ्यास करणे
- 4) वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी ग्रामीण भागात करण्यासाठीच्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे
- 5) ग्रामीण जीवनाच्या सामाजिक समस्यांवर उपाययोजना करणे

प्रस्तावना

ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभा चळवळीचे सामाजिक योगदान हा संशोधन लेखाचा विषय असल्यामुळे भारतीय बौद्ध महासभेने प्रामुख्याने ग्रामीण भागामध्ये असलेल्या अज्ञान अंधश्रद्धा ब्राह्मक कल्पनेवर आधारित असलेल्या गोष्टींवर सामाजिक प्रबोधनाच्या माध्यमातून प्रकाश टाकला आहे. यामध्ये साधारणपणे स्पष्ट करता येईल की समाजात असलेली अंधश्रद्धा भूत-पिशाच आणि त्यांच्यापासून संरक्षणासाठी गळ्यात गंडेद्वारे बांधून भूतांपासून संरक्षण होते अशा ब्राह्मकल्पना ग्रामीण समाजात आजही दिसून येतात म्हणून याच ब्राह्मकल्पनांना भारतीय बौद्ध महासभेने अशा अंधश्रद्धा पसरवणाऱ्या घटकांना व गोष्टींना चाप बसवण्यासाठी अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या माध्यमातून काम करत आहे हे काम निशुल्कपणे गावागावात केले जाते व अंधश्रद्धेपासून ग्रामीण समाजाचे निर्मूलन केले जाते.

ग्रामीण भागात आजही जाती विषमता दिसून येते ते कमी करण्यासाठी भारतीय बौद्ध महासभा अनेक प्रबोधनाचे कार्यक्रम हाती घेते. तसेच मानवी जीवनातील अनेक संस्कार विधी हे अनेक अंधश्रद्धेने युक्त असतात त्या वेगवेगळ्या संस्कार विधींना भारतीय बौद्ध महासभेने विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण समाजात मांडून त्यात आलेले अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे ग्रामीण विकासामध्ये अमुलाग्न बदल करणारा विषय म्हणजे शिक्षण भारतीय बौद्ध महासभेने साक्षरता समाजामध्ये निर्माण होण्यासाठी जनजागृती केले आहे अजूनही करत आहे म्हणून या सामाजिक चळवळीचे योगदान ग्रामीण विकासासाठी मोलाचे ठरते.

संशोधनाचे गृहीतके

ग्रामीण समाजात विकासाच्या दृष्टीने भारतीय बौद्ध महासभा चळवळीने ग्रामीण सामाजिक चळवळीला मोठ्या प्रमाणात हातभार लावून अंधश्रद्धा निर्मूलन सामाजिक विषमतेच्या विरुद्ध पाऊल उचलून सामाजिक सलोखा अगोदर ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण

1) भारतीय बौद्ध महासभेची पाश्चिमात्मी

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी जागतिक सर्व धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर बौद्ध धम्मामधी निवड केली व 14 ऑक्टोबर 1956 साली अशोका विजयादशमीच्या दिवशी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर भदंत महास्तविर चंद्रमणी यांच्याकडून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षा घेतल्यानंतर दीक्षाभूमीवर लाखोंच्या संख्येने उपस्थित झालेल्या जनसमुदायास देखील धम्मदीक्षा देणे गरजेचे होते म्हणून बाबासाहेबांनी भंते चंद्रमणी यांच्याकडून परवानगी घेऊन स्वतः तयार केलेल्या बावीस धम्म प्रतिज्ञा उपस्थित जनसमुदायाकडून प्रथम म्हणून घेतल्या व त्यानंतर त्रिसरण व पंचशील देऊन सर्व उपस्थित त्यांना नव दीक्षिताना बौद्ध बनविण्याचे महान कार्य केले. एकाच वेळी लाखोंच्या संख्येने जनसमुदायाने धर्मांतर करण्याची बहुदा ही पहिलीच घटना जगाच्या इतिहासात घडलेली होती "न भूतो न भविष्यती" अश्या शब्दात या प्रसंगाचे वर्णन काही इतिहासकारांनी केले आहे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी विज्ञानवादी बोल धम्मामधी स्वीकार केल्यानंतर जो ग्रामीण समाज धार्मिक आर्थिक मानसिक अंधश्रद्धेमध्ये गुरफटून गेला होता त्या ग्रामीण समाजाला नवीन दिशा दाखवण्यासाठी त्याला प्रगतीचा मार्ग आखून देणे प्रथम काम होते म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी सण 1954 ते 1955 साली भारतीय बौद्ध महासभा या चळवळीची व संघटनेची स्थापना केली. या चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील सामाजिक समस्या सोडविण्याचे काम भारतीय बौद्ध महासभा या संघटनेच्या माध्यमातून करण्यात आले. आणि आजही हे काम माननीय मीराताई आंबेडकर या बाबासाहेबांच्या सुनेच्या अध्यक्षतेखाली व मान्य भीमराव आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू आहे मुंबई तसेच संपूर्ण भारतभर या चळवळीचे केंद्रे दिसून येतात.

2) ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभेचे सामाजिक योगदान

भारत हा विकसनशील देश असून 70 टक्के भारतीय लोक ग्रामीण भागात राहून शेती व शेतीपूरक व्यवसाय करतात ग्रामीण भागात 100% साक्षरतेचे प्रमाण अद्यापही नसल्यामुळे बरेच ग्रामीण जनता निरक्षर अजूनही दिसून येते त्यातल्या

त्यात आदिवासी ग्रामीण अतिदुर्गम भागाचे प्रमाण जास्तच दिसून येते त्यामुळे अज्ञानापोटी अनेक अंधश्रद्धांचे उगम ग्रामीण भागात होतो याच अंधश्रद्धा आणि अज्ञान पुढे जाऊन फार मोठे सामाजिक प्रश्न निर्माण करतात उदाहरणार्थ अंधश्रद्धेपोटी नरबळी देणे नवस उपासनापास अघोरी तंत्र मंत्र विद्या पैशांचा पाऊस पाडणे अशा काही अज्ञानापोटी होणारे आर्थिक नुकसान यामुळे या सर्व सामाजिक प्रश्नांवर उपाययोजना करण्याची भारतीय बौद्ध महासभा अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे काम हाती घेऊन वेगवेगळ्या कार्यशाळांचे आयोजन करते

—) विविध शिबिर कार्यक्रम

- 1) बालसंस्कार शिबिर
- 2) व्यक्तिमत्व विकास शिबिर
- 3) अंधश्रद्धा निर्मूलन शिबिर
- 4) व्यसनमुक्ती शिबिर
- 5) आरोग्य चिकित्सा शिबिर
- 6) व्यवसाय मार्गदर्शन शिबिर

1) बाल संस्कार शिबिर

बालसंस्कार शिबिर हे शालेय विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमतेला चालना देण्यासाठी योग्य वयात केले जाणारे शिबिर आहे यामुळे ग्रामीण विद्यार्थी अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून सकारात्मक स्वतःमध्ये बदल घडवून आणतात ही शिबिरे भारतीय बौद्ध महासभेच्या संस्कार विभागाच्या वतीने आयोजित केली जातात.

2) व्यक्तिमत्व विकास शिबिर

तारुण्याच्या उंबरठ्यावर आलेल्या ग्रामीण व शहरी तरुणांसाठी व्यक्तिमत्व विकास शिबिरे महत्त्वपूर्ण ठरतात यामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून व्यक्तिमत्व विकास कसा करावा याचे प्रबोधन करण्यात येते यामुळे तरुणांना आपला व्यक्तिमत्व विकास साधता येतो भारतीय बौद्ध महासभेने तरुणांची व्यक्तिमत्व शिबिरे आयोजित केल्यानंतर त्यांच्यामध्ये स्वतःबद्दल आत्मविश्वास निर्माण होतो आणि ते आपल्या ग्रामीण भागाचे प्रतिनिधित्व करू लागतात यातून ग्रामपंचायती सदस्य उपसरपंच सरपंच या गाव पातळीवरील यंत्रणेत सक्रिय सहभाग करून घेतात हे खर्या अर्थाने भारतीय बौद्ध महासभेचे व्यक्तिमत्व विकास शिबिरे घेण्याचे श्रेय ठरते.

3) अंधश्रद्धा निर्मूलन शिबिरे

ग्रामीण विकासात मागे घेऊन जाणारी महत्त्वाची बाब म्हणजे ग्रामीण भागातील अंधश्रद्धा होय या अंधश्रद्धेने मोठा विळखा ग्रामीण भागाला घातलेला आहे संत गाडगे महाराज म्हणाले होते देव दगडत नाही तर तो माणसात आहे परंतु ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणात दगडाला पूजन करून नवस केले जातात हे आजच्या काळातील गंभीर गोष्ट ठरते ग्रामीण भागात अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे देवीला पशुपक्षी यांचे बळी दिले जातात एवढेच काय तर वृत्तपत्रांतून सुद्धा माणसांचे बळी दिल्याचे समजते म्हणून हे गंभीर गोष्ट असल्यामुळे अशा सर्वच अंधश्रद्धांना नाकारण्यासाठी व विज्ञानाचे कास धरण्यासाठी भारतीय बौद्ध महासभा अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्यक्रम गावागावात घेऊन प्रबोधन करत असते वेगवेगळ्या रासायनिक प्रयोग करून दाखवल्यावर लोकांना त्याची स्वतःचा पडते आणि लोक या अंधश्रद्धेपासून परावृत्त होतात.

4) व्यसनमुक्ती प्रबोधन शिबिरे

ग्रामीण भागामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण असल्यामुळे लोक अंधश्रद्धा व व्यसनाधीनतेकडे मोठ्या प्रमाणात वळतात या व्यसनदिनतेकडे वळल्यामुळे कौटुंबिक कलह तंटा भांडणे मारामारी यातून सामाजिक जीवन अस्थिर होते म्हणून ग्रामीण समाजात अशा समस्या निर्माण होऊच नये यासाठी व्यसनमुक्ती करणे हा महत्त्वाचा उपाय ग्रामीण भागात फायदेशीर ठरतो याच संकल्पनेतून भारतीय बौद्ध महासभेने गावागावात जाऊन व्यसनमुक्ती शिबिरे आयोजित केले आहेत यातून व्यसनमुक्ती कशी करावी हे विविध ध्यानधारणा करून मनाचे विविध टप्प्यांचा विचार करून प्रबोधन केले जाते व सहभागी लोक व्यसनातून मुक्त होतात.

5) आरोग्य चिकित्सा शिबिरे

गरजू व आर्थिक परिस्थिती नाजूक असलेल्या ग्रामीण जनतेसाठी मोफत आरोग्य चिकित्सा शिबिरे भारतीय बौद्ध महासभेच्या वतीने आयोजित केले जातात याचा उद्देश गरजूंना मोफत उपचार मिळावा हा असतो हा विशेषता ग्रामीण भागात राबविण्यात येणारा उपक्रम आहे.

6) व्यवसाय मार्गदर्शन शिबिरे

ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टीने व्यवसाय मार्गदर्शन शिबिरे महत्वाचे आहेत कारण ज्याप्रमाणे अंधश्रद्धेचे प्रमाण ग्रामीण भागात प्रामुख्याने दिसून येते त्याचप्रमाणे बेरोजगारीचे हे प्रमाण आढळते म्हणून येथील तरुणांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी भारतीय बौद्ध महासभेच्या वतीने व्यवसाय मार्गदर्शन शिबिर आयोजित केली जाते त्याचा ग्रामीण भागात सकारात्मक परिणाम होतो तरुण उद्योजक व व्यावसायिक तयार होऊन उद्योग व्यवसाय वाढीस लागण्यास मदत होते व ग्रामीण भागाचा विकास होतो हा सकारात्मक बदल भारतीय बौद्ध महासभेच्या व्यवसाय मार्गदर्शन शिबिरामुळे होतो असे अभ्यासण्यास मिळते.

निष्कर्ष

ग्रामीण विकासात भारतीय बौद्ध महासभा चळवळीची सामाजिक योगदान या संशोधन लेखांमध्ये ग्रामीण भागातील सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेण्यात आला आहे ग्रामीण भागात असलेली अंधश्रद्धा अज्ञान निरक्षरता व्यसनधीनता जातीयता बेरोजगारी आरोग्याचे विविध समस्या यावर अभ्यास करण्यात आला या सर्व समस्यांवर प्रबोधन प्रात्यक्षिक विविध शिबिरे यांच्या माध्यमातून भारतीय बौद्ध महासभा या चळवळीच्या अंतर्गत उपायोजना होत असल्याचे निदर्शनास येत आहेत हा अत्यंत सकारात्मक बदल होत असल्याचे अभ्यासण्यास मिळाले.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. भारतीय बौद्ध महासभा बौद्ध जीवन संस्कार पाठ पुस्तक
2. जे बी पवार ज्येष्ठ आंबेडकरी साहित्यिक यांची प्रत्यक्ष घेतलेली मुलाखत
3. भारतीय बौद्ध महासभा गोकुळदास पास्ता रोड आंबेडकर भवन येथील कार्यालयास भेट व प्रत्यक्ष मुलाखत
4. आंबेडकर साहित्यिक अण्णासाहेब रोकडे यांची प्रत्यक्ष घेतलेली मुलाखत

“ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील आगरी समाजाचा आर्थिक आणि सामाजिक अभ्यास”

डॉ. भुवनेश हरिश्चंद्र बारी

प्रा. संशोधन मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक
ग्रामीण विकास विभाग, संत गोन्सालो
गार्सिया महाविद्यालय, वसई

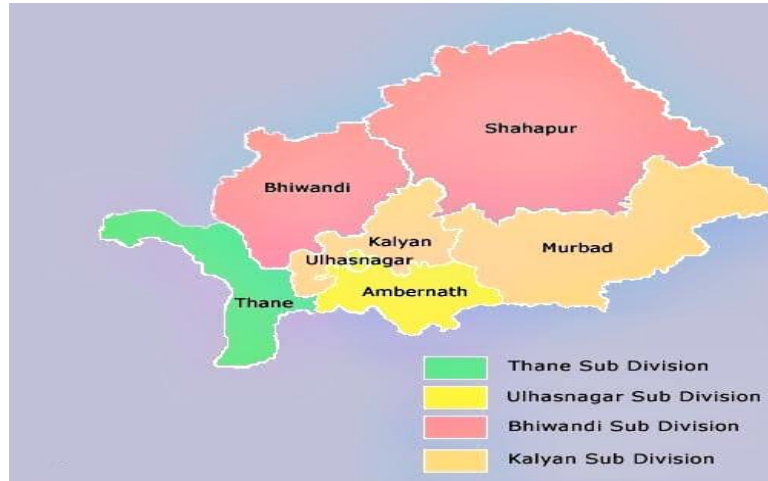
कु. रणजीत तुकाराम म्हात्रे

संशोधन विद्यार्थी, संत गोन्सालो
गार्सिया महाविद्यालय, वसई

गोषवारा

२१व्या शतकातील दुसऱ्या दशकात भारताने सर्वच स्तरात लक्षणीय प्रगती केली. अवकाशीन, आर्थिक, वैज्ञानिक, संगणकीय अशा सर्व क्षेत्रात भारताने दखल घेण्याजोगी प्रगती केली. महाराष्ट्राने देखील औद्योगिक, शैक्षणिक, सामाजिक प्रगती केली. परंतु स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे पूर्ण होत असली तरी आगरी समाजाची हवी तशी प्रगती होत नाही. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, जीवनमान विषयक मागासलेपणा दिसून येतो. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे समाजात सतत संघर्ष, लोकांची सतत वाढत जाणारी उधळपट्टी, पोलीस स्टेशनच्या सततच्या वार्या, सतत कोर्टकचेऱ्या, आरोग्याच्या समस्या, दयनीय आर्थिक अवस्था, संघटीतपणाचा अभाव होय. या सर्व समस्यांचा वास्तवरित्या अभ्यास व्हावा, समाजाचा इतर लोकांनाही परिचय व्हावा, आगरी बोलीचा परिचय व्हावा व विशेषतः आगरी समाजात सुयोग्य परिवर्तने व्हावीत म्हणून “ठाणे जिल्ह्यातील आगरी समाजाचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास” हा विषय निवडला आहे.

हा विषय निवडण्यामागे केवळ आगरी समाजाचे हीत व्हावे एवढाच माफक हेतू नाही तर सरकारला व महाराष्ट्रातील इतर समाजांना देखील स्थानिक नागरीकांच्या समस्या लक्षात याव्यात हा देखील हेतू आहे. या समाजातील अनेक चांगल्या गोष्टींबाबत अन्य समाज अनभिज्ञ आहे त्यांचा या समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन चुकीचा आहे. म्हणून इतर समाजांना देखील आगरी समाजातील चांगल्या व वाईट गोष्टींचा परिचय व्हावा. समाजाच्या प्रगतीसाठी काही योजना करता येतील.

प्रस्तावना

१९व्या शतकात पदार्पण होऊन १५ वर्षे उलटली तरी आगरी समाजाचा हवा तसा विकास झाला नाही याहीपेक्षा असे म्हणता येईल की स्वातंत्र्यानंतरची ७० वर्षे पूर्ण होऊनही आगरी समाज विकासापासून वंचित राहिला. मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी म्हणून संपूर्ण जगाला परिचित आहे. मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी आहे. जगातील सुप्रसिद्ध महानगरांपैकी मुंबई हे महानगर आहे. संपूर्ण जगातील नागरीक मुंबई पाहण्यासाठी आतुर असतात. मुंबई हे शहर ज्या भुभागावर वसले आहे त्या भुभागावरील आगरी समाज भूमीपूत्र आहे. आगरी समाज हा मुंबईचा आद्यनिवासी आहे. संपूर्ण राष्ट्राला विकासविषयक दिशा देणारी मुंबई ही मायानगरी आहे. परंतु या मुंबई-ठाण्यातील आगरी समाज विकासापासून दूर राहिला आहे म्हणून या आगरी समाजाचा विकास व्हावा, त्यांची आर्थिक प्रगती व्हावी, सामाजिक मागासलेपणा दूर व्हावा, समाजाची शैक्षणिक प्रगती व्हावी, त्यांच्या जीवनमानाची कल्पना इतर समाजाला यावी, या समाजाचा परिचय महाराष्ट्राला, भारताला, जगाला व्हावा, त्यांच्या बोलीचे ज्ञान इतर समाजाला व्हावे, समाजाच्या रूढी, परंपरा, सण-उत्सव अशा विविध गोष्टी राष्ट्रसमोर याव्यात म्हणून 'ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील आगरी समाजाचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास' हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे. समाजाचे वास्तव्य, समाजाची उत्पत्ती, आगरी समाजाची लोकसंख्या, आगरी आडनावे, पुरुषांची नावे, स्त्रियांची नावे यांचा उल्लेख प्रास्ताविकामध्ये करणार आहोत. आगरी समाजातील स्त्रियांचे प्रमाण, त्यांचे समाजातील स्थान याचा आढावा घेणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये ठाणे जिल्हा हे मर्यादित क्षेत्र लक्षात घेऊन निश्चित केलेली आहेत.

- आगरी समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- आगरी समाजाचा सामाजिक अभ्यास करणे.
- आगरी समाजाच्या राहणीमानाचा अभ्यास करणे.
- आगरी समाजाच्या शैक्षणिक स्थितीवर प्रकाश टाकणे.
- आगरी संस्कृतीचा परिचय करून देणे.

संशोधनाची गृहीतके

- ठाणे जिल्ह्यातील आगरी समाजाची आर्थिक स्थिती व त्यांच्या व्यवसायाचे स्वरूप यात लक्षणीय संबंध आहे.
- आगरी समाजातील कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती व शिक्षणाचे प्रमाण यात लक्षणीय संबंध आहे.

संशोधन महत्त्व

सदर संशोधनाचा विषय "ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील आगरी समाजाचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास" असा आहे. प्रस्तुत अभ्यास विषयाची व्याप्ती ठाणे जिल्हा असली तरी महत्त्व मात्र समस्त आगरी समाजाला आहे. या संशोधनाचा फायदा भूमीपूत्रांना होऊ शकतो. मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी आहे. मुंबईला 'मायानगरी' असेही संबोधिले जाते. संपूर्ण जगाचे आकर्षणाचे ठिकाण म्हणजे मुंबई आहे. मात्र मुंबई हे शहर ज्या भूभागावर वसले आहे. भूभागातील आगरी समाज हा भूमीपूत्र आहे. संपूर्ण राष्ट्राच्या विकासाला दिशा देणारे शहर म्हणजे मुंबई आहे. मात्र या मुंबई-ठाण्यातील आगरी समाज विकासापासून दूर राहिला आहे. मुंबईच्या भूमीपूत्रांचे म्हणजे आगरी समाजाचे विकास व्हावे, म्हणून संशोधन विषय निवडला आहे. या अभ्यासाद्वारे समाजातील दोष शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजाचे वास्तव्य जीवनमान शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजाच्या सुयोग्य परिवर्तनासाठी कोणकोणत्या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत त्यांचेही शोध घेतले आहे. या संशोधनाचे फलित म्हणजे आगरी संस्कृतीचा परिचय महाराष्ट्रातील इतर समाजांना होईल. आगरी समाजाचा सर्वार्थाने विकास करण्यासाठी जे जे महत्त्वाचे आहे त्याचा अभ्यास केला आहे. आगरी समाजातील

आर्थिक व सामाजिक अंगांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. विकासासाठी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक गोष्टी विशेष महत्वाच्या असतात. या तिन्ही गोष्टींचा सविस्तर विचार केला आहे. एकंदरीत आगरी समाजाचा सर्वांगीण विकास हेच या संशोधनाचे महत्त्व आहे. समाजाची आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, शैक्षणिक स्थिती, राहणीमान व संस्कृती यांचा परिचय होईल व या सर्व स्तरात समाजाचे विकास करण्यासाठी शिफारशी करता येतील.

संशोधनाची नमुना निवड

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब केला जाणार आहे. सदर नमुना निवड ही सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने करण्यात येणार आहे. प्रस्तुत संशोधनात पुढीलप्रमाणे संशोधनाचा नमुना निवड संशोधकाने निवडले आहे. संशोधनासाठी विशेष संदर्भ म्हणून ठाणे जिल्ह्यातील सहा तालुक्यांचा व यादृच्छिक पद्धतीने प्रत्येक तालुक्यात पाच गावांचा व प्रत्येक गावातील पाच कुटुंबांचा म्हणजेच ७ तालुक्यातील प्रत्येकी ५ गावे प्रमाणे ३५ गावाचा आणि ३५ मधील प्रत्येक गावातील ५ कुटुंब प्रमाणे १७५ कुटुंबांची / मुलाखत धारकांचा संशोधनात समावेश असणार आहे.

तक्का क्र. 1, सर्वेनुसार तालुकानिहाय आगरी समाजाची लोकसंख्या

क्र.	तालुके	पुरुषांची संख्या	स्त्रीयांची संख्या	एकुण
१	कल्याण	१०९	६२	१७१
२	अंबरनाथ	१२१	५६	१७७
३	ठाणे	९६	४१	१३७
४	शहापुर	१२९	६१	१९०
५	मुरबाड	११८	६४	१८२
६	भिवंडी	१३७	८२	२१९
७	उल्हासनगर	५३	२५	७८
	एकुण	७६३	३९१	११५४

संशोधन पद्धती

संशोधन कार्य करण्यासाठी प्राथमिक (Primary) आणि दुय्यम (Secondary) साधन सामुग्रीचा तथ्य संकलनासाठी उपयोग केला आहे.

प्राथमिक स्रोत:

प्रश्नावलीचा समावेश आहे. प्रश्नावलीस मिळालेल्या उत्तरामधून अनुमान व निष्कर्ष मिळत असतात. त्यामुळे मिळालेल्या माहिती संकलनात सरासरी, उपलब्धता, टक्केवारी, अशा साधनांचा वापर करून उद्दिष्ट व गृहितकांची सत्यता असत्यता संशोधक पडताळणार आहे. तसेच मिळालेल्या माहितीचे संकलन करून तक्त्यात, आलेखाद्वारे, तुलनात्मक परिस्थिती संशोधक दाखवणार आहे. उदा. उत्पन्नानुसार, वयानुसार शिक्षणानुसार, आरोग्यानुसार अशा अनेक भागांमध्ये वर्गीकृत माहिती प्रश्नावलीच्या माध्यमातून संशोधक मिळवणार आहे.

दुय्यम स्रोत :

शासकीय कार्यालयातील सांख्यिकीय माहिती जिल्हा जनगणना पुस्तिका, ठाणे जिल्ह्याची संक्षिप्त आकडेवारी पुस्तिका, अनुसूचित जमाती विकास कार्यालय, कार्यालयातील माहिती. देशाची जनगणना पुस्तिका सन १९९१ ते २०११ अशा माध्यमांचा उपयोग होणार आहे. वृत्तपत्रे : वृत्तपत्रातील कात्रण उपयोगी पडणार आहेत.

तथ्यांचे विश्लेषण व सादरीकरण:

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम सामुग्री संकलन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. संकलीत केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण समानतेच्या व विषमतेच्या माध्यमातून करून त्याचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले आहे. आवश्यक तेथे सादरीकरणासाठी तक्ते व आलेख याचा उपयोग केला आहे. निवडलेल्या अध्ययन विषयाच्या अनुषंगाने संकलीत केलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण करून शेकडा प्रमाण काढून उद्दिष्टानुरूप प्रवृत्ती व तथ्ये शोधली आहेत. यादृच्छिक नमुना पद्धतीचा अवलंब करून प्रश्नावलीमार्फत प्राप्त झालेल्या माहितीचे शेकडा प्रमाण काढून गृहितकांची सिद्धता करण्यात आली आहे.

निवडलेली तालुके	निवडलेली गावे	निवडलेली कुटुंबे	निवडलेल्या व्यक्ती	निवडलेल्या तालुक्यांची सरासरी
७	३५	१७५	११५२	८५

निष्कर्ष

-) ठाणे जिल्ह्यातील आगरी समाजाचा प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण पद्धती व दुय्यम सामुग्रीचा अभ्यास केला असता पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत. यादृच्छिक पद्धतीने ठाणे जिल्ह्यातील सहा तालुक्यांचा व यादृच्छिक पद्धतीने प्रत्येक तालुक्यात पाच गावांचा व प्रत्येक गावातील पाच कुटुंबांचा (एकंदरीत १७५ कुटुंबांचा) बारकाईने अभ्यास केला असता व प्रश्नावलीचे विश्लेषण केले असता, सात तालुक्यांचा व १७५ कुटुंबांचा यादृच्छिक पद्धतीने अभ्यास केला असता असे लक्षात आले की एकूण व्यक्तींची संख्या ११५२ इतकी आहे. त्यापैकी पुरुषांची संख्या ७६३ इतकी म्हणजे ५५.८३ टक्के व स्त्रियांची संख्या ३९१ म्हणजे ४४.१७ टक्के इतकी आहे. त्याचप्रमाणे पुरुष-स्त्री प्रमाण १:०.७९ इतके आहे.
-) आगरी समाजाची सामाजिक स्थिती पाहता आगरी समाजातील सर्वच व्यक्ती गणपती, दसरा, दिवाळी, पिठोरी, होळी, गुढीपाडवा, नवरात्री, सर्वपित्री अमावस्या, रक्षाबंधन हे सण साजरे करतात.
-) आगरी समाजाची शैक्षणिक पाहणी केली असता एकूण ११५२ व्यक्तींपैकी १३४ (७.२४ टक्के) व्यक्ती पदवीधर आहेत. ५७१ (३०.९४ टक्के) व्यक्ती १०वी पास/नापास आहेत. प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या २६३ (१९.८२ टक्के) इतकी आहे. तर निरक्षर व्यक्तींची संख्या १८४ (४२ टक्के) इतकी आहे. यावरून आगरी समाज शैक्षणिक दृष्ट्या ही बाब लक्षात येते.
-) आगरी समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे कारण सर्वेक्षणानुसार एकूण ११५२ व्यक्तींपैकी ६६१ व्यक्ती कमविणार्या आहेत व ६६१ व्यक्तींपैकी ४१२ व्यक्ती शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसायावर अवलंबून आहेत. अतिशय महत्त्वाची बाब म्हणजे ४१२ व्यक्तींपैकी ३५३ व्यक्ती उदरनिर्वाह तत्वावर शेती करतात याचाच अर्थ ८५.६८ टक्के लोक उदरनिर्वाह तत्वावर शेती करतात फक्त ५९ व्यक्ती म्हणजे १४.३२ टक्के आहे.

शिफारशी

आगरी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकासासाठी शिफारस करत आहे.

- . समाजाने खर्च कमी करावा. बचतीची सवय लावावी.
- . आगरी समाजातील जास्तीत जास्त लोकांनी व्यवसायात उतरले पाहिजे.
- . अंधश्रद्धा नष्ट व्हाव्यात. समाजात एकता निर्माण व्हावी.
- . समाज निर्व्यसनी व्हावा.
- . समाज शिकला पाहिजे. समाजात शिक्षणाविषयी आस्था निर्माण व्हावी.

- 六. समाजाची आर्थिक सुधारणा व्हावी.
- 七. शेती, उद्योग व व्यापार यात सहभाग असावा.
- 八. आगरी माणसाने व्यापारी तत्वाने शेती करावी.
- 九. शेती बारमाही व्हावी. जास्तीत जास्त उद्योजक निर्माण व्हावे.
- 十. उत्पन्न वाढावे. समाजाने पौष्टिक आहार घ्यावा, व्यायाम करावा.

ग्रामीण विकास आणि लोक सहभाग

डॉ. प्रकाश वि. धरत

सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय पालघर.
तालुका-जिल्हा :- पालघर -महाराष्ट्र

गोषवारा :- ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पर्यायाने देशाच्या विकासासाठी विकास कार्यक्रमात,योजनेत देशातील जनतेचा सहभाग फार महत्वाचा आहे. कोणताही विकासात्मक कार्यक्रम जनतेच्या सहकार्याशिवाय परिपूर्ण होवू शकत नाही. जनतेवर विकासात्मक कार्यक्रम लादण्यापेक्षा त्यांच्या सहकार्याने ते राबवावेत आणि जनतेच्या सहकार्याने यशस्वी करावेत. हीच खरी लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना लोकशाही देशात राबविली पाहिजे. ज्यामुळे विकास कार्यात लोकांचे सहकार्य मिळेल व विकासाच्या योजना, कार्यक्रम यशस्वी होतील. म्हणून लोक सहभाग महत्वाचा वाटतो.

प्रस्तावना :- आपल्या देशाचा विचार करता आपल्या देशाची जागतिक पातळीवर ओळख म्हणजे भारत हा खेड्यांचा देश आहे. थोडक्यात आपल्या देशात खेड्यांची संख्या खूप जास्त आहे. देशात विकासाचे धोरण राबवत असतांना देशातील बहुसंख्य जनता ज्या भागात राहते, त्या जनतेवर आणि तेथील भागाच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. तरच खऱ्या अर्थाने संपूर्ण देशाचा सर्वांगीण विकास होईल. म्हणूनच आपल्या देशाच्या विकासासाठी महात्मा गांधीजींनी हाक दिली होती ती म्हणजे “ ” खेड्यांचा विकास झाला,तर खऱ्या अर्थाने देशाचा विकास होईल. यासाठीच खेड्यातील म्हणजेच ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकांचा विकास होईल. म्हणूनच ग्रामीण विकास प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग महत्वाचा वाटतो.

ग्रामीण विकासात लोकांचा सहभाग :- आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्या नंतर १९५०-५१ पासून नियोजन बद्ध विकासाला सुरुवात झाली. (पंचवार्षिक योजना) पहिल्याच पंचवार्षिक योजने मध्ये ग्रामीण विकासासाठी अनेक कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाली. २ ऑक्टोबर १९५२ रोजी सुरु झालेल्या **समाज विकास कार्यक्रमा**ला जनतेचा फारसा प्रतिसाद न मिळाल्यामुळे हा विकासाचा खूप चांगला कार्यक्रम असूनही तो यशस्वी होवू शकला नाही. पुढे याच कार्यक्रमाच्या मुल्यमापनाच्या शिफारशी वरून पंचायत राज्य व्यवस्था सुरु झाली.

लोकशाही देशामध्ये जनतेचा सहभाग अतिशय महत्वाचा असतो. लोकशाही मार्गाने निवडून दिलेले सरकार लोकांच्या विकासासाठी विविध प्रकारचे विकासात्मक कार्यक्रम राबवीत असते. या कामाची माहिती लोकांना माहित असणे महत्वाचे असते. अशा कामांमध्ये लोकांचा सहभाग आवश्यक आहे. जनतेच्या सहभागातूनच अशा विकास कामात पारदर्शकता येते, असे कार्यक्रम यशस्वी होतात.

शासनाने राबविलेल्या विकास कार्यक्रमात जनतेचा सहभाग प्राप्त झाल्याने विकास कार्यात गती निर्माण होते. असेच कार्यक्रम लोकापयोगी ठरू शकतात. या संदर्भात अनेक उदाहरणे देता येतील. महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्हा हा तसा दुष्काळी जिल्हा म्हणून त्याची ओळख. मात्र याच जिल्ह्यातील रालेगणसिद्धी मध्ये जेष्ठ समाज सेवक अण्णा हजारे यांनी जनतेच्या सहकार्यातून विकास कार्यक्रम यशस्वी करून दाखविले. ते एक विकासाचे मॉडेल म्हणून ओळखले जावू लागले.तसेच हिवरे बाजारचे सरपंच श्री.पोपटराव पवार यांनी सुद्धा लोक सहभागातूनच गावाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणला आहे. वरील दोन्ही उदाहरणावरून लोक सहभागाचे महत्त्व अधोरेखित करता येईल.

कोणत्याही विकास कार्यक्रमात लोकांचा सहभाग प्राप्त झाला तर अशा कार्यक्रमात जिवंतपणा येतो, चैतन्य प्राप्त होते. लोकांमध्ये कार्यक्रमा बदल आपुलकी निर्माण होते. आणि कार्यक्रम यशस्वी होतात.

जनतेचा सहभाग फक्त विकास कार्यक्रमासाठीच महत्वाचा आहे अस नाही. तर सामाजिक बदलासाठी सुद्धा महत्वाचा आहे. समाजातील अनेक अनिष्ट रूढी,परंपरा ह्या विकासाच्या आड येतात. या रूढी परंपरा कठोर कायदे करून आणि लोकांवर जोर जबरदस्ती करून बंद करता येणार नाही. तसे केल्यास त्याचा परिणाम विध्वंसक होवू शकतो. मात्र समाज परिवर्तनासाठी जनतेचा विश्वास संपादन करून लोकांच्या सहकार्यातून बदल घडवून आणता येतात.त्यासाठी लोक चळवळ निर्माण करावी लागते. त्यासाठीच लोक सहभाग महत्वाचा आहे.

देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी लोक सहभाग महत्वाचा आहे. अविकसित देशा पेक्षा विकसित देशात अशा कार्यक्रमांना लोकांचा सहभाग चांगला मिळतो. त्यामुळे लोक विकासाचे कार्यक्रम विकसित देशात चांगल्या प्रकारे राबविता येतात. अशा कार्यक्रमांना जनतेमधून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सहाय्य मिळते. त्यातून विकास कार्यांना गती प्राप्त होते.

ग्रामीण विकासात जर लोकांचा सहभाग मिळाला तर, ग्रामीण विकासाच्या योजना कार्यक्षमतेने राबविता येतील. अशा कार्यक्रमात जिवंतपणा येईल. आणि कार्यक्रम यशस्वी होतील. त्यातून ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावेल.त्यांना विकासाच्या संधी प्राप्त होतील.म्हणून विकास प्रक्रियेत लोक सहभाग महत्वाचा आहे.

ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम यशस्वी करायचे असतील तर, ग्रामीण भागातील जनता उदासीन राहून चालणार नाही. जनतेने सुद्धा विकास कार्यक्रमाप्रती जागरूक राहले पाहिजे. पायाभूत सेवा सुविधा व नागरी सेवा सुविधा या करीता संघटनात्मक तसेच वैयक्तिक पातळीवर प्रयत्न केले पाहिजेत.

विकास कार्यात जनतेचा सहभाग वाढविण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांनी प्रयत्न केले पाहिजेत. शासनाचे उपक्रम,योजना या बाबत लोकांना माहिती करू देणे, मेळावे भरविणे, प्रदर्शन,पथनाट्य,पुस्तके, जाहिराती, यांचा वापर करून लोक सहभाग वाढविला पाहिजे.

आज आपल्या देशापेक्षा पाश्चिमात्य देशात विकास कार्यात लोकांचा सहभाग जास्त दिसून येतो. पाश्चिमात्य देशात सेवाभावी संस्था (NGO) जनतेच्या सह कार्यासाठी आणि जनतेच्या सहभागासाठी विशेष सहकार्य करतात. अशा सेवाभावी संस्थांच्या कार्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेची पाळेमुळे घट्ट होतात. लोकांचा लोकशाही वरील विश्वास वाढतो. म्हणूनच चांगल्या लोकशाहीसाठी लोकांचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे.

सारांश :- ग्रामीण विकास प्रक्रियेत विशेषतः लोकशाही देशात विकास कार्यात लोकांचा,जनतेचा सहभाग हा फार महत्वाचा आहे. यामुळे लोकांनी लोकांच्या हिताकरिता लोकांकरवी चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही ही लोकशाहीची व्याख्या खऱ्या अर्थाने सार्थ होईल. ग्रामीण विकास प्रक्रियेत लोकांच्या सहभागामुळे तेथील जनतेचा, तेथील प्रदेशाचा पर्यायाने देशाचा विकास घडून येईल. म्हणून ग्रामीण विकासात लोकांचा सहभाग महत्वाचा वाटतो.

संदर्भ सूची :-

- १) ग्रामीण कथा,स्वरूप आणि विकास -लेखक -मुलाटे वासुदेव -स्वरूप प्रकाशन.
- २) भारतातील ग्रामीण औद्योगिकीकरण -लेखक कायंदे पाटील गंगाधर - चैतन्य प्रकाशन
- ३) भारतीय अर्थशास्त्र - लेखक -- झामटे जी.एन. - पिंपळापुरे पाब्लीकेशन
- ४) कृषी उद्योग आणि ग्रामीण विकास - लेखक - साळुंखे / देसाई - निराळी प्रकाशन
- ५) भारतीय शासन आणि राजकारण - लेखक - पी.बी. पाटील - फडके प्रकाशन
- ६) भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य - लेखक - के.आर. बंग -- श्री.मंगेश प्रकाशन.

स्वयं सहाय्यता बचत गट- रचना व कार्य प्रणाली

श्री. किरण संभाजी पाटील

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. सुभाष अमर सावंत

मार्गदर्शक

बचत गट हे भारताच्या सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रात, विशेषतः ग्रामीण आणि महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात एक महत्वाचा भाग आहेत. बचत गट ही लोकांची छोटी, ऐच्छिक संघटना आहे जी सामान्य समस्या सोडविणे, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारणे आणि स्वावलंबनास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने एकत्र येते. बचत गट हे सहसा समुदाय-आधारित असतात आणि परस्पर सहकार्य आणि सामूहिक कृतीच्या तत्वांवर कार्य करतात.

बचत गटाची व्याख्या

बचत गट ही व्यक्तींची एक लहान, ऐच्छिक संघटना आहे जी सामायिक सामाजिक, आर्थिक किंवा विकासात्मक गरजा एकत्रितपणे पूर्ण करण्यासाठी कार्य करते. बचत गटाचे सदस्य सहसा समान सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमीचे असतात आणि नियमित बैठका, बचत, अंतर्गत कर्ज आणि परस्पर समर्थन यासारख्या क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेले असतात. बचत गट अनेकदा संसाधनांचे एकत्रीकरण, ज्ञानाची देवाणघेवाण आणि सहकार्यात्मक निर्णय प्रक्रियेद्वारे आर्थिक समावेशन, महिला सक्षमीकरण आणि सामुदायिक विकासावर भर देतात.

— बचत गटांचा इतिहास

बचत गटांच्या संकल्पनेला अनेक दशकांचा इतिहास आहे आणि कालांतराने विविध देश आणि संदर्भांमध्ये विकसित झाला आहे. आपल्या सामायिक गरजा आणि आव्हाने एकत्रितपणे हाताळण्यासाठी लोक एकत्र येण्याची कल्पना विविध समाज आणि संस्कृतींचा एक भाग आहे. मात्र, बचतगटांच्या आधुनिक संकल्पनेचे मूळ विविध सामाजिक आणि आर्थिक चळवळींमध्ये आहे. बचत गटांच्या इतिहासाचा थोडक्यात आढावा येथे देण्यात आला आहे.

- सुरुवातीच्या सामुदायिक चळवळी :** परस्पर साहाय्य आणि सामुदायिक पाठिंब्याची कल्पना इतिहासात अस्तित्वात आहे. वेगवेगळ्या संस्कृती आणि समाजांमध्ये, समुदायांनी गरजेच्या वेळी आधार देण्यासाठी स्वतः ला संघटित केले आहे. परस्पर मदतीचे हे सुरुवातीचे प्रकार बचतगटांच्या संकल्पनेचे अग्रदूत मानले जाऊ शकतात.
- सहकार चळवळ :** १९ व्या आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या सहकार चळवळीने आधुनिक बचत गट संकल्पनेचा पाया घातला. संसाधनांची जमवाजमव करण्यासाठी, आर्थिक स्वयंपूर्णतेला चालना देण्यासाठी आणि सदस्यांना वस्तू आणि सेवांमध्ये चांगल्या प्रकारे प्रवेश प्रदान करण्यासाठी सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आली.
- भारतातील ग्रामदान चळवळ :** १९५० च्या दशकात सामाजिक कार्यकर्ते विनोबा भावे यांनी भारतात "भूदान-ग्रामदान" चळवळ सुरू केली. या चळवळीचा उद्देश जमीन सुधारणांचे प्रश्न सोडविणे आणि ग्रामीण समाजाचा उत्थान करणे हा होता. बचतगटांसारखे नसले तरी या चळवळीने सामुदायिक सहकार्य आणि स्वयंसहाय्याला चालना दिली.
- १९६०-१९७० चे दशक:** सामुदायिक विकास उपक्रमांचा एक भाग म्हणून १९६० आणि १९७० च्या दशकात बचत गटांच्या आधुनिक संकल्पनेला महत्त्व येऊ लागले. दारिद्र्य दूर करण्यासाठी, बचतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सामाजिक सक्षमीकरणास चालना देण्यासाठी संस्था आणि विकास अभ्यासकांनी छोट्या गटांची क्षमता ओळखण्यास

सुरुवात केली. सुरुवातीच्या काही उदाहरणांमध्ये बांगलादेशातील उपक्रमांचा समावेश आहे, जिथे मायक्रोक्रेडिट आणि समुदाय-आधारित संस्थांचे प्रयोग केले गेले.

५. १९८०-१९९० चे दशक : १९८० आणि १९९० चे दशक विशेषतः भारतातील बचत गटांच्या उत्क्रांतीचा एक महत्त्वपूर्ण कालखंड होता. मायराडा (म्हैसूर पुनर्वसन आणि विकास एजन्सी) सारख्या संस्थांनी ग्रामीण दारिद्र्य दूर करण्यासाठी आणि महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बचत गटांची संकल्पना मांडली. सामाजिक संघटन, आर्थिक समावेशन आणि महिला सक्षमीकरणाचे साधन म्हणून या गटांकडे पाहिले जात होते.
६. मायक्रोफायनान्स आणि ग्रामीण बँक : आधुनिक बचत गट चळवळीचा एक महत्त्वाचा प्रभाव म्हणजे १९८३ मध्ये मोहम्मद युनूस यांनी बांगलादेशात ग्रामीण बँकेची स्थापना केली. ग्रामीण बँकेने गरिबांना, विशेषतः महिलांना लघु उद्योग सुरू करण्यासाठी सूक्ष्म कर्ज पुरवठा करण्यावर भर दिला. या दृष्टिकोनामुळे इतर देशांमध्येही अशाच प्रकारच्या उपक्रमांना प्रेरणा मिळाली आणि बचत गटांच्या विकासास हातभार लागला.
७. बचतगट आणि नाबार्ड बँक जोडणी : १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारतातील राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबार्ड) बचत गट-बँक लिंकेज कार्यक्रम सुरू केला. या कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट बचत गटांना औपचारिक वित्तीय संस्थांशी जोडणे आहे, ज्यामुळे त्यांना कर्ज आणि वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी मिळते. दारिद्र्य निर्मूलन आणि सक्षमीकरणाचे साधन म्हणून बचत गटांच्या उत्क्रांतीतील हे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल होते.
८. १९९०-वर्तमान : १९९० च्या दशकात बचत गटांची संकल्पना विशेषतः मायक्रोफायनान्सच्या संदर्भात अधिक चव्हाट्यावर आली. मोहम्मद युनूस यांनी स्थापन केलेल्या बांगलादेशातील ग्रामीण बँकेने बचत गटांच्या माध्यमातून गरीब व्यक्तींना, विशेषतः महिलांना लहान कर्ज उपलब्ध करून देण्याच्या अभिनव दृष्टिकोनामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लक्ष वेधले.
९. महिला सक्षमीकरण : कालांतराने बचत गटांचा महिला सक्षमीकरणावर विशेष सकारात्मक परिणाम झाल्याचे स्पष्ट झाले. बचत गटांच्या सामूहिक दृष्टिकोनामुळे महिलांना त्यांच्या समस्या मांडण्यासाठी, आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आणि पारंपारिक सामाजिक भूमिकांना आव्हान देण्यासाठी एक व्यासपीठ मिळाले. ग्रामीण भागातील महिलांच्या सक्षमीकरणात बचत गटांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. ते महिलांना त्यांचे मत मांडण्यासाठी, एकत्रितपणे निर्णय घेण्यासाठी आणि नेतृत्व कौशल्य विकसित करण्यासाठी संधी प्रदान करतात. महिलांना त्यांच्या हक्कांविषयी जाणून घेण्यासाठी आणि या उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी ते व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात. अनेक बचत गट महिलांच्या उद्योजकतेला, शिक्षणाला आणि आरोग्याला चालना देण्यावर भर देतात. भारतातील महिला सक्षमीकरणाला चालना देण्यासाठी बचत गटांचा मोठा वाटा आहे. पारंपारिक स्त्रीवादी भूमिका आणि निकषांना आव्हान देण्याचे साधन म्हणून बचत गटांकडे पाहिले गेले आहे.
१०. सरकारी उपक्रम : भारतासह जगभरातील अनेक सरकारांनी दारिद्र्य निर्मूलनाच्या धोरणाचा एक भाग म्हणून बचत गट मॉडेल चा अवलंब केला. बचत गटांच्या स्थापनेला चालना देणारे, प्रशिक्षण देणारे आणि पतजोडणी सुलभ करणारे कार्यक्रम सरकारने राबवायला सुरुवात केली.
११. उत्क्रांती आणि वैविध्य : बचत गटांची संकल्पना कालांतराने विकसित आणि वैविध्यपूर्ण होत गेली आहे. सुरुवातीला मायक्रोफायनान्सवर लक्ष केंद्रित केले असले तरी बचत गटांनी उपजीविका, आरोग्य, शिक्षण आणि समाजकल्याण यासह विविध उपक्रमांचा समावेश केला आहे. परस्पर समर्थन आणि मदतीसाठी लोक एकत्र येण्याची कल्पना शतकानुशतके जुनी आहे. पारंपारिक समाजात, लोक सामुदायिक शेती, बचत आणि संसाधने सामायिक करणे यासारख्या सामान्य गरजा पूर्ण करण्यासाठी बर्खास्त अनौपचारिक गट किंवा संघटना तयार करतात.
१२. सहकारी संस्था आणि म्युच्युअल एड सोसायट्या : एकोणिसाव्या शतकात सहकारी चळवळीने समुदायांना एकत्रितपणे आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाण्याचा मार्ग म्हणून जोर धरला. कृषी, पतपुरवठा आणि विमा यासारख्या

विविध क्षेत्रांमध्ये संसाधने गोळा करण्यासाठी आणि सदस्यांना आधार देण्यासाठी सहकारी संस्था आणि परस्पर मदत संस्था स्थापन केल्या गेल्या.

बचत गटांचा इतिहास हा समुदाय-संचालित उपक्रमांची शक्ती आणि सामाजिक आणि आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी स्वावलंबनाचे महत्त्व दर्शवितो. गेल्या काही वर्षांत, बचत गट जगाच्या विविध भागांमध्ये दारिद्र्य निर्मूलन, महिला सक्षमीकरण आणि सामुदायिक विकासासाठी प्रभावी साधन असल्याचे सिद्ध झाले आहे. बचत गट या संकल्पनेला प्रदीर्घ इतिहास असून तो कालांतराने विविध संस्कृती आणि समाजांमध्ये आढळतो. समान समस्या आणि आव्हानांना तोंड देण्यासाठी लोक एकत्र येण्याचे मूलभूत तत्त्व वेगवेगळ्या युगात आणि प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे. तथापि, बचत गटांची आधुनिक संकल्पना, गेल्या काही दशकांमध्ये विकसित झाली आहे.

ब. भारतातील बचत गटांचा आढावा:

१. **उद्दिष्टे** : बचत गटांच्या प्राथमिक उद्दिष्टांमध्ये सामाजिक सक्षमीकरण, आर्थिक उन्नती आणि त्यांच्या सदस्यांची क्षमता वाढविणे यांचा समावेश आहे. हे गट मायक्रोफायनान्स, उत्पन्न निर्मितीचे उपक्रम, आरोग्य, शिक्षण आणि समाजकल्याण या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतात.
२. **रचना** : बचत गटांमध्ये साधारणतः १० ते २० सदस्य असतात. प्रामुख्याने महिला. सरकारी यंत्रणा, स्वयंसेवी संस्था (एनजीओ), बँका आणि इतर विकास संस्थांच्या मदतीने त्यांची स्थापना केली जाते. बचत गट एकजूट आणि विश्वासाच्या तत्वांवर कार्य करतात, नियमित बैठकांसह जेथे सदस्य समस्यांवर चर्चा करतात, अनुभव सामायिक करतात आणि एकत्रितपणे निर्णय घेतात.
३. **ग्रामीण विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलन**: भारताच्या ग्रामीण विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या प्रयत्नांमध्ये बचत गट हे एक महत्वाचे धोरण आहे. ते समाजातील उपेक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना, विशेषतः महिलांना संसाधने गोळा करण्यासाठी, ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि क्रेडिट आणि वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करून सक्षम करण्यास मदत करतात.
४. **सूक्ष्म वित्त धोरण (मायक्रोफायनान्स) अँड क्रेडिट**: बचत गटांचा सर्वात महत्वाचा पैलू म्हणजे मायक्रोफायनान्समधील त्यांचा सहभाग होय. बचत गट त्यांच्या सदस्यांना नियमितपणे थोड्या प्रमाणात पैसे वाचविण्याची संधी देतात, ज्याचा वापर नंतर गरजू सदस्यांना कर्ज देण्यासाठी केला जातो. ही प्रणाली सदस्यांना पारंपारिक बँकांवर अवलंबून न राहता छोटे व्यवसाय सुरू करणे किंवा आपत्कालीन परिस्थितीचे निराकरण करणे यासारख्या विविध हेतूसाठी कर्ज मिळविण्यात मदत करते.
५. **कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण** : बचत गट अनेकदा त्यांच्या सदस्यांसाठी कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करतात. कृषी, हस्तकला, पशुपालन आदी क्षेत्रांत सभासदांचे कौशल्य वाढविणे हे या कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट आहे. कौशल्य विकासामुळे उत्पन्ननिर्मिती वाढते आणि उपजीविका सुधारते.
६. **सामाजिक पाठबळ आणि नेटवर्किंग**: बचत गट त्यांच्या सदस्यांना सामाजिक पाठबळ देखील देतात. ते समुदायाची भावना तयार करतात, सदस्यांना त्यांचे अनुभव सामायिक करण्यास मदत करतात आणि नेटवर्क तयार करतात. माहिती, संसाधने आणि संधींमध्ये प्रवेश करण्यासाठी हे संबंध महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात.

८. **सरकारी योजना व उपक्रम:** भारत सरकारने बचत गटांना प्रोत्साहन आणि समर्थन देण्यासाठी विविध मंत्रालये आणि विभागांच्या माध्यमातून बचत गटांना पाठिंबा देण्यासाठी, प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम सुरू केले आहेत. सर्वात उल्लेखनीय कार्यक्रमांपैकी एक म्हणजे राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम), जे बचत गट तयार करणे, त्यांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आणि त्यांना बँका आणि बाजारपेठांशी जोडण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

९. **उपजीविका उपक्रम:** बचत गट हस्तकला, शेती, पशुपालन आणि लघु उद्योगांसह विविध प्रकारच्या उपजीविकेच्या क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेले आहेत. हे उपक्रम सदस्यांसाठी उत्पन्न निर्माण करण्यास आणि स्थानिक आर्थिक विकासास हातभार लावण्यास मदत करतात.

१०. **क्रेडिट लिंकेज :** भारतातील बचत गटांना बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून मान्यता मिळविण्यात यश आले आहे. यामुळे "एसएचजी-बँक लिंकेज" ही संकल्पना पुढे आली आहे, जिथे बचत गटांना उत्पन्न देणारी कामे करण्यासाठी किंवा इतर आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी बँकांकडून औपचारिक कर्ज आणि अनुदान मिळू शकते.

十三. क्षमता निर्मिती : बचत गट आर्थिक व्यवस्थापन, उद्योजकता, आरोग्य आणि स्वच्छता आणि कायदेशीर जागरूकता अशा विविध विषयांवर प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करून क्षमता वाढीवर लक्ष केंद्रित करतात.

भारतातील सामुदायिक विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी बचत गट हा एक प्रमुख आणि प्रभावी तळागाळातील दृष्टिकोन आहे. बचत गटांमध्ये सामान्यतः समान सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीचे लोक कमी संख्येने असतात, जे त्यांच्या समान गरजा आणि आव्हाने एकत्रितपणे संबोधित करण्यासाठी एकत्र येतात. हे गट त्यांच्या सदस्यांमध्ये परस्पर समर्थन, कौशल्य विकास आणि आर्थिक स्वावलंबनास प्रोत्साहन देतात.

— बचत गटासमोरील आव्हाने :

बचत गटांनी सकारात्मक बदल घडवून आणले असले तरी आव्हाने कायम आहेत. यामध्ये शाश्वतता, बाजारपेठेत प्रवेश, वेळेवर कर्ज उपलब्धता, प्रशिक्षण आणि क्षमता वाढीशी संबंधित मुद्द्यांचा समावेश आहे.

आव्हाने : सकारात्मक परिणाम असूनही, बचत गटांना बाजारपेठांमध्ये मर्यादित प्रवेश, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि शाश्वततेच्या समस्यांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. त्यांच्या दीर्घकालीन यशासाठी योग्य प्रशिक्षण, सातत्यपूर्ण समर्थन आणि बाजारपेठांमध्ये प्रवेश सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

भारतातील तळागाळातील सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी बचत गट हे एक मौल्यवान साधन ठरले आहे. ते व्यक्तींना, विशेषतः स्त्रियांना त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या समुदायाच्या सर्वांगीण विकासात योगदान देण्यासाठी सक्षम करतात.

सरकारी मदत आणि भूमिका: भारतासह जगभरातील विविध सरकारांनी दारिद्र्य निर्मूलन आणि सामुदायिक विकासाचे साधन म्हणून बचत गटांची क्षमता ओळखली. भारतात, राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेने (नाबाई) आपल्या एसएचजी-बँक लिंकेज प्रोग्रामद्वारे बचत गटांना प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्याचा उद्देश बचत गटांना औपचारिक वित्तीय संस्थांशी जोडणे आहे. गेल्या काही वर्षांत बचत गट आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक सक्षमीकरण आणि महिलांच्या सहभागाला चालना देण्यासाठी प्रभावी ठरले आहेत. त्यांच्या यशामुळे ते विविध विकास कार्यक्रम आणि उपक्रमांमध्ये सामील झाले.

समकालीन आव्हाने आणि भविष्य: बचत गटांना लक्षणीय यश मिळाले असले तरी त्यांना शाश्वतता, बाजारपेठांमध्ये प्रवेश आणि सामाजिक एकात्मता राखण्याशी संबंधित आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जसजसे आपण पुढे जात आहोत, तसतसे बचत गट सदस्यांना उद्योजकता प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता आणि मार्केट लिंकेजसह केवळ मायक्रोफायनान्सच्या पलीकडे कौशल्ये प्रदान करण्यावर भर दिला जात आहे.

थोडक्यात, बचत गटांचा इतिहास म्हणजे तळागाळातील सक्षमीकरण आणि सामूहिक कृतीची कहाणी आहे. पारंपारिक समाजांमध्ये अनौपचारिक संघटना म्हणून सुरु झालेली संस्था सामुदायिक विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या संरचित दृष्टिकोनात विकसित झाली आहे, विशेषतः उपेक्षित आणि वंचित लोकसंख्येच्या संदर्भात बचत गट आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणास चालना देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत.

ड. बचत गटांचे योगदान

बचत गटांनी भारतातील विकासाच्या विविध पैलूंमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांचा परिणाम आर्थिक, सामाजिक आणि सक्षमीकरणाच्या आयामांवर दिसून येतो. भारतातील बचत गटांचे काही महत्वाचे योगदान खालीलप्रमाणे आहे.

महिला सक्षमीकरण : बचत गटांचे सर्वात उल्लेखनीय योगदान म्हणजे महिलांचे सक्षमीकरण. बचत गट महिलांना एकत्र येण्यासाठी, समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी, निर्णय घेण्यासाठी आणि नेतृत्वाची भूमिका घेण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करतात. यामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास, निर्णय क्षमता आणि सामाजिक सहभाग वाढला आहे. पूर्वी उपेक्षित असलेल्या महिलांना आपले हक्क आणि आकांक्षा मांडण्यासाठी हक्काची जागा मिळाली आहे.

वित्तीय समावेशन आणि मायक्रोफायनान्स : बचतगटांनी ग्रामीण गरिबांपर्यंत वित्तीय सेवा पोहोचविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, ज्यांना बऱ्याचदा औपचारिक बँकिंग संस्थांमध्ये प्रवेश नसतो. नियमित बचत आणि कर्जाच्या उपलब्धतेच्या माध्यमातून बचत गटांनी सदस्यांना उत्पन्न देणारी कामे करणे, शेतीत गुंतवणूक करणे, छोटे व्यवसाय सुरु करणे आणि आपत्कालीन खर्च भागविणे शक्य केले आहे. यामुळे आर्थिक स्थैर्य वाढले असून सावकारांवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे.

उपजीविका वृद्धी : बचत गट हस्तकला, शेती, पशुपालन आणि लघुउद्योग अशा विविध उत्पन्न देणा-या उपक्रमांना प्रोत्साहन देतात. हे उपक्रम दारिद्र्य निर्मूलन, सुधारित राहणीमान आणि स्थानिक आर्थिक विकासास हातभार लावतात. बचत गट अनेकदा सदस्यांना प्रशिक्षण आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करतात, त्यांचे कौशल्य आणि उत्पादकता वाढवतात.

सामाजिक एकात्मता आणि सामुदायिक विकास: बचत गट सामुदायिक आणि सामाजिक एकात्मतेची भावना वाढवतात. नियमित बैठका सदस्यांना त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणार्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यासाठी, अनुभव सामायिक करण्यासाठी आणि एकत्रितपणे आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी जागा प्रदान करतात. समाजबांधणीचा हा पैलू सामाजिक संबंध मजबूत करतो, परस्पर समर्थनास प्रोत्साहन देतो आणि स्थानिक सामाजिक गतिशीलतेत सकारात्मक बदल घडवून आणतो.

आरोग्य आणि शिक्षण : ग्रामीण भागात आरोग्य आणि स्वच्छतेबाबत जनजागृती करण्यात बचत गटांचा मोलाचा वाटा आहे. ते लसीकरण, माता व बाल आरोग्य, स्वच्छता आणि रोग प्रतिबंध याविषयी माहिती प्रसारित करतात. त्याचप्रमाणे बचत गट जनजागृती मोहिमा आयोजित करून, शाळा प्रवेशास पाठिंबा देऊन आणि सुधारित शैक्षणिक सुविधांसाठी वकिली करून शिक्षण वाढविण्यास हातभार लावतात.

प्रशिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण : बचत गट अनेकदा आर्थिक व्यवस्थापन, उद्योजकता, कृषी तंत्र आणि कायदेविषयक जागरूकता यासह विविध विषयांवर प्रशिक्षण सत्रे देतात. हे क्षमता वाढीचे उपक्रम सदस्यांना माहितीपूर्ण निर्णय

घेण्यासाठी आणि आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये प्रभावीपणे सहभागी होण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञानाने सुसज्ज करतात.

निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांची भूमिका : पारंपारिक निकषांना आव्हान देण्यात आणि कुटुंब आणि समुदायांमध्ये निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढविण्यात बचत गटांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. सत्तेच्या गतिशीलतेतील हा बदल संसाधनांचे अधिक समन्यायी वाटप आणि निर्णय घेण्याच्या अधिकारास हातभार लावतो.

ग्रामीण विकास : बचत गट स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट करून, शाश्वत कृषी पद्धतींना प्रोत्साहन देऊन आणि ग्रामीण भागातील एकंदर जीवनमान उंचावून ग्रामीण विकासात हातभार लावतात. त्यांचे उपक्रम बऱ्याचदा व्यापक विकास उद्दिष्टे आणि उपक्रमांशी सुसंगत असतात.

असुरक्षितता कमी करणे: बचत गट नैसर्गिक आपत्ती किंवा आरोग्य संकटासारख्या आपत्कालीन परिस्थितीत सदस्यांसाठी सुरक्षा जाळी प्रदान करतात. गटातील बचत आणि पतपुरवठ्यामुळे सदस्यांना अनपेक्षित परिस्थितीचा सामना करण्यास मदत होते.

शेवटी, भारतातील बचत गटांनी महिला सक्षमीकरण, आर्थिक समावेशन, उपजीविका वृद्धी, सामुदायिक विकास आणि वकिली मध्ये बहुआयामी योगदान दिले आहे. या गटांनी लाखो उपेक्षित व्यक्तींचे, विशेषतः महिलांचे जीवन बदलून टाकले आहे, त्यांना एकत्रितपणे त्यांच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि त्यांच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे.

संदर्भसूची :

1. जोगदेव प्रमोद, (जानेवारी, 2020), बचत गट , दिलीपराज प्रकाशन.
2. मुलाणी एम. यु., (जानेवारी, 2006), महिला स्वयंसहायता बचत गट , डायमंड पब्लिकेशन.
3. 'महिला बचत गट', (जानेवारी, 2020), चौधरी लॉ प्रकाशन, जळगाव.
4. माळी सुनिता ब., (मे, 2012), महिला विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटांचे योगदान, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड.
5. संगपवाड डी. एम., (ऑक्टोबर, 2009), 'स्वयंसहाय्यता बचत गटाची ग्रामीण विकासात भूमिका', शिवारबा प्रकाशन, कोल्हापूर.
6. वायकर अर्जुन बा., (2016), 'जालना जिल्ह्यातील महिलांच्या आर्थिक विकासात दारिद्र्यरेषेखालील महिला बचत गटांचे योगदान', पीएच. डी. शोधप्रबंध.
7. जामकर अलका रानबा, (2021), 'स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे आर्थिक विकासातील योगदान : एक अभ्यास अध्ययन कालावधी 2010 ते 2020' पीएच. डी. शोधप्रबंध.

महिला बचत गट आणि अर्थ साक्षरता

तुकाराम एम. रोकडे

प्रा. वाणिज्य व व्यवस्थापन विभाग प्रमुख

गिरीवासी सेवा मंडळ, कल्याण संचलित

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य व बी. एम. एस. महाविद्यालय,
खोडाळा - जोगलवाडी ता. मोखाडा जि. पालघर. - ४०१६०४.

गोषवारा

माणूस मोठा होतो; तसेच त्याची स्वप्नही मोठी होतात. माणूस किती मोठा झाला तरी, संचयनाचा मूळ स्वभाव त्याचा कमी होत नाही किंवा जात नाही किंबहुना; हा स्वभाव वयाप्रमाणे व उद्याप्रमाणे वाढत जातो. आजच्या कामातून थोडे थोडे बाजूला संचयन करणे हा स्वभाव धर्म आहे. नोकरदार वर्ग आणि उद्योजक वर्ग हे संचयन बँक, सहकारी संस्था या स्वरूपात करत असतात. महिला वर्ग मुख्यत्व संचयन दाग - दागिन्यांच्या स्वरूपात करतात. आज केलेली बचत किंवा संचयन भविष्यातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदत करते आणि त्यावरच आपल्याला समाजातील स्थान आणि ओळख मिळते. आर्थिक स्वातंत्र्य व्यक्तिनिष्ठ आहे आणि प्रत्येक स्त्रीसाठी त्याचा अर्थ सारखा असू शकत नाही. उदाहरणार्थ, नोकरी करणाऱ्या महिलेसाठी, याचा अर्थ कुटुंबातील कोणत्याही पुरुष सदस्याच्या हस्तक्षेपाशिवाय स्वतःचे आर्थिक आणि गुंतवणुकीचे निर्णय घेण्याची क्षमता असू शकते.

गृहिणीसाठी, याचा अर्थ एकट्या कमावणाऱ्या व्यक्तीकडून कोणतीही परवानगी न घेता आर्थिक अत्यावश्यक परिस्थितीत संयुक्त बचत खात्यातून पैसे खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य असू शकते. आर्थिक स्वावलंबनाची भावना स्त्रीला तिच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीची पर्वा न करता अधिक आदर आणि सुरक्षित वाटू देते. अधिक आर्थिकदृष्ट्या स्थिर आणि स्वतंत्र स्त्रिया एक प्रगतीशील, कमी पक्षपाती आणि सुरक्षित समाज निर्माण करू शकतात, जे आपल्या संस्कृतीत खोलवर रुजलेल्या लैंगिक पूर्वाग्रहांचे उच्चाटन करण्यास मदत करेल. बचत गटांमुळे महिला सक्षम बनत असून त्यांच्यामध्ये वित्तीय साक्षरताही वाढत आहे. महिलांना बचत गटांसाठी सुलभ कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी वेगवेगळ्या बँका पुढाकार घेऊन महिलांना सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. महिला बचत गटांना स्वयंपूर्ण बनवून त्यांना सहज भांडवल उपलब्ध व्हावे अशी भूमिका बँकांची आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात महिलांच्या बचत गटांच्या माध्यमातून होत गेलेला आर्थिक विकासातून महिला सक्षम होत असल्याचे अभ्यासातून आढळून येते.

संशोधन संकल्पना – (Key Words) ग्रामीण भाग, महिला बचत गट, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण भागाचा सामाजिक, आर्थिक विकास, बँक.

I. प्रस्तावना :

बचत गटांमुळे महिला सक्षम बनत असून त्यांच्यामध्ये वित्तीय साक्षरताही वाढत आहे. महिलांना बचत गटांसाठी सुलभ कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी वेगवेगळ्या बँका पुढाकार घेऊन महिलांना सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. महिला बचत गटांना स्वयंपूर्ण बनवून त्यांना सहज भांडवल उपलब्ध व्हावे अशी भूमिका बँकांची आहे. कोविडच्या काळात महिला बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांनी मास्क बनविणे, सॅनिटायझर तसेच खाद्य पदार्थ बनविणे. यामुळे बचत गटातील महिलांचेही मनोबल वाढले. जागतिक बँकेनेही महिला बचत गटांच्या कार्याची नोंद घेतली आहे. बँक ऑफ महाराष्ट्रमुळे आज 582 महिला बचत गटांना 8 कोटी 13 लक्ष रुपयांचे कर्ज वितरण करण्यात येत आहे. यापासून प्रेरणा

घेऊन इतर महिलांनीही बचत गटांमध्ये सहभागी होऊन आर्थिक स्वावलंबी बनण्यासाठी एक पाऊल पुढे करून आर्थिक उन्नती साधत आहे.

आर्थिक साक्षरता म्हणजे कौशल्ये, ज्ञान आणि वर्तन यांचा ताबा आहे ज्यामुळे एखाद्या व्यक्तीला पैशांबाबत माहितीपूर्ण निर्णय घेता येतो. आर्थिक साक्षरता, आर्थिक शिक्षण आणि आर्थिक ज्ञान यांचा परस्पर बदल केला जातो. आर्थिकदृष्ट्या अत्याधुनिक व्यक्ती त्यांच्या कमकुवत आर्थिक ज्ञानामुळे आर्थिक नियोजन करू शकत नाहीत. आर्थिकदृष्ट्या अत्याधुनिक व्यक्ती आर्थिक गणिते चांगल्या असतात; उदाहरणार्थ, त्यांना चक्रवाढ व्याज समजते, जे त्यांना कमी कर्ज घेण्यास मदत करते. बऱ्याच वेळा, अप्रत्याशित व्यक्ती त्यांच्या कर्जाच्या कर्जासाठी जास्त किंमत मोजतात.

II. संशोधन पद्धती - प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर केला आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ, संशोधन लेख, मासिके, अहवाल व इंटरनेटचा वापर माहिती मिळविण्यासाठी केला आहे.

III. संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये -

1. बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचा विकास होणे शक्य आहे.
2. बचत गटामुळे महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरतेला बळकटी येईल.
3. बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात स्वयंरोजगाराला चालना येईल.
4. स्वयंरोजगारातून ग्रामीण महिलांमध्ये आर्थिक सक्षमीकरण घडून येईल.

IV. संशोधनाची गृहीतके-

1. बचत गटांच्या सहाय्याने ग्रामीण महिलांचा आर्थिक सामाजिक व शैक्षणिक विकास होणे शक्य आहे.
2. बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिला आर्थिक साक्षर व स्वावलंबी बनतात.

V. माहितीचे विश्लेषण-

खर्च आणि उत्पन्न याची बेरीज करून काही उरत असेल तर त्याची योग्य विल्हेवाट म्हणजेच बचत आणि गुंतवणूक करून तुम्ही आर्थिक साक्षर बनण्याच्या मार्गावर आहात. आधी सुद्धा स्त्रिया बचत करत होत्या; परंतु, त्यातून परतावा मिळत नसे. उरलेले पैसे धान्याच्या डब्यात ठेवणे, त्यात हळूहळू वाढ करणे या सर्व बाबी आधी वापरल्या जात होत्या. परंतु आता अनेक योजना आहेत; ज्यात महिला गुंतवणूक करू शकतात. महिला बचत गटांच्या माध्यमातून गुंतवणूक करून स्वयं रोजगारातून प्रगतीचा मार्ग सोप्या होतो. त्यातून महिलांची आर्थिक प्रगती साधली जात असून आर्थिक व्यवहारातून महिलांची उन्नतीकडे वाटचाल होते.

महिलांची आर्थिक साक्षरता केवळ महिलांना स्वायत्तता आणि एजन्सी मिळवण्यास मदत करेल असे नाही तर ते देशाच्या अर्थव्यवस्थेलादेखील चालना देईल. बचत गटामुळे महिलांना रोजगाराची संधी मिळून त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह भागविला जाऊ शकतो. तसेच कुटुंबाला येणाऱ्या वेळोवेळी अडीअडचणींचे निराकारण सुद्धा बचत गटातून करता येते. यातून महिला आर्थिक सशक्तीकरणासाठी बचत गट महत्त्वाची भूमिका बजावतो. स्वयंसहाय्यता बचत गटाची निर्मिती केल्यामुळे महिलांना एकत्रित येऊन स्वयंरोजगार करण्याची संधी मिळत आहे. त्यामुळे त्यांचे व्यवसायातील धाडस व कार्यक्षमता वाढत आहे. तसेच महिलांचे कुटुंबाला आर्थिक लाभ मिळत आहे.

त्यामुळे आजची स्त्री ही व्यावसायिक बनत चाललेली आहे. तसेच पुरुषांच्या बरोबरीने ती सुद्धा उद्योग व व्यवसाय करू शकत हे सिद्ध होत आहे.

बचतगट हा एक सामाजिक-आर्थिक उपक्रम आहे. ही प्रक्रिया संघटितपणे एकमेकांना समजून घेत होत असल्याने या रचनेला स्वयंसाहाय्य गट असेही संबोधले जाते. गटाला काहीतरी विशिष्ट नाव ठेवले जाते, उदा.जागृती बचत गट, अस्मिता बचत गट इ. बचत गट म्हणजे ठराविक काळाने बचत जमा करण्याच्या निमित्ताने एकत्र येणारा गट होय. आपल्या देशात बचतगट झपाट्याने वाढत आहेत. विशेषतः ग्रामीण भारतात हे फार चांगले कार्य करते, अर्थव्यवस्था आणि समाज यावर चांगला परिणाम होत आहे. बचतगटाच्या मदतीने बऱ्याच गरीब स्त्रिया उपलब्ध स्थानिक स्रोतांसह, त्यांचे कौशल्य आणि ज्ञानाने स्वयंरोजगार निर्माण करून स्वावलंबी झालेल्या आहेत. आजच्या दिवसाची बचत गट ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. बचत गट केवळ महिला सबलीकरणच नव्हे तर महिलांच्या गुंतवणूकी, उत्पादन आणि विपणन प्रयत्नांच्या बाबतीतही आहे.

V. i) बचत गटांची वैशिष्ट्ये -

• सामूहिक समस्या /परिस्थिती/ गरज :

एका विशिष्ट भागात प्रभागात काही समान नैसर्गिक, भौगोलिक आणि आर्थिक परिस्थिती असते किंवा निर्माण होते. त्यामुळे त्या प्रदेशात एका सारखे उद्योगधंदे निर्माण होतात. उदा. सोलापूरमध्ये चादरीचा व्यवसाय घाटात जंगलात मधाचा व्यवसाय जेव्हा एकसारखी स्थिती एखाद्या भागात असते; तेव्हा त्यावर पूरक उद्योग निर्मितीसाठी बचत गट निर्माण होतो आणि कधी कधी संपूर्ण गाव अशा प्रकल्पात सहभागी होतो.

• देवाण-घेवाण:

कधी कधी गावांत अंतरिक आणि बाह्य गरजा भागवण्यासाठी वस्तूंची देवाण-घेवाण होते आणि काही बचत गट या देवाणघेवाणाची कामे करतात.

• गट सातत्यता :

बचत गटांमध्ये एकता राहावी, सातत्यता राहावी, एकजुटीने कामे मार्गी लागावी यासाठी पण बचत गट निर्माण होतात.

• स्वायत्तता:

बचत गट यांच्या माध्यमातून निर्माण होणारे उद्योग किंवा उपक्रम यावर कोणा दुसऱ्याची मक्तेदारी नसते; बचत गट यांची स्वायत्तता असते.

• प्रायोगिक शिक्षण आणि जाणीव :

बचत गटांच्या माध्यमातून विविध शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा लाभ घेता येतो.

V. ii) बचत गट निर्मितीसाठी लागणारी प्राथमिक मूल्ये

• वैयक्तिक जबाबदारी :

बचत गट निर्माण करताना किंवा निर्माण झाल्यावर बचत गटातील प्रत्येक सदस्याची बचत गटाविषयी समान वैयक्तिक जबाबदारी असते. प्रत्येक सदस्याने त्याच्या उपलब्धी आणि गोतीप्रमाणे समानरीत्या जबाबदारी वाटून घ्यावी.

प्रत्येक सदस्या मध्ये काहीतरी गुण किंवा हुशारी असतात; त्याच्या मदतीने बचत गटातील समस्या सोडवता आल्या तर सर्व प्रश्न किंवा समस्यांची निर्मूलन होते. अशा भावना बचत गटातील प्रत्येक व्यक्तीची किंवा सदस्याची असावी.

- **परस्परांतील विश्वास :**

बचत गट निर्माण झाल्यावर काही जाणकार व्यक्ती गटाचे नेतृत्व करतात. अशा वेळी बाकीच्या सदस्यांचा आपसात विश्वास असावा; संपूर्ण बचत गट ही संकल्पना विश्वासावर उभी आहे. परस्पर विश्वास आणि प्रामाणिकपणा बचत गटाला वेगळे प्रगतशील करतो. अप्रामाणिकपणा आणि विश्वासघात हा बचत गटाचा सर्वात मोठा शत्रू आहे.

- **दुसऱ्याविषयी काळजी :**

दुसऱ्याविषयी काळजी हा परस्परांविषयीच्या अतूट नात्याचा आणि संबंधाचा संकेत आहे. दुसऱ्याविषयी काळजी बचत गटात विश्वास निर्माण करते आणि गटाला अवैध बनवते.

- **परस्परांविषयी असलेला आदर :**

परस्परांविषयी असलेला आदर बचत गटात समतोल आणि सामंजस्य निर्माण करते. गटातील सदस्य एकमेकांच्या भावनांचा विचारांचा आणि प्रयत्नांचा आदर करू लागतात. त्यामुळे विविध संकल्पना आणि विचारांना वाव मिळतो; तसेच विचारांची आणि कल्पनांची देवाण-घेवाण होते.

V. iii) भारतातील महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेसाठी योगदान देणारे घटक -

भारतीय महिलांमधील आर्थिक साक्षरतेच्या पातळीवर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत. यातील सर्वात महत्त्वाच्या घटकांची चर्चा पुढीलप्रमाणे आहे:

- **स्वतः गोष्टी करू शकत नाही:**

अनेक विचारधारा लिंग समानतेचा पुरस्कार करतात, तरीही व्यवहारात, स्त्रियांना पुरुषांद्वारे मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा अभाव आहे. या समस्येचे मूळ हे आहे की महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने आर्थिक स्वातंत्र्य दिले जात नाही. महत्त्वाचे आर्थिक गुंतवणुकीचे निर्णय घेताना संपूर्ण कुटुंबाला नेहमी विचारात घेतले जाते. याचा अर्थ असा की सामाजिक जबाबदारी, अर्थशास्त्राऐवजी, अशा धोरण निवडींवर नियंत्रण ठेवते. स्त्रिया त्यांच्या घरात शांतता राखण्यासाठी त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाचा त्याग करतात आणि अनेकदा त्यांच्या पैशाचा एक छोटासा भाग त्यांच्या स्वतःच्या गरजा आणि इच्छांवर खर्च करतात.

- **सांस्कृतिक निकष आणि अपेक्षा:**

आर्थिक शिक्षणापर्यंत महिलांचा प्रवेश वाढवण्यातील एक अडथळे म्हणजे सांस्कृतिक संदर्भ ज्यामध्ये ते दिले जाते. काही समाजांमध्ये महिलांना कुटुंबाची आर्थिक जबाबदारी सांभाळण्याची परवानगी नाही. पारंपारिक लिंग भूमिकांमध्ये पुरुष आर्थिक आणि स्त्रिया मुलांची आणि घराची काळजी घेतात. त्यांचा स्वतःवरील विश्वास कमी होतो आणि याचा परिणाम म्हणून वैयक्तिक वित्ताबद्दल जाणून घेण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

- **विशेषतः महिलांसाठी असलेले अपुरे आर्थिक उपक्रम:**

बहुतांश बँका केवळ मानक बँकिंग सेवा पुरवतात, ज्यात महिलांना पुरविण्यासाठी किंवा त्यांच्यासाठी नाविन्यपूर्ण बँकिंग कार्यक्रम तयार करण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नाहीत. या सेवा वापरण्यासाठी उच्च आणि कठीण पूर्व शर्तीमुळे, महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्यापासून आणि आवश्यक शब्दसंग्रह शिकण्यापासून परावृत्त केले जाते. महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेतील आणखी एक अडथळा म्हणजे घरगुती उत्पादनांऐवजी केवळ व्यवसायांसाठी डिझाइन केलेल्या उत्पादनांचा प्रसार.

• **प्रवेशयोग्यतेमध्ये समस्या:**

बहुतेक बँका महिला राहतात किंवा त्यांचा व्यवसाय चालवतात अशा ठिकाणी सोयीस्करपणे ठेवल्या जात नसल्यामुळे, शाखेला भेट देणे त्यांच्यासाठी महाग आणि गैरसोयीचे असू शकते. ग्रामीण भागातील महिलांनाच या समस्यांला सामोरे जावे लागते.

• **उपलब्ध आर्थिक पर्याय आणि आवश्यक पायऱ्यांची कमी माहिती:**

अनेक वित्तीय संस्था मुख्य प्रवाहातील माध्यमे आणि हॉर्डिंगद्वारे त्यांच्या सेवांची जाहिरात करतात, तथापि बहुतेक महिला त्यांच्या पर्यायांबद्दल अजूनही अंधारात आहेत. समजूतदारपणाचा अभाव हा एखाद्याच्या पैशाचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन कसे करावे हे शिकण्यात अडथळा आहे. आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनण्याची त्यांची असमर्थता त्यांच्या जोडीदारावर किंवा कुटुंबातील इतर सदस्यांवर गुंतवणूक आणि आर्थिक नियोजनासाठी सहाय्य केल्यामुळे त्यांना बाधा येते.

• **कमी किफायतशीर असलेले फायदे:**

कर्जावर आकारले जाणारे उच्च व्याजदर, चालू खाती ठेवण्यासाठी आणि चालवण्यासाठी आकारले जाणारे उच्च शुल्क आणि त्यावर दिले जाणारे कमी व्याजदर यामुळे अनेक महिला या सेवांचा वापर करणे टाळतात. बचत खात्यात ठेवी.

• **प्राथमिक शिक्षणाचा अभाव:**

भारतीय स्त्रियांचा साक्षरता दर पुरुषांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी आहे. अनेक संस्कृती आणि समुदाय उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या किंवा घेत असलेल्या महिलांना समर्थन देत नाहीत. मूलभूत शिक्षण आणि संगणक साक्षरतेच्या अभावामुळे भारतातील महिलांची आर्थिक साक्षरता कमी आहे.

• **अपुरी आर्थिक संसाधने:**

भारतात काम न करणाऱ्या अनेक महिला आहेत. ते काम करू शकत नसल्यामुळे आर्थिक मदतीसाठी ते वडिलांवर किंवा पतीवर अवलंबून असतात. यामुळे कुटुंबाच्या आर्थिक बाबतीत स्वतःच्या निवडी करण्याची त्यांची क्षमता देखील मर्यादित होते.

V. iv) भारतातील महिलांची आर्थिक साक्षरता सुधारण्यासाठी पावले –

- प्रशिक्षण हे एक शक्तिशाली साधन आहे. ज्याचा उपयोग महिलांना पैसा आणि वित्त यांविषयी शिकण्यात आजीवन स्वारस्य निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील आणि कमी शिक्षण घेतलेल्या महिलांना या प्रशिक्षणातून विशेष फायदा होतो. त्यांच्या शैक्षणिक अंतरामुळे, बहुतेक स्त्रिया आर्थिक समस्या हाताळणे टाळतात. त्यामुळे महिलांना त्यांच्या आर्थिक बाबी हाताळण्यात अधिक सक्षम बनवण्यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षण कार्यक्रम देणे आवश्यक आहे.
- अर्थसंकल्प, बचत, आर्थिक सेवा समजून घेणे, कर्ज व्यवस्थापन, आर्थिक वाटाघाटी आणि गुंतवणूक ही आर्थिक साक्षरतेच्या अनेक क्षेत्रांपैकी काही आहेत. ज्या महिलांना त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक आहेत. त्यामुळे विविध कार्यक्रम आणि क्लासेसच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना पैशाबाबत प्रबोधन करण्याची गरज आहे. मूलभूत बचत, कर्ज, विमा आणि निवृत्तीवेतन हे जीवनाचे सर्व आवश्यक घटक आहेत ज्यांवर आर्थिक शिक्षण कार्यक्रमात भर द्यायला हवा.

- अंतर हा महिलांचा आणखी एक अडथळा आहे; कारण, महिला राहत असलेल्या ठिकाणाजवळ अनेक बँका आणि पतसंस्था नाहीत. बँका, पोस्ट ऑफिस, विमा एजन्सी इत्यादी वित्तीय संस्थांनी या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लोक जिथे राहतात तिथे जवळच दुकान सुरू करणे आवश्यक आहे. हेच महिलांना लागू होते, ज्या आता बँक प्रतिनिधी बनून अधिक पैसे कमवू शकतात.
- महिलांना अधिक आर्थिक साक्षर होण्यासाठी आयसीटीसारख्या तंत्रज्ञानातील सुधारणांचा वापर केला जाऊ शकतो. आर्थिक शिक्षण आणि माहितीच्या प्रवेशामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. कारण मोबाइल तंत्रज्ञान गरिबांसाठी अधिक सुलभ झाले आहे. देशात आर्थिक साक्षरतेच्या सूचनांचा प्रसार करण्यासाठी दूरदर्शन, प्रकाशने आणि इंटरनेट यांसारख्या माध्यमांच्या वापराद्वारे मदत केली जाऊ शकते.
- ई-लर्निंगमध्ये प्रशिक्षण, माहितीची देवाणघेवाण आणि आंतरराष्ट्रीय सर्वोत्तम पद्धतींचा प्रसार करण्यासाठी उपयुक्त शैक्षणिक साधन होण्याची क्षमता आहे.
- आधुनिक भारतीय स्त्रियांसाठी पुरुषप्रधान भारतीय संस्कृती हा मुख्य अडथळा आहे. अनेक महिलांना आर्थिक शिक्षणासाठी विश्वासार्ह स्रोत उपलब्ध नसतात. ते फक्त त्यांच्या कुटुंबाच्या परंपरांचे पालन करत आहेत. भारतातील महिलांनी घरात राहून त्यांच्या कुटुंबाची काळजी घेणे अपेक्षित आहे; त्यांना कामाच्या ठिकाणी किंवा घराच्या आर्थिक बाबतीत फारसे काही सांगता येत नाही. त्यामुळे महिलांची आर्थिक साक्षरता वाढवण्यासाठी सांस्कृतिक बदलाची गरज आहे.

महिलांसाठी कर्जावरील कमी व्याजदर, ठेवींवर जास्त व्याजदर, कर सवलत इत्यादींसह अधिक आकर्षक आर्थिक सेवा उपलब्ध करून दिल्यास, अधिक महिलांना आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्यास प्रवृत्त केले जाईल. बँकांसारख्या अनेक वित्तीय संस्थांकडून असे प्रोत्साहन दिले जाते, परंतु ते गुंतवणूक करणाऱ्या महिलांची संख्या वाढवण्यासाठी पुरेसे नाहीत. जर महिलांना त्यांची आर्थिक साक्षरता वाढवायची असेल, तर त्यांना संबंधित आर्थिक संसाधनांमध्ये प्रवेश करणे आणि त्यांचा वापर करणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे, सरकारने महिलांना अधिक लाभ देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि अधिक संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत ज्यामुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम होण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.

VI. निष्कर्ष :

- १) ग्रामीण उद्योजकतेमध्ये सेवाभावी संस्थेच्या पुढाकाराने ग्रामीण उद्योगाला चालना मिळते.
- २) बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण व्यवसायात प्रगती झालेली आढळून येते.
- ३) महिलांचा सर्वांगीण विकास तसेच महिला आर्थिक सशक्तीकरण होण्यासाठी बचत गटाची नितांत गरज आहे.
- ४) कौटुंबिक दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव, धाडस नसणे, प्रशिक्षणाचा अभाव या सारख्या बाबीं समोर असल्यामुळे महिलांना सक्षम होता येत नाही.
- ५) बचत गटामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना बचतीची सवय लागलेली नाही आहे.
- ६) अर्थसाक्षरतेच्या बाबतीत स्वयंशिस्त निर्माण झालेली आहे.

VII. सारांश :

ग्रामीण भागातील महिलांचे कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने स्वयंसहाय्यता बचत गट महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. ग्रामीण भागातील महिलांचा आर्थिक स्तर खूपच कमी

असल्यामुळे त्यांचा विकास झालेला नाही. अशा परिस्थितीत महिला आर्थिक सक्षम व सशक्तीकरणासाठी महिला बचत गटाची गरज असल्याचे जाणवते. बचत गटामुळे महिलांना रोजगाराची संधी मिळून त्यातून मिळणार्या उत्पन्नावर त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह भागविला जाऊ शकतो. तसेच कुटुंबाला येणार्या वेळोवेळी अडीअडचणींचे निराकरण सुध्दा बचत गटातून करता येते. यातून महिला आर्थिक सशक्तीकरणासाठी बचत गट महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची निर्मिती केल्यामुळे महिलांना एकत्रित येऊन स्वयंरोजगार करण्याची संधी मिळत आहे. त्यामुळे त्यांचे व्यवसायातील धाडस व कार्यक्षमता वाढत आहे. तसेच महिलांचे कुटुंबाला आर्थिक लाभ मिळत आहे. त्यामुळे आजची स्त्री ही व्यावसायिक बनत चाललेली आहे. तसेच पुरुषांच्या बरोबरीने ती सुद्धा उद्योग व व्यवसाय करू शकत हे सिद्ध होत आहे.

संदर्भ सूची :

- १) किशोर ससाणे : महिला बचत गट(<https://www.agrimoderntech.in/2020/04/mahila-arthik-vikasat-shg.html>)
- २) डॉ. शिवांगी झरकर : स्मार्ट उद्योजक : बचत गट - काळाची नवी गरज
- ३) प्रा. तुकाराम रोकडे, ग्रामीण उद्योजकता : संधी आणि आव्हाने
- ४) माया महाले : भारतातील महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि आर्थिक साक्षरता (<https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/introspectivetales/economic-empowerment-and-financial-literacy-of-women-in-india-46561/>)
- ५) प्रगती बहुरूपी : महाMoney :Financial Literacy आर्थिक साक्षर होण्यासाठी महिलांनी कशी सुरुवात करावी?(<https://mahamoney.com/how-should-women-begin-to-become-financially-literate>)

कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन

¹डॉ. प्रा. दिलीप शंकर पाटील, ²प्रा.विवेक शांताराम चव्हाण

¹पीएच.डी. मार्गदर्शक, ग्रामीण विकास, मुंबई विद्यापीठ.

²पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी, ग्रामीण विकास, मुंबई विद्यापीठ.

गोषवारा -

शेती हा आपल्या भारत देशाचा प्राचीन काळापासून चालत आलेला प्राथमिक व मुख्य व्यवसाय आहे. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात कृषी उद्योगांना महत्वाचे स्थान आहे. अतिरिक्त तयार होणारे कृषी उत्पादन, त्या उत्पादित मालाची विक्री न झाल्यास, उत्पादित माल साठवणुकीचा अभाव असल्यास शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी कृषी प्रक्रिया उद्योगाची आवश्यकता आहे. ज्या ठिकाणी कृषी प्रक्रिया उद्योग उभारले जातात तेथे रोजगाराची संधी उपलब्ध होत असते. कृषी प्रक्रिया उद्योगाबरोबरच कृषी विकासाला चालना देणारी 'कृषी पर्यटन' ही नवीन पर्यटनातील संकल्पना उदयास आली आहे. कृषी पर्यटनातून खरा नैसर्गिक आनंद पर्यटकाला अनुभवता येतो, कृषी पर्यटनातून आनंद, मानसिक स्वास्थ्य मिळते.ताण तणाव दूर करता येतो. स्थानिकांना रोजगार मिळतो.कोकणी संस्कृतीचा प्रसार होतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा भक्कम पाया असल्यामुळे प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन यांचा विकास होणे गरजेचे आहे.

मुख्य संकल्पना -

कृषीप्रधान देश, कृषी प्रक्रिया उद्योग, कृषी पर्यटन, अर्थव्यवस्था, ताण तणाव, मनोरंजन

प्रस्तावना

कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्व व्यवसायांपैकी एक महत्त्वपूर्ण व्यवसाय असून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा भक्कम पाया आहे. व्यक्ती, समाज व देशाच्या विकासामध्ये शेतीला महत्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्र राज्यातील शेती हे शेतकऱ्यांचे केवळ उपजीविकेचे साधन नसून त्यांची एक जीवनशैली बनली आहे. देशातले सुमारे ६५ टक्क्याहून अधिक लोक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहेत. शेती विकासासाठी शेती संलग्न व्यवसायाची जोड मिळणे काळाची गरज आहे. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी फलोत्पादन, प्रक्रिया उद्योग, दुग्ध व्यवसाय, शेळी मेंढी पालन व्यवसाय, कुक्कुटपालन, खेकडे पालन, रेशीम उद्योग, मधुमक्षिका पालन, मत्स्य व्यवसाय, कृषी पर्यटन इत्यादी कृषी संलग्न व्यवसायाची जोड मिळणे गरजेचे आहे.

भारतात 1960 पासून परंपरागत कृषी पद्धतीत बदल झालेले दिसून येतात. अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता येण्यासाठी भारताने हेतू पुरस्सर कृषी क्षेत्रात बदल घडून आणले. हरितक्रांतीमुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर शेतीमध्ये होऊ लागला. तंत्रज्ञानाचा वापर शेतीमध्ये झाल्यामुळे कृषी उत्पादनाची पातळी वाढू लागली. पीक संरक्षणाबद्दल मार्गदर्शन, कृषी संशोधन, पीक कर्ज, आधुनिक खते, बी- बियाणांचा वापर, शेत जमिनीची धूप थांबावी यासाठी उपाय योजना यामुळे कृषी विकासाची संकल्पना बदलत गेली. कृषीमधून फक्त निर्वाह स्वरूपाचे उत्पादन न घेता व्यापारी दृष्टिकोनातून पिकाचे उत्पादन घेतले जाऊ लागले.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीवर पडलेला भार वाढला असून शेतजमिनीचे क्षेत्र मात्र तसेच राहिले आहे. अतिरिक्त लोकसंख्येला उद्योग व सेवा क्षेत्रात रोजगार देण्याची गरज निर्माण झाली असून यासाठी कृषी मालावर प्रक्रिया करून

दुय्यम स्वरूपाचा टिकाऊ माल तयार करण्यासाठी कृषी प्रक्रिया उद्योग महत्वाचे ठरत आहेत. कृषी प्रक्रिया उद्योगातील उत्पादीत मालाला योग्य ग्राहकांची जोड कृषी पर्यटनासाठी येणार्या पर्यटकांकडून मिळत असून सद्यस्थितीत धावपळीच्या जीवनात मानवाला विरंगुळा देणारा, मन शांती करणारा कृषी पर्यटन व्यवसाय पुढे येत आहे.

संशोधनाचे अभ्यास क्षेत्र

संशोधकाने प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्रांचा अभ्यास क्षेत्रासाठी निवड केली आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील सिंधुदुर्ग जिल्हा भौगोलिक विविधतेने नटलेला आहे. आंबा, काजू या फळ पिकांनी तर जगभर सिंधुदुर्गचे नाव केले आहे. आंबा, काजू या पिकाबरोबरच नारळ,सुपारी, जांभूळ, करवंद,रतांबा, बांबू या पिकांनी सिंधुदुर्गचे अर्थकारण बदलू लागले आहे. या पिकाबरोबरच फळ प्रक्रिया उद्योगही येथे सुरू होऊ लागले असून कृषी पर्यटन केंद्र ही सुरू होऊ लागली आहेत. मनमोहक डोंगर रांगा नारळी-पोकळीच्या बागा, संथ वाहणार्या स्वच्छ नद्या, रम्य पहाटेचे मावळत्या सूर्याच नेत्रदीपक रूप, भात पिकांच्या वेळी हिरवीगार नटलेली धरणी माता, आंबा -काजूच्या बहरलेल्या बागा, आंबा, काजूगर,जांभूळ, करवंद इत्यादींचा कोकणी मेवा कोकणच्या विकासात भर घालू लागला आहे. निसर्गाचा वरदहस्त लाभलेल्या कोकण सारख्या ठिकाणी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटनातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार मिळू लागला आहे.

संशोधन पद्धती व माहिती स्रोत

सदर संशोधनासाठी स्थापन झालेले कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्रे यांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने काही कृषी प्रक्रिया उद्योजक आणि कृषी पर्यटन केंद्र चालक यांच्याशी संवाद साधून माहिती घेतली. कार्यरत असणारे कामगार, येणारे पर्यटक त्यांच्याकडून माहिती घेण्यात आली.माहिती संकलन करण्यासाठी प्रश्नावली,मुलाखतीचा वापर करण्यात आला. दुय्यम प्रकारची माहिती संकलित करण्यासाठी मासिके,वर्तमानपत्रे, ग्रोवन ,शेतकरी मित्र,आंतरमायाजल,संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये कृषी क्षेत्रात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
- 2) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कृषी प्रक्रिया उद्योगांचा अभ्यास करणे.
- 3) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कृषी पर्यटन केंद्रांचा अभ्यास करणे.
- 4) प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्रातून सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके

- 1) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये कृषी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येत आहेत.
- 2) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये कृषी प्रक्रिया उद्योगासाठी अनुकूल वातावरण आहे.
- 3) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये कृषी पर्यटन विकास साठी मोठी संधी आहे.
- 4) कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्रामुळे मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागात रोजगार संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

कृषी प्रक्रिया उद्योग, कृषी पर्यटन संकल्पना

कृषी प्रक्रिया उद्योगांमध्ये कृषीतून उत्पादित झालेल्या मालावर प्रक्रिया करून नवनवीन दुसरे पदार्थ बनवले जातात. यामध्ये कच्च्या मालाचे मूळ स्वरूप जरी बदलत असले नव्याने प्रक्रिया करून उत्पादित झालेल्या मालाच्या चवीमध्ये फरक आढळत नाही.

कृषी पर्यटनामध्ये पर्यावरणाला कोणताही धोका न पोहोचवता पर्यावरण रक्षणाच्या दृष्टिकोनातून काढण्यात आलेली सहल म्हणजे कृषी पर्यटन होय.

आपल्या शेतीचा काही भाग जाणीवपूर्वक पर्यटनाच्या दृष्टीने विकसित करणे म्हणजे कृषी पर्यटन होय.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये आढळून येणारे कृषी प्रक्रिया उद्योग

1) भात पिकापासून बनणारे पदार्थ :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर भात शेती केली जात असून त्यापासून प्रामुख्याने तांदूळ, पोहे, कुरमुरे तयार केले जातात. तर तांदळावर प्रक्रिया करून तांदूळ पीठ, पापड, लाडू, नूडल्स बनविले जातात.

2) आंबा प्रक्रिया उद्योग :

खरंतर आंबा हा कोकणचा राजा असून या आंब्यावर प्रक्रिया करून आंबा पोळी, जाम, लोणचे, आंबा पल्प, आमचूर पावडर तयार केली जाते.

3) काजू प्रक्रिया उद्योग :

काजू बी वर प्रक्रिया करून काजूगराची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती केली जाते. काजूगर विक्री बरोबरच वेगवेगळ्या प्रकारचे फ्लेवर काजू विक्रीसाठी उपलब्ध केले जातात. काजू गरापासून काजू लाडू, काजू कॅडबरी तयार केली जाते, तर काजूबोंडा पासून सरबत, काजू फेणी बनवता येते.

4) बांबू प्रक्रिया उद्योग :

सद्यस्थितीत सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये 'कॉनबॅक' या संस्थेने बांबू उद्योगाला चालना दिली असून बांबू क्षेत्र, उत्पादक शेतकरी व प्रक्रिया उद्योगाच्या वाढीमुळे अर्थकारणास चालना मिळाली आहे. बांबू पासून आकर्षक शोभिवंत वस्तू, टिकाऊ फर्निचर, पर्यावरण पूरक बांधकाम रचना याद्वारे देशभर ओळख व बाजारपेठ निर्माण केली आहे, स्वयंपाक घरात वापरावयाच्या वस्तू यामध्ये टोपली, सुफ, रोवळी इत्यादी कलात्मक वस्तू बनवल्या जातात.

5) फणस प्रक्रिया उद्योग :

फणसापासून तळलेले गरे, फणस पोळी, शुगर साठी प्रसिद्ध औषधी फणस पावडर, रेडी टू इट कोवळ्या फणसाची भाजी, माणसाच्या घराची भाजी बनविली जाते.

6) नारळ प्रक्रिया उद्योग :

सद्यस्थितीत कॉयर बोर्डने मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती केली असून बचत गटांच्या माध्यमातून महिला या व्यवसायात उतरल्या आहेत. नारळाच्या सोडणापासून काथ्या, दोरी, शोभिवंत वस्तू, आकर्षक पायपुसण्या, कुंड्या, झाडांसाठी माती बनविली जाते. नारळाच्या करवंटीपासून गळ्यातील, कानातील दागिने, गृहपयोगी वस्तू, तोरण किचन बनवले

जातात. नारळाच्या झावळापासून केरसुणी, आच्छादनासाठी झापे बनविली जातात. तर नारळाच्या खोबऱ्यापासून खोबरा वडी, पावडर, सोलकडी, खोबरेल तेल बनविले जाते.

7) रतांबा प्रक्रिया उद्योग :

रतांब्यापासून कोकम, कोकम आगळ, कोकम सरबत, बियापासून तेल, औषधी मुठियाल बनविले जाते.

8) जांभूळ प्रक्रिया उद्योग :

जांभळापासून पावडर. जांभूळ वडी, जांभूळ कॅडी, जांभूळ पोळी बनवली जाते.

9) करवंद :

करवंदापासून करवंदाचे लोणचे घालता येते, करवंद मीठ लावून सुकविल्यास त्याची चव अप्रतिम लागते.

10) सुपारी :

सुपारीच्या झाडावरील सोपा पासून द्रोण, पत्रावळी, डिश, ग्लास तयार केले जातात. कुडाळ तालुक्यातील वेतोरा येथे हा कारखाना सद्यस्थितीत सुरू आहे.

11) आवळा प्रक्रिया उद्योग :

आवळ्यापासून आवळा कॅडी, आवळा लोणचे, आवळा सुपारी, आवळा सरबत बनविले जाते.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील यशस्वी प्रक्रिया उद्योजक

सद्यस्थिती सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये छोट्या -मोठ्या स्वरूपात प्रक्रिया उद्योग सुरू होत असून काजू कारखान्यांची संख्या वाढलेली दिसून येते. काही ठराविक प्रक्रिया उद्योजकांची माहिती संशोधकाने येथे दिली आहे.

पंतप्रधान सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजनेअंतर्गत सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात शिरगाव ता. देवगड, आरोंदा ता. वेंगुर्ला ही दोन सामायिक केंद्रे मंजूर झाली असून या केंद्रा अंतर्गत 60 पेक्षा अधिक महिला बचत गट काजू प्रक्रिया आणि काजू खरेदी विक्री उद्योगात उतरत आहेत. प्रत्यक्षात आठ प्रक्रिया युनिटचे काम चालू झाले असून प्रतिदिन दहा टन काजू बी वर प्रक्रिया होणार आहे. साधारण 250 कुटुंबांना या युनिट अंतर्गत रोजगार मिळणार आहे.

मालवण मधील गणेश काजू फॅक्टरीमध्ये सद्यस्थितीत 90 कामगार कार्यरत असून गावातील साधारण 100 महिलांना घरबसल्या रोजगार उपलब्ध होत आहे. वेगवेगळ्या प्रकारच्या फलेवर मधील काजूगर या ठिकाणी उपलब्ध होत असून या काजूगरांना बाजारपेठेमध्ये मोठी मागणी आहे.

वेंगुर्ला तालुक्यातही मोठ्या प्रमाणावर छोटे मोठे काजू प्रक्रिया उद्योग सुरू असून त्यामध्ये गावडे काजू फॅक्टरी, नर्मदा काजू फॅक्टरी, लक्ष्मी काजू फॅक्टरी, बोवलेकर काजू कारखाना, माडकर काजू फॅक्टरी, समर्थ काजू फॅक्टरी, झांटये काजू फॅक्टरी लहान मोठे काजू कारखाने अस्तित्वात असून मोठ्या प्रमाणावर काजू प्रक्रिया उद्योगातून येथे आर्थिक उलाढाल होताना दिसून येते. तसेच स्थानिक पातळीवर प्रमाणावर रोजगार निर्मितीही झालेली दिसून येते.

काजू बरोबरच कोकणचा हापूस आंबा सर्वत्र लोकप्रिय असून वर्षातून तीन ते चार महिने याची चव चाखायला मिळते. प्रक्रिया करून पदार्थ बनविले तर हापूसची चव बाराही महिने खायला मिळते. आंबा प्रक्रिया उद्योग कोकणातील

शेकडो व्यवसायिकांना उत्पन्नाचे साधन देऊन जात असून यातील काही लाख टन आंब्यावर प्रक्रिया करण्याचे उद्योग रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग या दोन जिल्ह्यांमध्ये दिसून येतात.

देवगड तालुक्यात शिरगाव येथे 'भवानी प्रोडक्ट' नावाचा प्रक्रिया उद्योग सुरू असून येथे आंबा काजू रतांबा फणस जांभूळ आवळा इत्यादी विविध फळांवर प्रक्रिया करून टिकाऊ पदार्थ बनविले जातात.

कुडाळ येथील मयुरेश फूड्स मध्ये आंबा मोदक, काजू मोदक, जांभूळवडी, विविध प्रकारची लोणची, आवळा, जांभूळ, मॅंगो ज्यूस आंबापल्प, कोकम सरबत, पापड इत्यादी प्रकारचे पदार्थ बनविले जातात. व विक्रीसाठी उपलब्ध होतात.

देवगड तालुक्यातील दहिबाव येथे 'ओगले अल्फान्सो मॅंगोफार्म' कार्यरत असून येथे वेगवेगळ्या प्रकारची लोणची आंबा पापड आंबापल्प, ज्यूस, चटणी इत्यादी वेगवेगळ्या प्रकारची उत्पादने घेतली जात असून या उत्पादनांना देश विदेशातही मागणी असलेली दिसून येते.

देवगड तालुक्यातील नाडण येथे गीतांजली वेलणकर यांनी 'वनिता फूड्स' नावाने कोकणी उत्पादनाचा ब्रँड तयार केला आहे. आंबा, फणस, आवळा, मिरची इत्यादी पासून वेगवेगळे पदार्थ त्या बनवत असून यामध्ये आंबा पोळी, बिना साखरेची आंबा पोळी, तळलेले गरे, तळलेले मसाला गरे, रेडी टू इट फणस भाजी, कोवळ्या फणसाची भाजी, आवळा लोणचे, आंबा लोणचे, मिरची लोणचे, मॅंगोपल्प इत्यादी उत्पादने त्यांनी बाजारात आणली आहेत. याचबरोबर नाचणीचे लाडू, मसाले अशी विविध उत्पादनेही त्यांनी बाजारात आणली आहेत. या प्रक्रिया उद्योगांमध्ये 25 महिला काम करत असून स्थानिक बाजारपेठांबरोबरच मुंबई पुणे नाशिक नागपूर गुजरात कर्नाटक इत्यादी ठिकाणी त्यांची उत्पादने जात असतात. ग्राहकांना ऑनलाइन माध्यमातूनही त्या उत्पादने पाठवतात.

सावंतवाडी तालुक्यातही घरकुल लोणचे नावाचा प्रक्रिया उद्योग 34 वर्षांपासून सुरू असून मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक पातळीवर येथे रोजगार निर्माण झाला आहे.

वेंगुर्ला तालुक्यातील 'प्रादेशिक फळ संशोधन केंद्र वेंगुर्ला' येथेही वेगवेगळ्या फळांवर प्रक्रिया करून वेगवेगळे पदार्थ बनवले जातात. तसेच या केंद्रामार्फत या प्रकारची प्रक्रिया उद्योगाची प्रशिक्षणही आयोजित केली जातात. याचा फायदा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील तरुणांबरोबरच इतरांनाही होताना दिसून येतो.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कृषी पर्यटन केंद्र

अनेक देशांनी आपली पर्यटन क्षमता विकसित करून त्यांची अर्थव्यवस्था बदलली आहे. पर्यटनामध्ये कुशल आणि अकुशल लोकांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार आणि अतिरिक्त उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करण्याची क्षमता असते. सद्यस्थितीत पारंपरिक पर्यटनाची संकल्पना बदलली असून कृषी पर्यटनासारखी पर्यटनाची नवीन क्षेत्रे उदयास आली आहे निसर्गसंपन्न असलेल्या कोकणचा विकास करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र राज्याने सुरू केलेल्या कृषी पर्यटन धोरण अंतर्गत कोकण विभागात आतापर्यंत 168 कृषी पर्यटन केंद्रांना मान्यता मिळाली आहे. यावरूनच कोकण विभागात कृषी पर्यटन मूळ धरत असल्याचे स्पष्ट होते. कोकणातील ग्रामीण भागातील संस्कृती, कला, खाद्यपद्धती वेगवेगळे व्यवसाय, शेतकऱ्यांचे जीवनमान कृषी पर्यटनातून बाहेरच्या जगापर्यंत पोहोचेल याची निश्चित खात्री वाटते.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जागतिक पर्यटन संस्थेची स्थापना 27 सप्टेंबर 1970 ला झाली. 1980 पासून 27 सप्टेंबर हा दिवस 'जागतिक पर्यटन दिन' म्हणून साजरा केला जातो. पर्यटनातून रोजगार निर्मिती व्हावी या उद्देशाने राज्य शासनाने 30 एप्रिल 1997 रोजी सिंधुदुर्ग जिल्हा 'पर्यटन जिल्हा' म्हणून घोषित केला. सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला 121 किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला असून स्वच्छ सुंदर किनारे पर्यटनाला पोषक ठरले आहेत. संशोधकाने सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील काही ठराविक कृषी पर्यटन केंद्रांचा यामध्ये उल्लेख केला आहे.

सद्यस्थितीत वैभववाडी येथे गंगाधर केळकर यांचे 'वृंदावन' नावाचे कृषी पर्यटन केंद्र सुरु असून त्यांनी आपली दोन एकरची खाच खळग्याची, चढ उताराची असलेली जमीन त्यात नाविन्यपूर्ण बदल करून त्याच वृंदावन मध्ये रूपांतर केलं. स्विमिंग पूल,पर्यटन,निवास ट्रेकिंगची सुविधा, विविध फळांचा आस्वाद देणारे हे वृंदावन कृषी पर्यटन केंद्र सध्या तालुक्यातील दहा स्थानिकांना रोजगार मिळवून देत आहे. 2021 मध्ये साधारण दोन हजार पर्यटकांनी या ठिकाणी भेट दिली असून दहा लाखाची उलाढाल झालेली दिसून येते. तर आतापर्यंत साधारण 7000 पर्यटकांनी भेट दिली असून 20 लाखाची उलाढाल करण्यापर्यंत या पर्यटन केंद्राने मजल मारली आहे.

याबरोबरच कुडाळ येथील गजानन कुडाळकर आणि त्यांचा मुलगा मोहनेश कुडाळकर यांनी 'कोकण हेरिटेज' नावाचे कृषी पर्यटन केंद्र सुरु केले असून स्विमिंग पूल, आकर्षक बगीचा,पर्यटन निवास,विविध झाडांनी बहरलेली समृद्धी येथे पाहावयास मिळते.

देवगड तालुक्यातील आरे येथेही दीड एकरवर आरे कृषी पर्यटन केंद्र कार्यरत असून स्थानिक 15 जणांना या ठिकाणी रोजगार प्राप्त झालेला दिसून येतो. कुक्कुटपालन,खेकडे पालन,मत्स्यपालन, कोकणी मेवा,चुलीवरचे जेवण,टेन्ट मध्ये निसर्गाच्या सानिध्यात राहणं बचत गटांमार्फत जेवणाची सोय, पोहणे, मासेमारी करणे, खेकडे पकडणे या अनुभूती पर्यटकांना येथे घेता येतात.

प्रादेशिक फळ संशोधन केंद्र वेंगुर्ला येथे 'आदर्श कृषी पर्यटन केंद्र' उभारण्यात आलं असून त्यामध्ये बांबूच्या झोपड्या, मातीची घरे,कोकणी प्रकारचे घर, मोठा हॉल इत्यादीचा समावेश केलेला दिसून येतो.

वेंगुर्ला येथील तुळस मधील वाघेरी वाडीमध्ये कोकणी रानमाणूस प्रसाद गावडे यांच्या सहकार्याने भालचंद्र परब यांनी मांगर फार्म स्टे ' नावाचे कृषी पर्यटन केंद्र सुरु केले असून नारळ पोपळीची देखणी बाग,राहण्यासाठी कौलारू मातीचे घर, चुलीवरचे जेवण, घरासमोर अंगण,वाहणारा स्वच्छ पाण्याचा झरा, औषधी वनस्पती,आंबा, काजू बरोबर इतर विविध प्रकारच्या झाडांनी बहरलेली बाग असं निसर्गाचं मनमोहक रूप पर्यटकांसमोरच आणल आहे.

कुडाळ मधील हिलॉक येथे 'मामाचा गाव' नावाचे कृषी पर्यटन केंद्र सुरु असून कौलारू घरे,निसर्गरम्य परिसर या ठिकाणी पाहावयास मिळतो.

सद्यस्थितीत अशी कृषी पर्यटन केंद्रे सुरु केली जात असून सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात कृषी पर्यटन केंद्रे आणि प्रक्रिया उद्योगांनी महत्वाचे स्थान निर्माण केलेले दिसून येते.

कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्राचा ग्रामीण विकासावर झालेला परिणाम

- 1) स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध होतो.
- 2) प्रक्रिया उद्योगातून नाशवंत मालाचे होणारे नुकसान टाळता येते. उदा.
आंबा, काजू बॉर्ड, जांभूळ इ.
- 3) उत्पादित मालाला योग्य दर मिळतो.
- 4) कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये निसर्गाचा समतोल न बिघडवता निसर्गाचा पुरेपूर वापर करता येतो.
- 5) स्थानिक शेतकऱ्यांना, बचत गटांना, कामगारांना आर्थिक दृष्टिकोनातून

फायदा होतो.

- 6) कृषी पर्यटन केंद्रातून मानसिक समाधान, मनोरंजन होते. थकवा दूर करता येतो.
- 7) कृषी पर्यटन केंद्रामध्ये पर्यटकांना एकाच ठिकाणी निवास, जेवण, शेतीचा अनुभव घेता येतो
- 8) निसर्गाच्या सानिध्यात राहता येते.
- 9) गावातील संस्कृती, गावातील चांगल्या गोष्टींना नावलौकिक मिळवून देता येते
- 10) शेती उत्पादनांना स्थानिक पातळीवर बाजारपेठ उपलब्ध होते.
- 11) ग्रामीण विकासाला चालना मिळते.

निष्कर्ष

कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्रे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक उत्पन्न मिळवून देणारे व्यवसाय असून त्यामध्ये कुशल, अर्ध कुशल, बेरोजगारांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतो. ग्रामीण भागातील जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्यासाठी कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्रे महत्वाची भूमिका बजावतात. सद्यस्थितीत ग्रामीण भागातील होतकरू तरुणांमध्ये व्यावसायिक वृत्ती वाढीस लागलेली दिसून येते. वेगवेगळ्या योजनांद्वारे होणारा वित्त पुरवठा उद्योग उभारणीस हातभार लावत आहे. विविध व्यवसायांमुळेच ग्रामीण भागात वाहतूक दळणवळण सोयींचाही विकास होऊ लागला आहे. कृषी पर्यटनातून पर्यटकांनाही खर्चा अर्थाने मनःशांतीचा, मनोरंजनाचा उद्देश सफल होऊ लागला आहे. कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी पर्यटन केंद्र याबाबत अधिकाधिक शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. बळीराजा मासिक मे 2013
2. बळीराजा मासिक मार्च 2013
3. गोडवा मासिक फेब्रुवारी 2014
4. शेतकरी मासिक फेब्रुवारी 2024
5. ग्रामीण समाज आणि ग्रामीण विकासाचे उपक्रम द्वितीय वर्ष कला अभ्यास पत्रिका क्रमांक दोन
6. प्रहार, सकाळ, तरुण भारत वर्तमानपत्र

कोकणातील निसर्गाश्रित जीवनशैली आणि कृषी वित्त रचना

डॉ. आदित्य अंकुश देसाई

सहा. प्रा. महाविद्यालयाचे नाव -

ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान शाखेचे

ज्येष्ठ महाविद्यालय, माजिवडे, ठाणे ४००६०९

३०४/ सी, सिद्धेश्वर पार्क को ओप होउ सो लि, पारसिक नगर, कळवा पश्चिम. ठाणे ४००६०५

शोध निबंधाचा गोषवरा (Abstract)

उद्दिष्टे

- कृषी वित्त रचना आणि ग्रामीणता यांचा परिचय करून देणे.
- आधुनिक निवडक मराठी ग्रामीण साहित्य, सोशल मीडियामध्ये आढळून येणारी कृषी वित्त रचनेची चिकित्सा करणे.
- लेखका आणि इनफ्लूएन्सर यांनी सुचविलेली किंवा अपेक्षित केलेली उपाययोजना शोधणे.
- आधुनिक जीवनसरणी आणि सायबर विश्व याचा कृषी वित्त रचनेवर झालेला परिणाम शोधणे.
- कृषी वित्त रचनेविषयी अपेक्षित असलेल्या उपाययोजनांवर चर्चा करणे.

स्वरूप

- कोकणातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्याची आजची स्थिती
- सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील तरुण वर्ग आणि त्यांची मानसिकता
- सिंधुदुर्ग जिल्हा संदर्भात सरकारी आस्थापनांची अनास्था
- कोकणातील पर्यटनासाठी नियमांची गरज आणि त्यावरील काही उपाय
- सोशल मीडिया आणि सिंधुदुर्ग
- साहित्यातून दिसणारी ग्रामीण जीवनातील संघर्ष कथा
- कृषी वित्त विषयक काही उपाययोजना

कोकणातील निसर्गाश्रित जीवनशैली आणि कृषी वित्त रचना

ग्रामीण, शहरी, नगरी, महानगरी हा प्रवास केवळ जीवनशैलीचा नसून तो आर्थिक सांस्कृतिक आणि सामाजिक मनोभूमिकेचा आहे. कृषी विषयीचे काम ग्रामीण जीवनशैलीशी संबंधित असते आणि आधुनिक कारखाने, सरकारी कार्यालये, आस्थापना, उद्योग व्यवसाय यांच्याशी संबंधित काम महानगरामध्ये होत असते. यामुळे महानगराचे दरडोई उत्पन्न आणि गावाकडचे दरडोई उत्पन्न यात मोठा फरक जाणवतो. सरकारी योजनांची मांडणी करीत असताना सरकारकडे येणारा कररूपाने सारा आणि तो वाढण्यासाठी सरकार करीत असलेल्या नव्या उपाययोजना यांचा तुलनात्मक

विचार केला तर स्वाभाविकपणे सरकार महानगराकडे जास्त लक्ष देत असते. विशेषतः उद्योग, व्यवसाय आणि पायाभूत सुविधा यावर अधिक भर दिला जातो.

कृषिविषयक जी काही सरकारची धोरणे आहेत ती प्रतिसादावर अवलंबून असतात. कृषी जीवनाशी संबंधित असलेल्या व्यक्ती, संस्था, बँका आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांचा प्रतिसाद नोंदविला जात असतो. वरवर पाहता आपल्याला एखाद्या गाव खेड्याचे रूप पालटलेले दिसत असले तरी प्रत्यक्षात सरकारकडे त्या गाव खेड्याची नोंद जोपर्यंत केली जात नाही तोपर्यंत सरकार कोणत्याही ठोस निर्णयापर्यंत पोहोचू शकत नाही.

पारंपरिक शेती करून स्वतःची गुजराण करणारे शेतकरी धर्म, तत्व, संस्कृती यातील परंपरा टिकविण्याच्या अट्टाहासातून पारंपारिक शेती सोडत नाहीत. आधुनिक शेतीसाठी ते मनापासून तयार नसल्यामुळे त्यासाठी लागणार्या अवजारांची मागणी ते करीत नाहीत. तसेच त्यासाठी आवश्यक असलेल्या तंत्रज्ञानाची मागणीसुद्धा करीत नाहीत. त्यामुळे मागणी नसल्याने पुरवठा केला जात नाही, पुरवठा न केल्यामुळे सरकारकडे विशिष्ट अवजारांची टंचाई निर्माण होत नाही. एकूणच अर्थचक्र फिरण्यासाठी आवश्यक असलेली मनोभूमीला परंपरेमुळे अडकून पडते.

कोकण प्रांतामध्ये विशेषतः सिंधुदुर्ग या जिल्ह्याशी संबंधित असलेल्या तालुका केंद्र आणि गावे यांचा चिकित्सात्मक अभ्यास केला असता आपल्याला असे आढळून येते की या गाव खेड्यांमध्ये असलेला तरुण वर्ग तालुका केंद्रामध्ये महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी जातो आणि त्यानंतर तो नोकरीच्या निमित्ताने पुणे, कोल्हापूर, सातारा, गोवा, बेळगाव या जिल्हा केंद्रांकडे आकर्षित होतो. महाविद्यालयीन शिक्षणामध्ये वयाची पाच वर्षे तो बुद्धिजीवी काम करीत असताना त्याच्यातील शेतीविषयक असलेली कौशल्ये नाहीशी होतात, पर्यायाने तो शेती करण्यासाठी शारीरिकदृष्ट्या सक्षम राहत नाही.

या तरुण वर्गाच्या हाती असलेल्या मोबाईलमुळे त्याला नोकरीच्या विविध संधी कुठे उपलब्ध आहेत ते समजतात, त्याचबरोबर मोबाईलमुळे आधुनिक जीवनशैलीचे त्याला आकर्षण निर्माण होते. पर्यायाने गाव सोडून शहराकडे जाण्याचा कल वाढतो. एखाद्या गावातील एखादा तरुण जिल्हा केंद्र सोडून दुसऱ्या जिल्ह्यात जाऊन आर्थिक विकास करतो आहे, हे पाहिल्यावर इतर घरातील जाणती मंडळी आपल्या तरुण मुलालासुद्धा या आदर्शाच्यापाठी जाण्याचा सल्ला देतात. त्यामुळे गाव खेड्यामध्ये तरुणांची संख्या कमी होत जाते.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये असलेला स्थानिक तरुण वर्ग आणि त्याची जीवनशैली अभ्यासली असता आपल्याला असे आढळून येते की, या वर्गासमोर विविध नवे आदर्श निर्माण झालेले आहेत, त्यामध्ये दुसऱ्या जिल्ह्यात जाऊन नोकरी करणे आणि सणासमारंभाला गाव खेड्यात उपस्थित राहून आपल्या आर्थिक सुबतेचे दर्शन घडविणे, शरीर सौष्ठव करणे, क्रिकेट खेळणे, भजन, डबलबारी, कलगीतुरा, दशावतार यासारख्या कौशल्याचे आकर्षण असणे, देवस्थानाशी संबंधित वार्षिक कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे, पर्यटन करणे, राजकीय घडामोडींवर चर्चा करणे, तसेच राजकीय कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभागी होणे. अशा प्रकारच्या कार्यपद्धतीमध्ये तरुण वर्ग गुंतलेला आहे.

महानगराचे आकर्षण असणे हे वाईट नाही परंतु आपल्या पारंपारिक कौशल्यापासून दूर जात जगातील पारंपारिक कौशल्याला इंस्टाग्राम किंवा फेसबुकवर लाईक करणे हे म्हणजे हातचे सोडून पळत्याच्या मागे धावण्यासारखे आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये असलेल्या नारळाच्या बागा आणि त्याच्याशी संबंधित विविध कौशल्य आता आढळून येत नाही. नारळाच्या झाडावर चढून नारळ काढणे, त्याला कोकणात नारळ उतरवणे असे म्हणतात. यासाठी परराज्यातून माणसे बोलावली जातात. कारण सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील तरुण वर्गाला नारळाच्या झाडावर चढणे हे सुरक्षेच्या दृष्टीने धोक्याचे तसेच कमीपणाचे काम वाटते. नारळाच्या झावळ्यांपासून चुडात बनविणे आणि त्याची विक्री करणे हा पूर्वी पारंपरिक व्यवसाय होता. आता स्थानिक बाजारपेठेमध्ये चुडात विक्रीसाठी आढळत नाही त्यामुळे कोकणात दारामध्ये जो मांडव घातला जातो त्यावर सरसकट प्लास्टिकचे कापड टाकलेले आढळते. पूर्वी या प्लास्टिकऐवजी चुडात वापरले जात

असे. या झावळ्यांपासून बनवण्यात येणारी केरसुणी (वाडवण) आज स्थानिक बाजारपेठेत आढळत नाही, कारण ही केरसुणी (वाडवण) बनविण्याचे जे कौशल्य आहे, ती असलेली माणसे आता ह्यात नाही आणि नव्या पिढीला केरसुणी बनवण्याचे कौशल्य माहीत नाही. ही एक दुःखाची बाब आहे.

आपल्या आजूबाजूला ज्या गोष्टी आर्थिक निकषांच्या आधारे तपासायला हव्यात तेथे कोकणातील माणूस भावनिक दृष्टिकोनातून पाहतो. त्यामुळे जरी कोकण पर्यटनविषयक धोरण सरकार राबवित असले तरी या धोरणाचे लाभार्थी प्रत्यक्ष कोकणातील माणसे कमी आहेत आणि व्यवसायाच्या दृष्टीने कोकणात आलेले परंप्रांतीय व्यावसायिक जास्त आहेत. गोव्यामध्ये ज्या प्रकारे स्थानिक देवदेवतांची देवळे एकीकडे धर्मविषयक भावभावना जोपासत असतात, त्याचप्रमाणे या देवळांशी संबंधित आर्थिक, व्यावसायिक गुणोत्तरेसुद्धा पर्यटनाच्यादृष्टीने पाहिली जातात. यामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग आणि लाभार्थींची संख्या जास्त असते. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात मात्र विविध देवस्थाने आहेत परंतु त्यांच्याशी संबंधित असलेला व्यापारी दृष्टिकोन अद्याप विकसित झालेला नाही. काजू, आंबा, फणस, अननस, जांभूळ, करवंद अशी स्थानिक फळे आणि त्यापासून तयार होणारे विविध पदार्थ यांचे अद्याप मोठ्या प्रकारात ब्रॅण्डिंग झालेले नाही.

स्थानिक पर्यटनाविषयी आवश्यक असलेली पर्यटन (ट्रॅव्हल अँड टुरिझम) विषयीची आर्थिक आणि व्यावसायिक इच्छाशक्ती कमी दिसते. सरकारला या विभागाचे पर्यटनविषयीचे धोरण निश्चित करायचे आहे, परंतु स्थानिक लोकांचा याविषयीचा सहभाग कमी दिसून येतो. सिंधुदुर्ग जिल्हा हा समुद्रकिनार्याशी संबंधित असलेल्या समुद्र शेतीशी, पर्यटनाशी आणि समुद्रापासून दूर असलेल्या डोंगरमाथ्यावर तयार होणाऱ्या हापूस आंब्याशी आणि त्याच्या व्यापाराशी संबंधित आहे. या जिल्ह्यासारखेच बाली सारखे शहर पर्यटनामध्ये अटवल दर्जाचे स्थान प्राप्त करते, कारण तिथल्या स्थानिक लोकांनी पर्यटनाकडे गांभीर्याने पाहिलेले आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात अशा प्रकारे गुंतवणूक करणारे स्थानिक बुद्धीवादी लोक नाहीत. तसेच तरुण वर्गाने या विषयाकडे गांभीर्याने पाहिलेले आढळत नाही.

सरकारी विविध आस्थापना जोपर्यंत या गाव खेड्यापर्यंत पोहोचत नाहीत तोपर्यंत त्यांना येथील वस्तुस्थिती नोंद करण्याजोगी वाटणार नाही. एखाद्या महाविद्यालयाचे नॅक मूल्यांकन करण्याकरिता निरनिराळ्या राज्यातून तज्ज्ञ मंडळी ग्रामीण भागात येतात, तेव्हा त्यांचे आदरातिथ्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले घटक ग्रामीण परिसरात नाहीत. यामध्ये अत्याधुनिक आरोग्यसेवा, दळणवळणाची साधने, पाच स्टार असलेली हॉटेले, टुरिझम विषयीची आरामदायी वाहने उपलब्ध होत नाहीत. नॅकसारख्या केंद्रीय व्यवस्थापनाने त्यांचा अनुभव सरकारकडे नोंदवायला हवा. किंबहुना तशी व्यवस्था सक्तीने करायला हवी. ज्यामुळे सरकारकडे ग्रामीण पातळीवर असलेली कमतरता नोंदवली जाईल आणि सरकारला नेमक्या कोणत्या पायाभूत सुविधा सर्वप्रथम करावया लागतील याचे धोरण ठरविता येईल.

कोकणी रानमाणूस ^२ या युट्युब चॅनेलच्या माध्यमातून कोकणातील निसर्गाविषयी माहिती देणारे प्रसाद गावडे आपल्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवरून कोकणातील पर्यटनाविषयीच्या सरकारी धोरणाला विरोध करताना आढळतात. विशेषतः आंबोली सारख्या पर्यटन परिसरामध्ये परंप्रांतीयांनी जागा खरेदी करून जे पर्यटनाचे निकष तयार केले आहेत, ते निसर्गाला हानिकारक आहेत असे त्यांचे म्हणणे आहे. एका वॉटरपार्क सारख्या पर्यटनाची निर्मिती करून त्यासाठी लागणारे पाणी नदीतून उपसले तर पुढील गावखेड्याला भविष्यात पाणी मिळणार नाही, हा धोका ते नमूद करतात. कोकणात जो पाऊस पडतो त्या पावसाचे पाणी स्थानिक नैसर्गिक पद्धतीने अडवले जाते आणि जिरवले जाते. झर्यामार्फत मिळणारे पाणी वर्षभर पुरवण्याचा प्रघात आहे. असे असले तरी कोकणामध्ये एप्रिल-मे महिन्यात काही गावांमध्ये पाणीटंचाईला सामोरे जावे लागते. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन कोकणसारख्या परिसरातील पर्यटन तीन प्रकारे विभागले जायला हवे.

- समुद्रकिनार्यापाशी वॉटर पार्क सारखे पर्यटन

- डोंगर माथ्यावर निसर्गाचे संवर्धन करित निरीक्षण पर्यटन
- बागायती शेती तसेच कोकणातील आहार याविषयीचे खाद्य संस्कृती संदर्भातील पर्यटन

याचा विचार करायला हवा.सरकारकडून या संदर्भात काही सीमारेषा निश्चित करून घायला हव्यात. तसेच निसर्ग टिकवून ठेवणारे पर्यटनाविषयीचे नियम तयार करायला हवेत.

शंकर सखाराम यांच्या 'एसईझेड' ³ या कादंबरीमध्ये सेझ प्रकल्प आणि त्या विरोधातील आंदोलनाचे वर्णन केलेले आहे. स्पेशल इकॉनॉमिक झोन तयार करित असताना नापीक जमीन वापरणे बंधनकारक असूनही सरकारने या नियमांचे पालन न करता शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमिनी साम-दाम-दंड-भेद या नितीने ताब्यात घेतल्या आणि भांडवलदारांना दिल्या. रायगडसारख्या मत्स्य शेती आणि तांदूळ, नागली, कलिंगड, विविध फळ उत्पादन यांच्यावर उपजीविका करित असणाऱ्या शेतकऱ्यांना देशोधडीला लावले. शंकर सखाराम आपल्या कादंबरीतून रायगडमधील शेतकऱ्याची विषन्न अवस्था मांडतात.

सरकारने ग्रामीण भागात स्पेशल इकॉनॉमिक झोन ऐवजी स्पेशल एग्रीकल्चर झोन तयार करणे आवश्यक आहे. किंबहुना ज्या सुपीक जमिनी आहेत, तसेच काही वन्यजीवांचे संरक्षण करणारी जंगले आहेत, तेथील नागरिकांसाठी स्पेशल एग्रीकल्चर झोन च्या माध्यमातून अनुदान देणे आणि निसर्ग संवर्धन करणे, आयुर्वेदिक वनौषधींचे जतन करणे, सांस्कृतिक ऐतिहासिक वारसा जपणे, पारंपरिक खाद्यपदार्थांचे व्यापारीकरण करणे यासाठी प्रोत्साहन घायला हवे. या पद्धतीतून कृषी वित्ताचे निकष तयार करायला हवेत. त्यामध्ये सुसूत्रीकरण आणि प्रकल्प निर्माणासाठी सकारात्मक वातावरण तयार करायला हवे.

किरण गुरव यांच्या 'क्षुधाशांती भुवन' ⁴ या कथासंग्रहामध्ये आपल्याला स्थानिक ग्रामीण राजकारण, सरकारी जमिनीवर केले जाणारे अतिक्रमण, स्थानिक बेरोजगार तरुणांची व्यसनाधीनता, एमआयडीसीमध्ये कार्यरत असणाऱ्या तरुणांची स्थिती, राजकीय हुकूमशाही याविषयी भाष्य केलेले आहे. किरण गुरव उपहासात्मक पद्धतीने ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करतात, त्यामध्ये त्यांनी ग्रामीण आरोग्यसेवा, राजकारण, अर्थकारण, अल्पभूधारकांचे प्रश्न, परंपरा आणि छोट्या व्यापार्यांचे प्रश्न मांडलेले आहेत. ग्रामीण शालेय जीवन तसेच महाविद्यालयीन जीवन या स्थितीला जबाबदार आहे असे आढळून येते. शिक्षक आणि प्राध्यापकांची ही जबाबदारी आहे की रोजगार, व्यवसाय, नोकरी यासंदर्भातील सामाजिक स्थितीगतीचा अभ्यास करून तरुणांना त्या संदर्भात जागरूक करायला हवे. त्यासाठी अभ्यासक्रमामध्ये कौशल्य विकास तसेच स्थानिक नैसर्गिक जीवनशैलीशी संबंधित रोजगार याविषयीचे कौशल्य याचाही पाठपुरावा करायला हवा.

ह मो मराठे यांच्या 'देवाची घंटा' या कादंबरीमध्ये स्थानिक देवधर्म, कर्मकांडे आणि देवळांमुळे निर्माण होणारी आर्थिक उलाढाल परंतु त्यामुळे नातेसंबंधांमध्ये निर्माण होणारा आधुनिक पेच मांडलेला आहे. ग्रामीण पातळीवर निसर्गाश्रित जीवन जगत असताना त्याचे व्यापारीकरणसुद्धा करायला हवे, जोपर्यंत हे व्यापारीकरण आपण करित नाही तोपर्यंत तरुण वर्ग स्थानिक ग्रामदेवता आणि त्या संदर्भातील कर्मकांडांमध्ये अडकून पडणार आहे. ह.मो. मराठे 'देवाची घंटा' ⁵ या कादंबरीतून निरनिराळ्या समस्या कशा स्थानिक देवाळाशी संबंधित आहेत याचे वर्णन केले आहे.

कृषी वित्त ही संज्ञा सर्वसामान्यतः ग्रामीण कृषी जीवनाशी संबंधित व्यक्तीला पूर्णपणे माहित असतेच असे नाही. बहुतांश या गाव खेड्यातील माणसाचे कृषी वित्त विषयक असलेले अज्ञान लक्षात घेऊन स्थानिक सावकार, बँकांचे अधिकारी, राजकीय पटावर कार्यरत असलेले कार्यकर्ते, तहसील कार्यालयाबाहेर फिरणारे दलाल हे गैरफायदा घेत असतात. जोपर्यंत शेतकऱ्याला स्वतःच्या अधिकाराची आणि सरकारकडून मिळणाऱ्या कर्जाची माहिती मिळत नाही तोपर्यंत तो सरकारी योजनांचा लाभार्थी होऊ शकत नाही. कोकणामध्ये विशेषतः सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये वाणी

व्यवसाय करणार्या लोकांची तसेच वाळू, चिरेखाण, बांधकाम यांच्याशी संबंधित असलेल्या विविध व्यापार्यांची एक साखळी तयार झालेली दिसते. जी शेतकऱ्याला त्याच्या हक्काची जाणीव करून देऊ इच्छित नाही.

बलुतेदारी पद्धतीने अद्याप सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील छोट्या गावाचा आठवडी बाजार भरतो आणि शेतकरी आपल्याकडे असलेले उत्पादन विक्रीसाठी आणतो. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या या विभागात जास्त असल्यामुळे बहुतांश शेतकरी रेशनिंगचे अन्न घेतात. गवारेडे, रानडुकर शेतीचे नुकसान करतात. पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असलेली शेती इथला शेतकरी करित असल्यामुळे, जर पावसाने साथ दिली नाही तर त्याच्या डोळ्यासमोर त्याचे शेत नष्ट होते. असे म्हटले जाते की कोकणातला शेतकरी हा स्वतःसाठी आणि दानधर्मासाठी शेती करतो. याचा अर्थ असा की चिमणी, पाखरे, गवारेडे, रानडुकरे, ससे, उंदीर यांनी खाऊन झाल्यानंतर उरलेला वाटा घरात येतो. याला इथला शेतकरी निसर्गाचा धर्म असे समजतो.

प्रत्येक घरातील एक व्यक्ती शहरांमध्ये नोकरीसाठी जात असल्यामुळे गावाकडे असलेल्या ज्येष्ठ नागरिकांना घर आणि जमीन सांभाळण्यापुरते महत्त्व आलेले आहेत. ही स्थिती जर बदलायची असेल तर शालेय आणि महाविद्यालयीन पातळीवर तरुणांना स्वयंरोजगार, आधुनिक शेती, पर्यटनविषयक कौशल्य, कृषी वित्त, कृषी कर्ज, सहकारी तत्वावरील सोसायट्या, बचत गट याविषयीचे प्रात्यक्षिक स्वरूपातील ज्ञान द्यायला हवे. एखाद्या पर्यटन संस्थेला भेट देण्याची शैक्षणिक सहूल आयोजित करायला हवी. स्वयं रोजगारात कार्यरत असलेल्या विविध संस्थांना शाळा महाविद्यालयांनी संलग्न करार करून विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी रोजगाराची संधी उपलब्ध करून द्यायला हवी. बँकांच्या कामकाजाची आणि त्यातील विविध योजनांची माहिती करून देणारी प्रात्यक्षिके निर्माण करायला हवीत. इथला तरुण आधुनिक विचाराने प्रेरित होऊन सरकारी आर्थिक मदत घेऊन नवा रोजगार निर्माण करू शकला... किमान शहराकडे आकर्षित न होता गाव खेड्यातच यशस्वी उद्योजक बनू शकला तर कोकणातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच नव्हे तर सर्वच कृषी जीवनाचा कायापालट होऊ शकतो.

संदर्भसूची

- १ https://www.youtube.com/watch?v=-dbVN_Z2ilU&t=887sBali Indonesia Trip | Bali Cheap Tour | Bali Tourist Places | Bali Visa Rules | Bali Travel Guide
- २ **कोंकणी रानमाणूस** स्वर्गीय आंबोली "मुळशी पॅटर्न" च्या वाटेवर | Save Amboli Save Konkan
<https://www.youtube.com/watch?v=C70mLzWPF0g>
- ३ **एसईझेड** लेखक शंकर सखाराम, सामंत पब्लिकेशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती ३० मार्च २००८
- ४ **क्षुधाशांती भुवन**, लेखक किरण गुरव, शब्द पब्लिकेशन, बोरीवली, पहिली आवृत्ती १० मार्च २०२१
- ५ **देवाची घंटा** लेखक ह मो मराठे, अमोल प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती डिसेंबर १९९४

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची ग्रामीण विकासातील भूमिका

आहिरे माधुरी संजय

सहा. प्राध्यापक

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य आणि

बी एम एस महाविद्यालय

खोडाळा -जोगलवाडी ता- मोखाडा जि-पालघर.401604

गोषवारा

ब्रिटीश काळामध्ये १९०४ ला भारतीय सहकार कायदा निर्माण करण्यात आला. त्यानंतर १९२२ च्या वर्षी पुन्हा सुधारित सहकारी कायदा करण्यात आला. भारतात १९१२ चा सहकाराचा आधुनिक कायदा मान्य होण्याअगोदरच जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक प्रायोगिक तत्वावर सुरु झाल्या. १९०६ साली उत्तर प्रदेशात, १९०९ मध्ये महाराष्ट्रात (अकोला), तर १९१० साली राजस्थान (अजमेर) ह्या राज्यात सहकारी बँका सुरु करण्यात आल्या. १९१२ च्या नवीन सहकारी कायद्यानंतर १९२० मध्ये पंजाब राज्यात सहकारी बँक स्थापन करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर रिजर्व्ह बँकेने नेमलेल्या गोरवाला समितीनेसुद्धा प्रत्येक जिल्ह्यात मध्यवर्ती सहकारी बँक असावी असे सुचविले. त्यानुसार देशात ह्या बँका स्थापन करण्यात आल्या तर स्वातंत्र्यानंतर १९६० मध्ये महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र सहकारी कायदा पारित केला.

भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने व भारताची अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतीसाठी अल्प, मध्यम व दिर्घ कर्ज उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने ग्रामीण भागात वेगवेगळ्या बँका सुरु करण्यात आल्या. ह्या सहकारी बँकांवर रिजर्व्ह बँकेबरोबरच नाबार्ड बँकेचेसुद्धा नियंत्रण ठेवण्याची पद्धत १९८२ ला सुरु करण्यात आली. अशाप्रकारे सहकारी बँकांवर रिजर्व्ह बँक आणि नाबार्ड बँक अशा दुहेरी स्वरूपाचे नियंत्रण आहे.

1. प्रस्तावना

सहकारी तत्वावर स्थापन करण्यात आलेल्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक संस्था २००२ ते २००३ पर्यंत भारतात ३३९ जिल्हा बँकांच्या माध्यमातून जवळपास १२,४०७ शाखा स्थापन करण्यात आल्या व या जिल्हा बँकांनी ५३,८८८ कोटी रुपये एवढी बचत किंवा ठेवी जमा केल्या व या ठेवीतून करण्यात आलेल्या कर्ज पुरवठ्याचा विचार करता या बँकांना २८१७ कोटी रुपये तोटा सहन करावा लागला त्यामुळे ३३९ जिल्हा बँकांपैकी फक्त २३७ बँका फायद्यामध्ये किंवा नफ्यात चालत होत्या, तर उर्वरित १०२ बँका तोट्यात चालत होत्या. जिल्हा सहकारी बँकांच्या कर्ज वसूलीचे प्रमाण साधारणतः ६०% पेक्षा कमी असून हे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत असल्याने या बँकांचे तोट्याचे प्रमाणही वाढत आहे.

2. महत्त्वाचे शब्द

बँक, कृषी, विकास, हिशोब, ग्राहक, संस्था, बचत

3. शोध निबंधाचे उद्दिष्टे:

3.1 जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे ग्रामीण विकासातील योगदान अभ्यासणे.

3.2 जिल्ह्यातील शेतकरी व ग्रामीण जनतेला दिल्या जाणाऱ्या सुविधांचा अभ्यास करणे.

3.3 जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे ग्रामीण विकासातील समस्यांचे अध्ययन करणे.

4. गृहीतके

4.1 जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा अभ्यास.

4.2 ग्रामीण विकासामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे असलेले योगदान समाजासमोर आणणे.

5. संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधन पद्धतीला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. त्याच अनुषंगाने राज्यशास्त्राच्या पदव्युत्तर स्तरावरील अध्ययनामध्ये संशोधन पद्धतीचे अध्ययन आवश्यक व महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा अभ्यासात्मक, विश्लेषणात्मक व संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करून तयार केला गेला आहे.

संशोधन पेपर मध्ये संशोधनाच्या निवडी पासून ते संशोधन कार्य पूर्ण करेपर्यंत पूर्व नियोजन केले गेले.

6. माहितीचे विश्लेषण

6.1 सहकारी बँकेचा अर्थ:

दहापेक्षा अधिक व्यक्तीद्वारे मर्यादित तत्वावर काही भांडवलाच्या आधारे एकत्र येऊन लोकशाही पद्धतीने चालविण्यात येणार्या बँकींग व्यवसायास सहकारी बँका असे म्हटले जाते.

6.2 महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० नुसार:-

"जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे अशी सहकारी बँक जी विशिष्ट जिल्ह्यात स्थापन करून जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना आपल्या भांडवलाच्या आधारावर कर्ज देते व कायद्याच्या अधीन राहून इतर बँकींग व्यवहार करते. कार्यक्षेत्र : जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र हे विशिष्ट जिल्ह्यापुरते मर्यादित असते, रिझर्व्ह बँक व राज्य शासन हे कार्यक्षेत्र ठरविते.

6.3 सभासदत्व:

जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचे सदस्य, औद्योगिक सहकारी संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था, खेरीद विक्री संस्था, सहकारी शेतकरी संस्था व इतर सहकारी संस्थांचे सदस्य जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे सभासद होऊ शकतात. सहकारी संस्थेच्या सदस्यशिवाय इतर व्यक्तीला बँकेचे सभासद होता येत नाही.

6.4 भांडवल:

सहकारी संस्थांच्या सभासदाना भाग (शेअर्स) विक्री करून, ठेवी स्वीकारून, राखीव व इतर निधीच्या माध्यमातून, सरकारी अनुदान आणि सरकार, राज्य सहकारी बँक, रिजर्व्ह बँक, नाबार्ड बँक, इत्यादीकडून कर्ज घेऊन बँकेचे भांडवल जमा केले जाते.

6.5 संचालक मंडळ व व्यवस्थापन

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाना एक संचालक मंडळ असते. १२ ते १५ संचालक हे सदस्यामधून निवडले जातात. संचालक मंडळातून अध्यक्ष व उपाध्यक्ष निवडला जातो तसेच बँकेच्या प्रशासकीय कामकाजासाठी कृषी विभाग, बिगरकृषी विभाग, विकास व तपासणी विभाग, हिशोब विभाग, प्रशासकीय विभाग असे विविध विभाग असतात प्रत्येक विभागाला

एक महाव्यवस्थापक प्रमुख असतो. त्यांच्या मदतीला दोन-तीन सहाय्यक व्यवस्थापक असतात. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा प्रशासकीय प्रमुख हे मुख्य कार्यकारी अधिकारी असतात तर प्राथमिक सहकारी संस्थांच्या व्यवहारावर देखरेख ठेवण्यासाठी पर्यवेक्षक, वरिष्ठ पर्यवेक्षक असतात

6 . 6 सहकारी बँकांचे कार्य:

6.6.1 प्राथमिक सहकारी बँका कर्ज पुरवठा करणे :

जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात गावपातळीवर कार्य करणाऱ्या प्राथमिक सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून शेतकरी सभासद कर्ज घेत असतात. अशा प्राथमिक सहकारी संस्थांना त्यांच्या आवश्यकतेनुसार शेती व बिगर शेती ह्या दोन्ही कारणासाठी एका वर्षापर्यंत अल्पमुदतीचे, दोन ते तीन वर्षापर्यंतचे मध्यम मुदतीचे व पाच वर्षापर्यंत दीर्घमुदतीचे कर्ज पुरवठा करणे हे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे पहिले महत्वाचे कार्य आहे

6.6.2 ग्रामीण भागातील बँकींगचा प्रसार करणे:

शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात बँकेची ओळख नसल्याने ग्रामीण जनता इच्छा असूनसुद्धा पैसे बचत करू शकत नाही इतर फायदे घेऊ शकत नाही म्हणून ग्रामीण भागात बँका स्थापन करणे व जे बचत करू शकतात त्यांचे पैसे ठेवी स्वरूपात स्विकारणे, लोकांच्या ह्या ठेवीतून कर्ज पुरवठा करणे ह्या कार्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका महत्वाच्या आहेत.

6.6.3 सहकारी बँका, नाणे बाजार, व शासन यांच्यात दुवा म्हणून काम करणे :

सरकारच्या विविध ग्रामीण विकासाच्या योजना व कर्ज पुरवठ्याचे कार्यक्रम ग्रामीण भागात व शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविणे तसेच राज्य स्तरावर काम करणाऱ्या राज्य सहकारी बँका व जिल्हा स्तरावर व्यवहार करणाऱ्या संस्था आणि ग्रामीण भागातील जनतेमध्ये समन्वय निर्माण करण्याचे काम जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकामार्फत केले जाते. ग्रामीण बँका, शेतकरी व जनतेच्या आर्थिक स्वरूपाच्या मागण्यांचा राज्यस्तरातील संस्थेशी पाठपुरावा करण्याचे कार्यसुद्धा ह्या बँकामार्फत केले जाते.

6.6.4 जिल्हा स्तरावर सहकारी चळवळ व सहकारी बँकांचे नेतृत्व करणे :

सहकाराच्या माध्यमातून जनतेचा विकास करण्यासाठी राज्य स्तरावर तसेच स्थानिक स्तरावर काम करणाऱ्या विविध सहकारी संस्थांचे नेतृत्व करण्याचे काम जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना करावे लागते. जिल्ह्यामध्ये काम करणाऱ्या विविध सहकारी संस्थांमध्ये एकसंघपणा निर्माण करणे, त्यांना मार्गदर्शन करणे व त्यांना आर्थिक मदत करणे यासाठीसुद्धा जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची आवश्यकता असते.

6.6.5 आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे :

जिल्ह्यातील ग्रामीण जनतेच्या कृषी व बिगर कृषी विषयक आर्थिक गरजा, आर्थिक स्थिती, त्यांच्या उत्पन्न, खर्चाच्या विविध बाबी व जिल्ह्यात निर्माण होऊ शकणारे उद्योगधंदे व व्यवसाय अशा विविध आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्याचे काम जिल्हा बँकांकडून केले जाते. ह्या अभ्यासाच्या आधारे कर्जपुरवठा व इतर आर्थिक धोरणे ठरविली जातात. वेगवेगळ्या जिल्ह्यातील आर्थिक अभ्यासाचा फायदा राज्य सहकारी बँका व सरकारला होतो कारण त्या आधारे त्यांना आपल्या आर्थिक योजना तयार करता येतात.

6.6.6 प्राथमिक सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन व नियंत्रण:

जिल्ह्यामध्ये ग्रामीण भागात विविध गावामध्ये कार्यरत असलेल्या प्राथमिक सहकारी संस्थांना त्यांच्या कामकाजाबाबत मार्गदर्शन करणे, त्यांच्या कामाची तपासणी करणे, त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँकांना करावे लागते.

6.6.7 शहरी भागातील बचत शेती क्षेत्राकडे वळविणे :

ग्रामीण भागात बचतीचे प्रमाण कमी आणि शेती व्यवसायासाठी पैशाची/कर्जाची मोठी मागणी असते अशा वेळी शहरी भागात बँकेच्या शाखा काढून शहरी भागातील बचत (पैसा)शेती क्षेत्राला उपलब्ध करून देण्याचे काम ह्या बँकांकडून केले जाते.

6.6.8 जिल्ह्यातील पतपुरवठ्यामध्ये समतोलपणा राखणे :

जिल्ह्यात कार्यरत काही प्राथमिक सहकारी संस्थांकडे आवश्यकतेपेक्षा जास्त पैसा असतो तर काही संस्थांकडे तो कमी असतो किंवा कमी पडतो अशावेळी ज्या संस्थांकडे जास्तीचा असलेला पैसा आवश्यक संस्थाना देऊन पतपुरवठ्यातील समतोलपणा राखण्याचे कार्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला करावे लागते.

6.6.9 बँकेच्या इतर सोयी ग्रामीण भागात उपलब्ध करून देणे:

ठेवीच्या रूपात पैसे स्वीकारणे आणि मागणीनुसार कर्जरूपाने पैसे देणे ह्या प्रमुख कार्याशिवाय बँकेच्या इतर सोयी सुविधा असतात त्यामध्ये बँक ड्राफ्ट, बीमा, वीजबील भरणे, ठेवीदारांना इतर आर्थिक व्यवहाराचे मार्गदर्शन व सहकार्य ह्या सर्व बाबी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका ग्रामीण जनतेला देऊ शकतात

6.6.10 सहकारी चळवळीचा विकास:

कोणत्याही क्षेत्राचा विकास हा आर्थिक विकासावर (पैशावर) अवलंबून असतो त्यामुळे जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने, खरेदी विक्री संघ, ग्राहक संस्था, व सहकारी सुतगिरण्या व इतर सहकारी उद्योगधंदे यांना आर्थिक मार्गदर्शन व आर्थिक सहाय्य करून त्यांचा विकास करण्यामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका महत्वाची भूमिका बजावू शकतात.

7. निष्कर्ष: -

- 7.1 जिल्हा मध्यवर्ती बँक ग्रामीण विकासाला नवसंजीवनी देणारी बँक आहे.
- 7.2 वाढता राजकीय हस्तक्षेप जिल्हा मध्यवर्ती बँकांना लागलेले ग्रहण आहे.
- 7.3 दिवसेंदिवस बँकांच्या प्रगतीचा आलेख खाली झुकत आहे.
- 7.4 महाराष्ट्रातील सध्या 31 जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कार्यरत आहेत

असे या प्रस्तुत शोधनिबंधावरून अभ्यासवयास मिळले.

8. संदर्भ व ग्रंथ सूची:-

- 8.1 कायंदे, पाटील गंगाधर, (२००६), सहकार, नाशिक, चैतन्य पब्लिकेशन,
- 8.2 शहारूया, दामजी बी. एच., (२०१९), सहकाराचा विकास, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन
- 8.3 कानेटकर मेधा व रुईकर वैशाली, (२०१५), सहकार व ग्रामीण विकास, नागपूर,
- 8.4 भारतातील ग्रामीण विकास प्रशासन. पेज नं.४५

ग्रामीण भागातील मोखाडा तालुक्यातील मराठी भाषिकांच्या बँकेतील गुंतवणुकीच्या समस्या.

भोये दिलीप यशवंत

प्रा. गिरीवासी सेवा मंडळ कल्याण संचालित,
मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य व बी. एम. एस. महाविद्यालय खोडाळा ता - मोखाडा.

गोषवारा

खेडी सुधारली तर देश सुधारेल असे महात्मा गांधींनी सांगितले असले तरी आजही ग्रामीण भागात बँकेच्या गुंतवणुकीमध्ये मराठी भाषिकांमध्ये अनेक समस्या आपल्याला दिसून येतात. आज मोखाड्यासारख्या मराठी भाषिकांमध्ये बँकेतील गुंतवणुकीच्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामधील काही प्रमुख समस्या म्हणजे भाषेची अडचण, उदारनिर्वाहपूर्ती शेती, शेतीला हमीभाव मिळत नाही, रासायनिक खते आणि बी बियाणे यांच्या वाढत्या किमती, व्यसनधीनता, अमाप दुपटीचे आमिष दाखवून व वाणिज्य शिक्षणाचा अभाव यासारख्या समस्यांचे स्वरूप अधिक उग्र होत आहे, म्हणून या शोध निबंधात मोखाडा तालुक्यातील मराठी भाषिकांच्या बँकेतील गुंतवणुकीच्या समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महत्वाची संकल्पना -

गुंतवणूक, समाजाचा विकास, अर्थव्यवस्था, खर्चाचे नियोजन, महागाई.

1. प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. खेडी सुधारली तर देश सुधारेल म्हणून जनतेला गांधीजींनी आवाहन केले खेड्याकडे चला असा संदेश त्यांनी समाजाला दिला. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी दोन तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये पालघर जिल्ह्यातील मोखाडा तालुक्यातील ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांच्या बँकेमधील गुंतवणुकीच्या समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधीनता, महागाई, उदारनिर्वाह पूर्ती शेती, अमाप दुपटीचे आमिष यासारख्या अनेक कारणाने ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांच्या बँकेत गुंतवणूक होताना दिसत नाही. म्हणून आपल्या ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांच्या बँकांमधील गुंतवणुकीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांच्या बँकेतील गुंतवणुकीच्या समस्यांचा शोध घेण्यासाठी प्रयत्न केला आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) ग्रामीण भागातील बँकांमधील गुंतवणुकीच्या समस्यांचा शोध घेणे.
- 2) ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांच्या बँकेमधील गुंतवणुकीचा अभ्यास करणे.
- 3) ग्रामीण भागातील गुंतवणुकीची संकल्पना समजावून घेणे.

3. संशोधनाची गृहितके

- 1) भारताच्या विकासात ग्रामीण भाषिकांच्या गुंतवणुकीचे महत्वाचे स्थान आहे.
- 2) ग्रामीण भागातील समाजाच्या विकासाला महत्वाचे स्थान.

4. माहितीचे विश्लेषण

4.1 ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांना बँकेमध्ये भाषेची अडचण

भारताच्या अर्थमंत्री निर्मला सीतारामण यांनी बँकेत कर्मचार्यांनी आपली भाषा मराठी असावा असा नियम लागू केला, कारण मराठी भाषा देशातील 22 भाषांपैकी एक आहे. म्हणून बँकेतील कर्मचारी मराठी मध्ये बोलावे असे नियम केले. असूनही मराठी भाषा न बोलणारे कर्मचारी जास्त प्रमाणात भरले जातात. ग्रामीण भागातील समाज अडाणी असल्याने त्यांना बँकेमधील गुंतवणुकीच्या संदर्भात योग्य प्रकारे मार्गदर्शन मिळत नाही, तर काही कर्मचारी हे मराठी विरोधात उद्धट बोलणारे असतात. त्यामुळे अडाणी माणसांचे त्यांच्यासोबत हितगुज होत नाही परिणामी काही माणसे बँकेमध्ये जाण्याचे टाळतात.

आय डी बी आय बँकेमध्ये तर सर्रास हिंदी भाषेतून व्यवहार चालतात. एकदा विचारले एटीएम मशीन मध्ये मराठी भाषा दिली आहे, मग मराठी भाषेचा वापर केला तर पैसे का येत नाही? तर उत्तर मिळाले हिंदी इंग्रजीतून पैसे काढा मग मराठी नावाला दिले आहे का? आपण बँकेत गेल्यानंतर स्लिप भरतो, ती हिंदी आणि इंग्रजी मध्ये. अकाउंट खोलताना जो फॉर्म असतो तोही हिंदी इंग्रजी भाषेत असतो. त्यामुळे बँकेमध्ये ह्या अडचणी बऱ्याच ग्रामीण भागातील मराठी भाषिक लोकांना येतात. त्यामुळे मराठी भाषिक लोकांना पैसे गुंतवणूक करण्याच्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. यासाठी उपाय म्हणून बँकेमधील गुंतवणुकीच्या संदर्भात माहिती ही ग्रामीण भागातील लोकांना मराठी भाषेमध्ये समजावून सांगितले पाहिजे. गुंतवणुकीचे फायदे त्यांच्यापर्यंत पोहोचवले पाहिजे. गुंतवणुकीच्या संदर्भात जनजागृती केली पाहिजे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या गुंतवणुकीच्या समस्या सुटतील व त्यांचा सर्वांगीण विकास होईल. स्वतःचा विकास झाला तर गावाचा विकास होईल. गावाचा विकास झाला तर राष्ट्राचा विकास होईल.

4.2 उदारनिर्वाहाचे साधन शेती

ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय म्हणजे शेती आणि तीही जिरायती कारण सर्वात मोठी समस्या आहे, ती म्हणजे पाण्याची पावसाची. पावसाळ्यात पाणी भरपूर पडते पण सर्व डोंगराळ भाग असल्याने ते वाहून जाते. परिणामी पावसाळ्याचे पाणी तीनच महिने पुरते उर्वरित कालावधीत शेतीला पाणी मिळत नाही, त्यामुळे उत्पन्न कमी होते. कमी उत्पादनात आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह कसा भागेल मुलांची शिक्षण आरोग्याचे समस्या वाढती महागाई या अनेक अडचणीचा सामना ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना करावा लागतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील बऱ्याच समाजाकडे गुंतवणूक करण्यासाठी पैसा किंवा भांडवल नाही. त्यामुळे लोकांमध्ये गुंतवणुकीच्या समस्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. यासाठी उपाययोजना म्हणून छोटे छोटे पाट बंदारे जागोजागी बांधून पाण्याची सुविधा केली तर लोक बागायती शेती करतील. त्यामधला काही पैसा भविष्याच्या दृष्टीने गुंतवणूक करतील, म्हणून गांधीजींनी म्हटले आहे की खेड्याकडे चला.

खेडे सुधारले तर देश सुधारेल म्हणून पहिल्यांदा ग्रामीण भागाचा विकास झाला पाहिजे. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासनाने अनेक लघु पाटबंधारे बांधले आहेत, पण ते निकृष्ट दर्जाचे आहेत. त्या बंधारामध्ये पाणी न साठता बंधार्याच्या खालून पाणी वाहत जाते. उन्हाळ्यात हे बंधारे कोरडे असतात याला जबाबदार शासन आणि ठेकेदार आहेत ठेकेदार आपल्या स्वतःच्या फायद्यासाठी कमी खर्चात काम कसं होईल व आपला फायदा कसा होईल यासाठी निकृष्ट

दर्जाचे काम करतात. त्याचा परिणाम ग्रामीण भागातील जनतेवर होतो. जनतेचा विकास होत नाही त्यामुळे ग्रामीण भागातील जनतेची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत बनते. परिणामी हे लोक बँकेत गुंतवणूक करत नाही.

4.3 शेतीला हमीभाव मिळत नाही

भविष्याच्या दृष्टीने गुंतवणूक करणे फायद्याचे आहे. पण पैसाच मिळत नाही, तर गुंतवणूक कशी करणार, कारण आज आपला देश प्रगतीपथावर चालला आहे. देशाने आज चंद्रावर जरी पाऊल ठेवले असले तरी आपल्या देशात महागाईचा भडका उडाला आहे. अमेरिका, युक्रेन युद्धाचा ही महागाईवर परिणाम झाला आहे. एकीकडे महागाई वाढत आहे, तर दुसरीकडे शेतीमध्ये फाळणी होत आहे. दिवसेंदिवस कुटुंब मोठी होतात, त्यामुळे भावभावात जमिनीची वाटणी होते. परिणाम जमिनीचे तुकडीकरण होऊन शेती छोटी होते त्यामुळे शेतीमध्ये पाहिजे तितका फायदा होत नाही. परिणामी ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याला शेतीला भाव पाहिजे तितका मिळत नाही दिवसेंदिवस शेतमजुरी वाढत आहे. त्यामुळे शेती परवडत नाही व ग्रामीण समाजाला फायदा होत नाही त्यामुळे त्यांना बँकेत गुंतवणूक करणे अवघड होऊन बसते. त्यासाठी उपाय म्हणून शेतीला हमीभाव मिळाला पाहिजे महागाई कमी झाली पाहिजे, तर ग्रामीण भागातील समाजाला फायदा होईल व पैशाची बचत होईल व गुंतवणूक करता येईल.

4.4 रासायनिक खते बी बियाणे यांच्या किमतीत वाढ

ग्रामीण भागातील शेतकरी हा जरी आपली उदारनिर्वाहाची शेती करत असला, तरी त्याला येणे वेळी खते किंवा बी बियाणे घेण्यासाठी पैसा नसतो. तेही घेण्यासाठी त्याला घरातील जे धान्य असेल ते विकाने लागते. तेही कमी भावात 12 ते 15 रुपये किलोने आणि बियाणे घेण्यासाठी दहा किलोचे बियाणे हजार ते बाराशे रुपये मोजावे लागतात. शिवाय रासायनिक खते, कीटकनाशके यांच्या किमती भरपूर असल्याने, शेतकऱ्याला शेती मधून फायदा होत नाही. त्याला बँकेत जाऊन कर्ज काढून शेती करणे कर्जाची परतफेड करणे शक्य नसते त्यामुळे शेतकऱ्यांना गुंतवणुकी सारख्या समस्याला सामोरे जावे लागते.

5.5 व्यसनधीनता प्रबोधनाची गरज

ग्रामीण भागातील शेतकरी चार महिने शेती करतो. उर्वरित दिवस तो शहरात जाऊन काम करतो पैसे कमावून आणतो व आपले कुटुंब चालवतो. पण यातील काही माणसं व्यसनाच्या आहारी गेलेले असतात आणि कमावून आणलेला पैसा पूर्ण व्यसनामध्ये घालवतात. त्यांना उद्याची चिंता नसते, वर्तमान काळात जगतात, त्यामुळे व्यसनाच्या आहारी गेल्याने सर्व पैसे दारूच्या दुकानात घालवतात, शिवाय पैसा संपला तर घरातील धान्य विकण्यास मागेपुढे बघत नाही. अशा प्रकारे हा समाज व्यसनाच्या आहारी गेल्याने पैसा गुंतवणुकीत त्यांना समस्या जाणवतात. म्हणून या समाजाला प्रबोधन करणे खूप गरजेचे आहे. गुंतवणूक कशासाठी करावयाची, त्याचे फायदे काय व्यसनाचे तोटे सांगून प्रबोधन घडवून आणले तर नक्कीच ग्रामीण भागाचा विकास होईल. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक परिस्थिती सुधारेल व गुंतवणुकीच्या समस्या सुटतील.

5.6 अमाप दुपटीचे आमिष दाखवून ग्रामीण भागातील जनतेची लूट

ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर टिवंकल स्टार, मैत्री, पॅन कार्ड क्लब, कल्पतरू, आर एम पी यासारख्या कंपन्यांनी पैशाच्या दुपटीचे आमिष दाखवून ग्रामीण भागातील जनतेची लूट केली आहे. अनेक वेगवेगळ्या कंपनी आल्या, या कंपनीचे एजंट गावागावात जाऊन एवढे पैसे भरा मुदतीनंतर तुम्हाला तुमच्या रकमेच्या दुप्पट रक्कम मिळेल असे आमिष दाखवून तसेच आम्हाला शासनाची मान्यता आहे. असे सांगून लोकांकडून भरपूर पैसा घेऊन गुंतवणूक केली. परंतु त्या कंपन्या आज नोटाबंदीच्या काळात पूर्णपणे डबघाईला आल्या. त्यांनी जनतेच्या केलेल्या गुंतवणुकीचे पैसे आजही परतफेड केलेले नाही. त्यामुळे आज अशा ठिकाणी ग्रामीण भागातील समाज पैसा गुंतवायला धजत नाही, ही एक मोठी समस्या आहे.

5.7 शासकीय आश्रम शाळेमध्ये वाणिज्य शिक्षण नाही

ग्रामीण भागातील बहुतेक समाजाला आर्थिक समस्येला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च कसा करावा, ह्या समस्या त्यांना भेडसावतात. यावर उपाय म्हणून सरकारने शासकीय आश्रम शाळा काढल्या. तिथे जाऊन ग्रामीण भागातील विद्यार्थी आपले शिक्षण घेत असले तरी शासकीय आश्रम शाळेमध्ये आजही वाणिज्य शाखा आढळत नाही. वाणिज्य शाखा नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांना वाणिज्य सारख्या विषयाचे ज्ञान मिळत नाही. बँकांच्या संदर्भात सर्व माहिती ही वाणिज्य शाखेत आहे. पण तो विषय नसल्याने विद्यार्थ्यांना अडचण येते ह्या समस्या मोठ्या प्रमाणावर आहे त्यामुळे यावर उपाय म्हणून शासकीय आश्रम शाळेमध्ये कॉमर्स विषय चालू करावा. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना वाणिज्य सारख्या विषयांमधून ज्ञान घेता येईल व गुंतवणुकीच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांना माहिती मिळेल.

6 निष्कर्ष

वरील समस्या या सर्व मराठी भाषिक जातीच्या कल्याणासाठी आहे. वरील समस्या वरती उपाययोजना करून ग्रामीण भागातील मराठी भाषिकांच्या गुंतवणुकीच्या समस्या सोडवल्या तर त्यांचे हित होईल, कुटुंब सुधारतील ग्रामीण भाग सुधारला म्हणजे राष्ट्र सुधारेल. राष्ट्र सुधारलं तर देश सुधारेल म्हणून समस्याचे पैलू खालील प्रमाणे आहेत.

- 1 ग्रामीण भागातील गुंतवणुकीला केंद्रस्थानी मानलेले आहे.
- 2 ग्रामीण भाषिक समाजाचे परिवर्तन.
- 3 मराठी भाषिकांच्या गुंतवणुकीच्या समस्यांचे समूळ उच्चाटन.

संदर्भ ग्रंथ

1. कुरळकर .र .पू .विकासाचे अर्थशास्त्र विद्या प्रकाशन नागपूर
2. विकासाचे अर्थशास्त्र . एकनाथ जगदेव हेलगे प्रशांत पब्लिकेशन्स
3. <https://hindi.Cqpiorg>

ग्रामीण विकास आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

नितिन वि. खरात

प्रा. कीर्ती एम. डुंगरसी महाविद्यालय (स्वायत्त)
दादर मुंबई-२८.

प्रस्तावना

भारत देशामध्ये सुरुवाती पासून शहरी भागात मोठ्या प्रमाणात प्रगती व विकास झालेला दिसून येतो. परंतु ग्रामीण भागात पाहिजे तितका विस्तार झालेला दिसत नाही. कारण सातत्याने वाढलेली लोकसंख्या, आरोग्य, अनाथ शिक्षणाचा अभाव, अंधश्रद्धा, व्यसनधीनता अश्या अनेक कारणाने नागरीपेक्षा ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा दिसत नाही. अथवा पोहचत नाही त्यासाठी केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (National Rural Health Mission) सुरुवात केली. याचा परिणाम म्हणून आरोग्यावर त्यांच्या घटकांचा विचार करून भारतामध्ये अभियान महत्वाचे स्थान ठेवण्यात आले आहे. उदा. परिसर स्वच्छता, स्वच्छ पाणी पुरवठा, सकस व पौष्टिक आहार, महिला व बाल विकास योजनेमार्फत योग्य सुविधा, आरोग्य सुखसुविधा ही खाजगी क्षेत्रात जास्त प्रमाणात वाढ झाल्याने आरोग्य सेवावर नियंत्रण नसल्याने ग्रामीण भागातील लोकांना न परवडणारी होती. तसेच आरोग्य सेवेचा खर्च जास्त प्रमाणात असल्याने लोकांनी अपेक्षामध्ये वाढ झालेली दिसून येत आहे. ग्रामीण दुर्गत भागामध्ये आरोग्य सेवा गुणवत्तापूर्ण देणे सरकारला आव्हानात्मक आहे. सर्व प्रश्नांचे गांभीर्य घेता विविध योजना लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. देशातील सार्वजनिक आरोग्य सेवा सहजासहजी साध्य कार्यक्षमता, परवडणारी, अतारदारी व गुणवत्तापूर्ण सेवेत ठेवणे आवश्यक आहे. यासाठीच भारत सरकारने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाला सुरुवात केली.

उद्देश

-) ग्रामीण भागात लोकांना गुणवत्तापूर्ण सेवा उपलब्ध करू घेणे.
-) या योजनाची योग्य प्रभावीपणे अंमलबजावणी करून सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था बळकटीकरणाची माहिती मिळवणे.
-) ग्रामीण भागातील गरीब जनतेला तसेच स्त्रिया व लहान बालके यांना प्राथमिक आरोग्य केंद्रात योग्य सेवा देणे यांचा अभ्यास करणे.
-) ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवांचे प्रभावी एकीकरण व्हावे यासाठी आरोग्य, पूरक पोषक आहार, स्वच्छ पाणीपुरवठा तसेच स्त्री-पुरुष समानता यांची माहितीचा अभ्यास करणे.
-) आयुष्य सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणा आणि परंपरागत उपचार पद्धती पुर्नजीवन यांना मुख्य प्रवाहात आणणे याची माहिती घेणे.
-) माता व बाल मृत्यू दर कमी करणे याविषयी माहिती घेणे.

गृहीतके

-) भारत सरकारने राबविलेली राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान हे राज्यामध्ये परिवर्तन व बळकटीकरण करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.
-) ग्रामीण भागातील जनतेला व महिला व बाल विकास विभागाच्या आरोग्य यंत्रणेत सुखसुविधा हि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या मार्फत कार्यक्षमता दिसून येते.

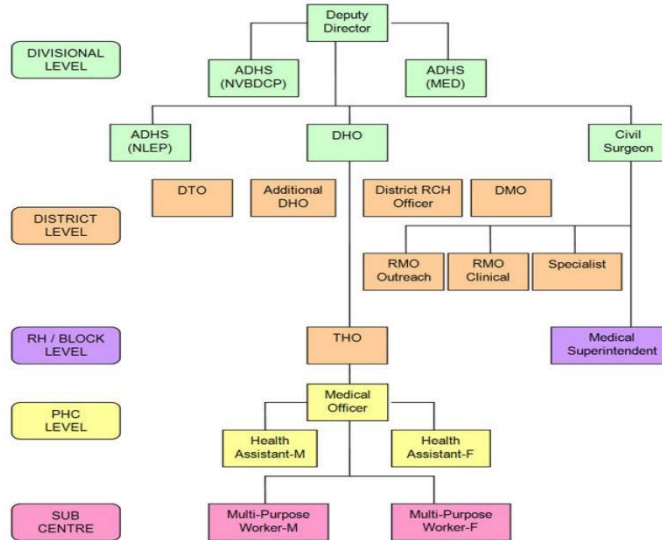
संशोधन पद्धती

तथ्य संकलन करण्यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर

दुय्यम साधनांचा आधारे संशोधकाला अहवाल, दैनंदिन, शासकीय व अशासकीय माहिती पुस्तिका, रेकॉर्ड, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिक, मासिके, वर्तमान पत्रे, तसेच इंटरनेट वरून घेतलेली माहिती संशोधकाला संशोधन अभ्यास करण्यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान याविषयी माहिती संग्रहित करता येते. संशोधनामध्ये करत असताना संशोधकाला याचा किती फायदा होणार किंवा समाजाला यांचा किती फायदा होणार आहे. यामुळे संशोधन करताना आपल्या पूरक पौष्टिक आहार, स्वच्छता परिसर, शासकीय योजनांचा आरोग्य विषयी असणारे योजना नक्की फायदा होणार आहे. हे संशोधक संशोधनात दुय्यम साधनांचा मार्गाचे माहिती मिळवता येते.

माहितीचे विश्लेषण

देशातील विकसित राज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे उत्तम रीतीने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान राबवत आहे. या आरोग्य अभियानाला यांच्यामार्फत जिल्ह्याच्या अंतर्गत आरोग्य स्थितीत तफावत दिसून येत आहे. यासाठी या अभियानाच्या माध्यमातून समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी १५ नोव्हेंबर २००५ मध्ये या अभियानाची सुरुवात झाली. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये आरोग्य मिशन व जिल्हा आरोग्य सोसायटी तयार करून राज्य अंतर्गत सरकारने २४ ऑक्टोबर २००५ मध्ये ठराव मंजूर केला आहे. आज महाराष्ट्र प्रशासकीय केंद्र आठ दिसून येतात. ठाणे, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नागपूर आणि अकोला या आरोग्य विभागात दिसून येतात. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान रचनात्मक तात्का खालील प्रमाणे आहे.

भारत सरकारने २००५ मध्ये आरोग्य मिशन सुरु केले. या आरोग्य मिशनमध्ये ज्या राज्यात मागासलेपणा आहेत त्या राज्यामध्ये सुरु केले आहे. भारतातील बालमृत्यूदर कमी करणे हे प्रमुख उद्देश घेवून सध्याच्या मातामृत्यू दर हजार बाळंतपणात ३ ते ४ माता मृत्यू प्रमाण दिसून येते. ते कमी करणे तसेच क्षयरोग, हिवताप व एड्स आजारांचा प्रादुर्भाव कमी करणे. सार्वजनिक यंत्रणा सर्व समावेशक आरोग्यसेवा व सर्व लोकांमध्ये पोहोचविणे खाजगी सेवांचा ७०% लोक वापर करतात. त्यांना सार्वजनिक आरोग्य सेवांचा करणेचा प्रयत्न करणे. ह्या मिशनमध्ये ग्रामीण व शहरी भागात लोकांपर्यंत या कार्यक्रमाचा सखोल यंत्रणा काम करत आहे. आरोग्य सेवा हि जास्तीतजास्त विकेंद्रीकरण करून जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती यांच्याकडे सोपविणे तसेच मिशनमध्ये अंगिकृत तत्व म्हणजे सहभागी होऊन आरोग्य सेवांचे नियोजन आणि आरोग्य जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांच्याकडे असावी. त्यामुळे पारदर्शकता दिसून येते. जिल्हा परिषद व्यवस्थापन व नियोजन यंत्रणा पुरवण्यात येते त्यांना व्यवस्थापन तज्ञ, शास्त्रीय व संगणक वापर करून आरोग्य सेवांची माहिती दैनंदिन कार्यपद्धती व्यवस्थित चालविणे यासाठी यंत्रणा आरोग्य मिशनची अपेक्षित आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र, ग्रामीण रुग्णालय आणि आरोग्य उपकेंद्र या आरोग्य यंत्रणा मजबूत तसेच दर्जेदार बनवण्यासाठी भारतीय सार्वजनिक आरोग्य वर्चस्व ही व्यवस्था केंद्र सरकारने तयार केली आहे. त्याचबरोबर आरोग्य केंद्राचा दर्जा, उपकरणे व मनुष्यबळ देखभाल तयार केली आहे. तसेच आरोग्य यंत्रणा चोवीस तास चालू असावी. तसेच ग्रामीण आरोग्य मिशनची काही योजना ही समाजाच्या सहभागातून सामाजिकीकरण करणे. तसेच समाज आरोग्य सेवांचे गाव पातळीवर आरोग्य समिती ही प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि ग्रामीण रुग्णालयावर कल्याण समिती याची निवड केलेली आहे. आरोग्य सेवांचे चांगले व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर अधिकार व निधी उपलब्धता आहेत. गावपातळीवर आरोग्यासाठी स्वयंसेविका म्हणून आशा कार्यकर्ती नेमली असून ते विविध प्रकारची आरोग्याची कामे करताना एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना ही केंद्र शासन असल्यामुळे गावात मिशनचे आरोग्य सेवा आणि अंगणवाडी यांचा समावेश आहे. अंगणवाडीवर यांचा समावेश आहे. अंगणवाडीवर एक महिना आरोग्य दिवस पाळला जातो. त्यामुळे माता बाल आरोग्यात सुधार दिसून येते.

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या आर्थिक वर्ष २०१९-२० मधील राष्ट्रीय आरोग्य अभियान या योजना प्रगती आणि विकास या संदर्भात माहिती मिळते. यांमध्ये जननी मृत्युदर, अर्भक मृत्युदर तसेच ५ वर्षाखाली बालकांची मृत्युदर यामध्ये झपाट्याने कमी झालेली दिसून येते. तसेच विविध आजारावर मात करून यशस्वी ग्रामीण आरोग्य मिशन पूर्ण केली आहे.

ग्रामीण आरोग्य मिशनचे ध्येय आणि लक्ष्य खालीलप्रमाणे आहेत.

-) ग्रामीण भागातील सांसर्गिक व असंसागिक रोगांवर नियंत्रण ठेवणे.
-) लहान बालके मृत्युदर आणि माता मृत्यू दर कमी करणे.
-) या अभियानात राष्ट्रीय ग्रामीण मुलांचे लसीकरण करणे.
-) क्षय रोगांवर नियंत्रण ठेवणे.
-) डेंग्यू व मलेरिया या आजारावर उपाययोजना करून रुग्णांचा वार्षिक आकडेवारी कमी करणे.
-) पंचायतराज संस्थेच्या मार्फत सुदृढ करण्यास चालना व मदत करणे.
-) सुलभ शौचालय व आरोग्य तसेच स्वच्छ पाण्याची व्यवस्था करणे.
-) लोकांना मोफत दवाखाने तसेच आरोग्याच्या संपूर्ण खर्च या अभियानाच्या मार्फत मिळते.
-) आशा वर्कर्स मदतीने आरोग्य व्यवस्था ही समाजातील कानाकोपऱ्यात व्यवस्था पोहोचविणे.
-) ग्रामीण आरोग्य मिशनद्वारे आरोग्याची जीवन शैलीला मदत व प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची वैशिष्ट्ये

-) या मिशनचा मुक्त भर लहान बालकांच्या व महिलांच्या आरोग्यासाठी सार्वजनिक लसीकरण करणे तसेच सेवा पुरवणे.
-) राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम ही सामुदायिक अभिसरण, आरोग्य वितरणद्वारे सर्व स्तरावर आरोग्य व्यवस्थेवर कार्यक्षम व जबाबदारी दिसून येते.
-) या मिशनचे प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे समुदायांचा सहभाग तसेच आर्थिक वाढीसाठी आंतर क्षेत्रीय समन्वय असणे आवश्यक आहे.
-) धोरणात्मक कृतीद्वारे संपूर्ण आरोग्य प्रणाली सुधारणे, सार्वजनिक ठिकाणी प्रतीबंधाधत्मक पुनर्वसन सेवा पुरविणे.
-) या अभियान क्षमता वाढीबरोबर सुधारित व्यवस्था तयार करणे या मिशनद्वारे पूर्ण करणे.

निष्कर्ष

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान हे भारतामध्ये परिवर्तन करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे आणि आरोग्य व्यवस्था कार्यक्षम, कर्तव्य, जबाबदारी तसेच राज्यामध्ये जिल्हा परिषदेच्या मार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्रात शासकीय योजने अंतर्गत महिला व लहान बालके यांना शासनाची योजनेच लाभ मिळवून देणे.

संदर्भसूची

1. पुराणिक डॉ. ल. दी. शिशू- आहार शासकीय माहिती पुस्तिका
2. एकात्मिक बालविकास सेवा -कार्य मार्गदर्शिका निर्मिती- केअर- इंडिया समाज व महिला कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार.
3. महिला व बाल विकास विभाग, राजमाता- बाल आरोग्य व पोषण मिशन (महाराष्ट्र शासन), महाराष्ट्रातील कुपोषण निर्मूलन योशोगाथा.
4. महिला व बाल विकास, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, २८, राणीचा बाग, पुणे- ४११००१. (महाराष्ट्र शासन).
5. <https://zpbeed.gov.in>
6. <https://www.adda247.com>
7. <https://mr.vikaspedia.in>
8. <https://arogya.maharashtra.gov.in>
9. <https://nrhn.maharashtra.gov.in>
10. <https://zpsolapur.gov.in>
11. <https://testbook.com>

“बँक कर्मचार्यांमध्ये तणाव व्यवस्थापन धोरणांचे सखोल विश्लेषण”

डॉ.अरुण पा माळी, डॉ. अमित धनसुख पटेल

गोषवारा

एखाद्या संस्थेच्या यशा मध्ये कामगारांच्या कार्यशक्तीचा मोठा सहभाग असतो कामगारांची उत्पादकता हा सर्वात निर्णायक घटक आहे. उत्पादकता या बदल्यात कर्मचार्यांच्या मनोसामाजिक कल्याणावर अवलंबून असते. बँकिंग संघटना, तांत्रिक क्रांती, सेवांमध्ये होत असणारे विविधीकरण आणि जागतिक बँकिंगच्या दृष्टीने कामगाराना मोठ्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. नव-नवीन यंत्रणा, बदलत चाललेली कार्यपद्धती यामुळे कर्मचार्यांवर तणाव येणे हे अटळ आहे; प्रगत तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे तंत्रे क्लिष्ट होत आहेत. आताच्या युगात कृत्रिम बुद्धिमत्ता मुळे अनेक लोकांना त्यांचे काम गमावण्याची भीती आहे. प्रत्येक कर्मचार्याला आपल्या नोकऱ्यांमध्ये होणाऱ्या अशा जलद बदलांचा सामना करता येत नाही. त्यामुळे कर्मचार्यांमध्ये तणावाचे वातावरण निर्माण होते. तणावामुळे एखाद्याचे आरोग्य, कामाची कामगिरी, सामाजिक जीवन आणि कुटुंबातील सदस्यांशी असलेल्या नातेसंबंधावर कळत नकळत परिणाम होऊ शकतो. तणावतणाव आणि त्याचे परिणाम वैयक्तिक आणि संस्थात्मक पातळीवर समजून घेतले पाहिजेत. बँक कर्मचार्यांमध्ये तणावाची कारणे आणि कामाच्या ठिकाणी निर्माण होणाऱ्या तणावाचा सामना करण्यासाठी कर्मचार्यांनी कोणते मार्ग वापरले हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधाचा कामाच्या ठिकाणी तणावाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि कामात सुधार आणण्यासाठी मदत होणार आहे.

कीवर्ड: तणाव व्यवस्थापन, कर्मचारी, योग आणि ध्यान.

१. परिचय

तणाव म्हणजे मनातील अनावश्यक व नकारात्मक विचारांच्या गर्दीमुळे मनाची जी स्थिती होते तिला 'तणाव' असे म्हणतात. एखाद्या परिस्थितीत मागण्या व उपलब्ध साधनसामुग्री यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्याने शरिराची जी अवस्था होते तिला तणाव असे म्हणतात. परिस्थितीत अचानक बदल झाल्यामुळे अशी अवस्था निर्माण होते. तणाव शारीरिक अथवा मानसिक असू शकतो. गतिशील सामाजिक घटक आणि जीवनशैलीच्या बदलत्या गरजांमुळे तणाव लक्षणीय बनला आहे. तणाव ही माणसाची बाह्य परिस्थितीशी जुळवून घेणारी प्रतिक्रिया आहे ज्यामुळे शारीरिक, मानसिक आणि वर्तणुकीतील बदल होतात. खरं तर, मध्यम पातळीचा तणाव आवश्यक प्रेरक मानला जातो. तथापि, उच्च पातळीच्या तणावामध्ये शारीरिक आणि भावनिक आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम करण्याची क्षमता असते, सर्व तणाव निसर्गात विनाशकारी नसतात. योग्य प्रमाणात तणावतणावामुळे कामाची आवड निर्माण होऊ शकते, सुप्त क्षमतांचा उपयोग होऊ शकतो आणि प्रेरणाही प्रज्वलित होऊ शकते. तणाव एखाद्या व्यक्तीला उत्पादक आणि रचनात्मक बनवू शकतो, जेव्हा तो ओळखला जातो आणि व्यवस्थित व्यवस्थापित केला जातो.

२. उद्दिष्टे

१. बँक कर्मचार्यांमधील तणावाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
२. बँक कर्मचार्यांवरील तणावाची पातळी जाणून घेणे.
३. बँक कर्मचार्यांच्या आरोग्यावर तणावाचे होणारे परिणाम अभ्यासणे.
४. बँक कर्मचार्यांमध्ये तणावाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी हस्तक्षेपात्मक धोरणांचे महत्त्व विश्लेषित करणे.

५. बँकांनी आयोजित केलेल्या तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

३. संशोधक कार्यप्रणाली

माहिती मिळवण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही वापरल्या जातात. नमुन्याचा आकार १०० आहे. तो पालघर जिल्ह्यातील विविध बँकेच्या कर्मचार्यांच्या मुलाखती घेउन माहिती गोळा करण्यात आली आहे. त्याच बरोबर पुस्तके, इंटरनेट वेब साइट्स, जर्नल्स ह्यामधून सुद्धा माहिती संकलित करण्यात आली आहे, दुय्यम डेटाचा स्रोत म्हणून माहितीचा वापर केला गेला. परिणाम विश्लेषण आणि याचा अर्थ लावण्यासाठी आणि संशोधक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी टक्केवारी विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे.

४ कामाच्या ठिकाणी तणाव

कामाच्या ठिकाणी तणाव हा हानिकारक आहे, जेव्हा व्यक्तीच्या क्षमतेपलीकडे त्याच्या अंगावर काम पडते तेव्हा तो कर्मचारी तणावात येतो. त्याची कुवत नसताना त्यांच्याकडून अधिक अपेक्षा ठेवल्या जातात तेव्हा तो कर्मचारी शारीरिक आणि मानसिक तणावाचा सामना करतो आणि त्यामुळे कर्मचार्यांकडून कमी गुणवत्तेचे काम किंवा काम पूर्ण न होणे ज्याचा त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी परिणाम होतो शेवटी त्याला नोकरी सुद्धा गमवावी लागते. अति तणावामुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात जसे हृदय विकास, रक्तदाब वाढणे, सतत भीती वाटणे, अल्सर, निद्रानाश, डोके दुखी इ. त्यामुळे कामाच्या ठिकाणी असलेला तणाव कर्मचार्यांची कार्यक्षमता कमी करतो. आजच्या काळात प्रत्येक कर्मचारी ह्या समस्यांचा सामना करीत आहे. सुमारे एक तृतीयांश कर्मचार्यांनी कामाच्या ठिकाणी उच्च पातळीच्या तणावाची तक्रार नोंदवली आहे. तर एक चतुर्थांश कर्मचार्यांनी कामाच्या ठिकाणी अनेक समस्या आहे असे मत नोंदवले आहे.

५. तणावाची लक्षणे:

गैरहजर राहणे, कामावरून पळून जाणे, जबाबदारी न पाळणे, कामावर उशिरा पोहोचणे, किंवा लवकर निघून जाणे इ., कामाच्या कामगिरीत बिघाड, अधिक त्रुटी निर्माण होणे, स्मरणशक्ती कमी होणे, इ., कुरघोडी करणे, अति-प्रतिक्रिया, वाद घालणे, चिडचिड होणे, चिंता इ., आरोग्य बिघडणे, अधिक अपघात, इ. अयोग्य खाण्याच्या सवयी (अति खाणे किंवा कमी खाणे), अति धूमपान आणि मद्यपान, निद्रानाश इ. लक्षणे तणावाची आढळतात.

६. तणावाचे स्रोत/कारणे

तणावाचे दोन प्रमुख स्रोत आहेत एक संघटनात्मक घटक आणि दुसरा वैयक्तिक घटक. संस्थात्मक घटक- वेतन/पगारातील भेदभाव रचना, कठोर नियम आणि कायदे, कुचकामी संप्रेषण, समवयस्क दबाव, ध्येय संघर्ष/ध्येय अस्पष्टता, अधिक केंद्रीकृत आणि औपचारिक संघटना रचना, कमी संधी, निर्णय क्षमतेचा अभाव, निर्णय प्रक्रियेत कर्मचार्यांचा सहभाग न घेणे, कर्मचार्यांवर अति व्यवस्थापकांचे नियंत्रण अशी अनेक कारणे आहेत. त्याच बरोबर काही वैयक्तिक घटक सुद्धा आहेत कि त्यामुळे कर्मचारी तणावात येतो जसे कि कुटुंबातील सदस्यांकडून, समवयस्क, वरिष्ठांकडून अधिक अपेक्षा असणे. कधी कधी वैयक्तिक वित्त समस्या, करिअरमधील अचानक बदल या सगळ्यामुळे तणाव निर्माण होतो. आजच्या आधुनिक काळात आणि आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे तणाव वाढला आहे. महागाई, तांत्रिक बदल, सामाजिक जबाबदारी आणि जलद सामाजिक बदल हे इतर संघटनाबाह्य घटक आहेत तणाव निर्माण करणे.

७. निष्कर्ष

बहुतेक कर्मचार्यांना त्यांच्या कामात गुणवत्ता नसल्याची भीती वाटते. त्यामुळे त्यांच्यावर तणाव येतो. बँकांमधील सर्वाधिक कर्मचारी तणावात असल्याचे दिसून आले आहे. ६७ टक्के कर्मचार्यांना असे वाटते की त्यांच्यावर कामाचा भार आहे. ५७ टक्के कर्मचार्यांना त्यांच्या कामाचे उद्दिष्ट पूर्ण न झाल्यामुळे तणाव जाणवतो. ५२ टक्के कर्मचार्यांनी

स्वीकारले की ते त्यांच्या महत्वाच्या घरगुती कार्याचा त्याग करून त्यांच्या बॉसच्या आदेशाचे पालन करतील. हे कर्मचार्यांमध्ये भीती आणि तणाव दर्शवते. ५१ टक्के कर्मचार्यांना त्यांच्या कौटुंबिक समस्यांमुळे तणाव जाणवतो. याचा अर्थ अशा कर्मचार्यांना इतर कर्मचार्यांच्या तुलनेत जास्त तणाव जाणवतो. निम्म्या कर्मचार्यांनी मान्य केले की कर्मचार्यांमध्ये संघर्ष आहे. उच्च व्यवस्थापनासाठी ही चिंतेची बाब आहे. केवळ २३ टक्के कर्मचार्यांना असे वाटते की कर्मचार्यांच्या तणावाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी बँकांनी वापरलेली रणनीती प्रभावी आहे. बहुसंख्य कर्मचारी तणावातून मुक्त होण्यासाठी उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करतात. १२ टक्के कर्मचारी त्यांना तणावापासून मुक्त करण्यासाठी योग किंवा इतर मार्गांचा वापर करतात. तणाव असूनही, बहुतेक कर्मचारी त्यांच्या सामाजिक जीवनात संतुलन राखतात.

कामाच्या ठिकाणी तणाव सारणीची कारणे आणि परिणाम

कारणे	परिणाम
१) कामाशी संबंधित तणाव: आंतर-वैयक्तिक तणाव, भूमिका संबंधित तणाव, कार्य नियंत्रण तणाव, संस्थात्मक-भौतिक वातावरण, तणाव देणारे	१) शारीरिक: हृदयरोग, व्रण, उच्च रक्तदाब, डोके दुखते, झोपेचा त्रास, आजार वाढले, काही कर्करोग, पाठदुखी
२) काम नसलेले तणाव: वेळेवर आधारित, तणाव आधारित, भूमिका आधारित संघर्ष	२) मानसशास्त्रीय: नोकरीत असमाधान, कमी बांधिलकी, थकवा, नैराश्य, मनःस्थिती, बर्नआउट
३) वैयक्तिक फरक : वैयक्तिक आरोग्य, ज्ञान-कौशल्य, सामना कौशल्य, लवचिकता कार्य होलिझम.	३) वर्तणूक : नोकरीची कमी कामगिरी, अधिक अपघात, सदोष निर्णय, उच्च अनुपस्थिती

तणाव व्यवस्थापन

तणाव व्यवस्थापन ही काळाची गरज आहे. आपण तणावाच्या परिस्थितीच्या पलीकडे जाण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी जीवन आपल्याला वेळोवेळी तणावाचा सामना करावा लागतो.

तणावतणाव, जर सुद्धा शकत नसतील, तर ते बऱ्यापैकी त्याचसाठी व्यवस्थापन करता येतात. नोकरीच्या ताणाचे प्रभावी व्यवस्थापन केवळ दोन अटींवरच साध्य करता येते. प्रथम, कर्मचारी वैयक्तिक तणावतणाव ओळखण्यास आणि त्यांचे परिणाम समजून घेण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे आणि दुसरे, बँकांनी/संस्थांनी तणाव प्रतिबंध, तसेच तणाव कमी करण्याचे तंत्र विकसित केले पाहिजे. तणाव व्यवस्थापन वैयक्तिक आणि बँकेच्या दृष्टिकोनातून दोन्हीसाठी महत्वाचे आहे. सामान्यतः असे गृहीत धरले जाते की तणावाचा सामना करण्यासाठी दोन मूलभूत पध्दती आहेत जसे की व्यक्तिभिमुख दृष्टीकोन आणि संस्थात्मक दृष्टीकोन.

तणावाचा सामना करण्यासाठी वैयक्तिक उन्मुख धोरणे

- एकल-सक्रिय - वाचन, लेखन, छायाचित्रण, कला, वाद्य वाजवणे, विविध गोष्टींचा संग्रह, धावणे, छंद, सुट्टी असे छंद जोपासणे.
- सांघिक- उपक्रम:- खेळ, खेळ, बाहेर खाणे, सुट्ट्या ह्यांचा अवलंब करणे.
- योग आणि ध्यान:- तणावावर मात करण्यासाठी हे उपयुक्त आहे.

तणावाचा सामना करण्यासाठी संघटनात्मक अभिमुख धोरणे

- वेळेमध्ये लवचिकता:- कर्मचार्यांना कामाचा दिवस आधी किंवा नंतर सुरु किंवा संपवण्याची परवानगी दिल्याने कामाचा/जीवनाचा तणाव कमी होऊ शकतो, विशेषतः काम करणाऱ्या पालकांसाठी. वेळेमध्ये लवचिकतामुळे गर्दीच्या वेळेत प्रवासाचा तणावही कमी होऊ शकतो.

- काम वाढून घेणे:- प्रत्येक काम करण्यासाठी प्रशिक्षित किमान दोन लोकांना अनुमती देते, प्रत्येक कर्मचार्याला उत्पादकता न गमावता वेळ घालवता येतो.
- घरून काम. घरातून काम केल्याने उच्च मनोबल आणि नोकरीचे समाधान मिळते आणि कर्मचार्यांवरचा तणाव कमी होते, याचे मुख्य कारण म्हणजे घरी काम केल्याने कर्मचार्यांना त्यांचे काम कसे करावे यावर अधिक नियंत्रण मिळते, घरी काम केल्याने कामगारांना काम/कौटुंबिक मागण्या चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित करण्यात मदत होते.
- दुपारच्या जेवणाचे अधिक तास:- दुपारच्या जेवणाचा वेळ वाढवल्याने मध्येच नाश्ता साठी जाणे, ब्रेक घेणे कमी होईल. पुरेसा वेळ शांत होण्यासाठी किंवा चालण्यासारख्या इतर तणाव-कमी करण्याच्या क्रियाकलापांसाठी देखील वेळ देऊ शकतो.
- चांगल्या आरोग्यसेवा पुरवणे:- वैद्यकीय बिलांचे निराकरण करण्यात मदत करणे आणि विमा आणि प्रदात्यांशी संवाद साधणे यासारख्या आरोग्य सेवा समस्यांचे वैयक्तिकरित्या निराकरण करू शकणाऱ्या तज्ञाची ऑफर कर्मचार्यांना चिंता कमी करण्यास आणि त्यांच्या नोकरीवर लक्ष केंद्रित करण्यात मदत करू शकते[6].
- EAPs (कर्मचारी सहाय्य कार्यक्रम):- कर्मचारी कार्यप्रदर्शन आणि उत्पादकता वाढवण्यासाठी मानव संसाधन विभागामार्फत विविध कौशल्य शिक्षण, व्याख्याने, प्रशिक्षणे राबवून कर्मचार्यांच्या वैयक्तिक समस्यांचे मूल्यांकन आणि निराकरण करण्यासाठी योग्य नियोजन करणे.
- तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम संघटनात्मक स्तरावर तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम आयोजित करणे, तणावाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि कर्मचार्यांना तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम शिकण्यास तयार करणे.

८. निष्कर्ष

तणाव ओळखला जातो, ओळखता येतो आणि त्याचे व्यवस्थित व्यवस्थापन सुद्धा करता येते. वेळेत जर तणावाचे व्यवस्थापन केले तर त्याचा फायदा वैयक्तिक आणि संघटनात्मक दोन्ही स्तराला होतो. वैयक्तिक आरोग्य चांगले राहते आहे संघटनात्मक उद्दिष्टे गाठता येतात. एखादा व्यक्ती अधिक कार्यक्षम असतो जेव्हा तो तणावमुक्त असतो. तणाव वेळेत ओळखून त्यावर्ती काम करणे खूप गरजेचे आहे. तणावाचा सामना करण्यासाठी सकारात्मक दृष्टीकोन आणि ध्यान उपयुक्त ठरते. संस्थांनी योग्य पावले उचलल्यास तणाव कमी होऊ शकतो. तणावमुक्त कर्मचारी त्यांच्या समकक्षांच्या तुलनेत चांगले कार्य करतात, अधिक परिश्रम करतात, अधिक आनंदी असतात आणि दीर्घकालीन वचनबद्ध असतात. जीवनाकडे व्यापक दृष्टीकोन ठेवल्यास तणावाची धारणा नक्कीच बदलेल. आपण तणावाचे योग्य व्यवस्थापन केले तर निरोगी जीवनशैलीसाठी तसेच संघटनात्मक कल्याणासाठी तणावाला सकारात्मक किंवा फायदेशीर तणावामध्ये बदल करू शकतो आणि आपण यशस्वी होऊ शकतो.

संदर्भसूची

- [१].डॉ. के. चंद्रसेकर (२०११), "कामाच्या ठिकाणचे वातावरण आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांमधील संघटनात्मक कामगिरीवर त्याचा प्रभाव", इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ एंटरप्राइझ कॉम्प्युटिंग अँड बिझनेस सिस्टम्स, खंड. १, अंक १, जानेवारी २०११
- [२].काथिरवेल एन,(२००९), द आययूपी जर्नल ऑफ मॅनेजमेंट रिसर्च, खंड. आठवा, क्रमांक ११, २८-४४
- [३].न मेरी बर्ग आणि इतर, 'स्ट्रेस बर्नआउट'. (२००६), जर्नल ऑफ ऑक्युपेशनल मेडिसिन अँड टॉक्सिकोलॉजी
- [४].सेलिस, एच., (१९३६), पेस्टनजी, डीएम (१९९९), स्ट्रेस अँड कॉपिंग: द इंडियन एक्सपीरियन्स, सेज पब्लिकेशन, दुसरी आवृत्ती, पृष्ठ १५
- [५].स्टीव्हन एल. सॉटर पीएचडी, व्यावसायिक तणाव आणि काम-संबंधित वरच्या टोकाचे विकार: संकल्पना आणि मॉडेल, व्यावसायिक आरोग्य मानसशास्त्र जर्नल

[६].केली, के आणि हार्कोर्ट, एम., (२००१), व्यावसायिक तणाव: न्यूझीलंड आणि रिझर्व्ह बँकेचा अभ्यास, मानव संसाधन व्यवस्थापनातील संशोधन आणि सराव

[७].भोळे (१९७७), काही योगाभ्यासांचे सायको फिजियोलॉजिकल महत्त्व, आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सादर केलेला शोधनिबंध, आरोग्य आणि रोगांमधील तणाव, बनारस हिंदू विद्यापीठ, वारंसी.

[८].डॉ. के.एन उडुपा., (१९९७), बायोकेमिकल स्टडीज ऑन मेडिटेशन, हेल्थ अँड डिसेज, बीएचयू, वारांसीमधील तणावावरील आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सादर केलेला पेपर.

[९].पेस्टोनजी (१९९९), स्ट्रेस अँड कॉपिंग: द इंडियन एक्सपीरियंस, दुसरी आवृत्ती, नवी दिल्ली, सेज पब्लिकेशन्स.

[१०].www.stressmanagementreview.com

[११].www.Stress.org

मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक विषयी समस्या - एक अध्ययन

संतोष लक्ष्मण फुफाणे

प्रा. अर्पण शिक्षण संस्था संचलित

माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक कनिष्ठ महाविद्यालय वाकडपाडा- उधाळे जि - पालघर ४०१६०४

गोषवारा ()

मोखाडा तालुका हा पर्यावरणाच्या सानिध्यातील तसेच, सह्याद्री पर्वतरांगेलगतचा डोंगराळ भागातील पालघर जिल्ह्यातील निसर्गरम्य वातावरण असलेला एक तालुका आहे. मोखाडा तालुक्यात मोखाडा शहराचा काही भाग आणि खोडाळा गावचा काही भाग सोडला तर, बहुसंख्य (७५-८०%) शेतकरी लोकांची कुटुंब वस्ती आहे. तालुक्यातील शेतकरी कुटुंबाचे उपजीविकेचे मुख्य साधन शेती हे असल्याने त्यांना बँकेच्या सेवांची मदत मिळणे अत्यंत गरजेचे आहे.

शेती व्यवसायाला बँक सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात अनेक बँकांची स्थापना करण्यात आली, कालांतराने का होईना त्यातील काही बँकांच्या शाखा मोखाडासारख्या अतिदुर्गम भागातील तालुक्यापर्यंत पोहोचल्या त्यामधीलच एक बँक ऑफ इंडिया या व्यावसायिक बँकेच्या शाखेची स्थापना सन १९८९ मध्ये मोखाडा तालुक्यातील वाकडपाडा या एका खेडेगावात झाली आहे. तालुक्यात बँक ऑफ इंडियाच्या शाखेची स्थापना होऊन आज ३५ वर्ष पूर्ण झाले आहेत. परंतु आजही मोखाडा तालुक्यातील शेतकरी खूप सार्या समस्यांना सामोरे जात आहेत. त्यातीलच बँक विषयक समस्या ही एक मुख्य समस्या आहे. म्हणूनच मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक विषयी समस्यांचे अध्ययन करणे महत्वाचे ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये बँक ऑफ इंडिया या बँकेच्या शेतकऱ्यांना येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधन संकल्पना ()

शेती, शेतकरी, कर्ज, सामाजिक विकास, आर्थिक विकास, योजना, दुर्गम भाग.

१) प्रस्तावना :-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. अशी जगात भारत देशाची ओळख आहे. देशाची अर्थव्यवस्था मुख्यता शेतीवर अवलंबून असल्याने देशात बहुसंख्य शेतकरी वर्ग असल्याचे समजते. कृषिप्रधान देशात कृषिप्रधान महाराष्ट्राची ओळख आहे.

शेतकरी ही शेत धारण करणारी व्यक्ती असते. शेती करणारा तो शेतकरी, शेतकरी म्हणजे प्रत्यक्ष जमीन कसणारा, शेतात राबराब राबणारा वर्ग. शेतात येणाऱ्या पिकाच्या उत्पन्नावरून शेतकऱ्यांची उपजीविका चालते. शेतकरी हा ग्रामव्यवस्था आणि कृषी समाज रचनेचा कणा म्हणून ओळखला जातो. मोखाडा तालुक्यातील शेतकरी त्यांच्या अस्तित्वासाठी शेती आणि शेतीशी संबंधित कामांवर पूर्णपणे अवलंबून आहेत. मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांची मुख्य समस्या ही आहे की, बँकेच्या सोयीसुविधा त्यांच्यापर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत. जसे कर्ज योजना, विमा योजना, चबत योजना, ऑनलाईन सेवा, पत पुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा अभाव इ. तालुक्यातील शेतकरी प्रभावी, विकसित आणि कार्यक्षम शेतकरी बनविण्यासाठी या विषयावर अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने आता मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांचा विकास होणे आवश्यक आहे. अशा रीतीने मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त बँक सेवांचा लाभ मिळण्यासाठी ज्ञान आणि माहितीची देवाणघेवाण करणे महत्त्वाचे ठरेल.

२) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

२.१) प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन संशोधन पद्धती -

i) प्राथमिक तथ्य संकलन पद्धती -

प्राथमिक तथ्य संकलन संशोधन पद्धतीनुसार संशोधनाकरिता मुलाखत आणि प्रश्नावलीचा वापर केला आहे. मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांची प्रश्नावली द्वारे मुलाखत घेऊन त्यांच्या समस्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ii) दुय्यम तथ्य संकलन पद्धती -

दुय्यम तथ्य संकलन संशोधन पद्धतीनुसार संशोधनासाठी निवड केलेल्या विषयाची माहिती विविध लेख, बँकांचा अहवाल, शासकीय अहवाल, सामाजिक माध्यमे व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करून संकलित करण्यात आली आहे.

३) संशोधनाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

i) मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक ऑफ इंडिया शाखा वाकडपाडा या बँकेविषयी असलेल्या समस्यांचे अध्ययन करणे.

ii) मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना बँकेकडून दिल्या जाणाऱ्या सुविधांचे अध्ययन करणे.

iii) मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक विषयक समस्या सोडविण्यासाठी संशोधक म्हणून उपाययोजना सुचविणे.

४) संशोधनाची गृहीतके :-

i) बँकेच्या योजनांचा शेतकऱ्यांना फायदा झाला आहे.

ii) शेतकऱ्यांच्या निरक्षरतेमुळे बँकेच्या योजनांचा लाभ पुरेशा घेऊ शकत नाही.

५) माहितीचे विश्लेषण :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी केवळ मोखाडा तालुक्यातील महिला शेतकरी व पुरुष शेतकऱ्यांच्या बँकेविषयी असलेल्या समस्यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना पुढील समस्यांना सामोरे जावे लागते

५.१) वाहतूक/प्रवास व्यवस्थेची समस्या :-

मोखाडा तालुका हा पालघर जिल्ह्यातील अतिदुर्गम भागात वसलेला तालुका आहे. या तालुक्यात वाहतुकीचे प्रमाण तुरळक आहे. शेतकऱ्यांना बँक विषयक कामांकरिता बँकेपर्यंत पोहोचण्यासाठी वाहतूक व्यवस्थेचा सामना करावा लागत आहे. विशेषतः महिला शेतकऱ्यांना प्रवाशाच्या बाबतीत तारेवरची कसरत करावी लागते. त्याचे मुख्य कारण

म्हणजे बँक ऑफ इंडियाचे ठिकाण तालुक्याच्या अगदी शेवटच्या टोकाला आहे. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना बँकेपर्यंत पोहोचणे आणि बँकेतील काम आटोपून घरी परत जाण्यासाठी संपूर्ण दिवसच खर्च करावा लागतो.

५.२) खाते उघडण्यासाठी येणारी समस्या :-

बँकेत खाते उघडण्यासाठी शेतकऱ्याला बँक छापील स्वरूपात अर्जाचा नमुना देते. तो अर्जाचा नमुना भरण्यासाठी शेतकऱ्याची निरक्षरता तर आड येथेच पण त्याचबरोबर अर्जाच्या नमुन्यासोबत आधार कार्ड, रेशन कार्ड, ग्रामपंचायत कडून दिला जाणारा रहिवाशी दाखला, पॅन कार्ड अशा तत्सम कागदपत्रांच्या झेरॉक्स प्रति, स्वतःचे पासपोर्ट आकाराचे रंगीत दोन फोटो अर्जाच्या नमुन्यासोबत बँकेच्या नियमानुसार जोडणे बंधनकारक आहे. परंतु झेरॉक्स व फोटो काढण्याची सुविधा शेतकऱ्यांच्या गावात किंवा शेजारील गावात उपलब्ध नसल्याने व तालुक्याचे ठिकाण एकीकडे आणि बँकेचे ठिकाण दुसरीकडे अशी परिस्थिती असल्याकारणाने गाव ते तालुका, तालुका ते बँकेचे ठिकाण असे हेलपाटे मारण्यातच शेतकऱ्यांचा बराच वेळ निघून जात असतो. त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या शेती व्यवसायावर होतो.

५.३) डिपॉझिट व विड्रॉल स्लिप भरण्यास अडचणी :-

मोखाडा तालुक्यातील शेतकरी हा मोठ्या प्रमाणावर निरक्षर आहे. आपल्याकडील रोख रक्कम बँकेत आपल्या खात्यावर जमा करण्यासाठी डिपॉझिट स्लिप तर आपल्या खात्यातील रक्कम काढण्यासाठी विड्रॉल स्लिप भरावी लागते. परंतु शेतकरी स्वतः निरक्षर असल्यामुळे कोणतीच स्लिप भरता येत नसल्याकारणाने साक्षर व्यक्तीवर अवलंबून राहावे लागते.

५.४) बँक कर्मचार्यांचे भाषेसंबंधी शेतकऱ्यांना येणारी समस्या :-

बँक ऑफ इंडिया ह्या राष्ट्रीयकृत बँकेची शाखा वाकडपाडा सारख्या खेडेगावात उघडण्यात आलेली आहे या बँकेतील कर्मचारी वर्ग हा उत्तर प्रदेश, बिहार, दक्षिण भारत अशा ठिकाणाहून आलेला असल्याने कर्मचारी हे बहुधा हिंदी भाषिक असतात. बँक कर्मचार्यांची भाषा शेतकऱ्यांना आणि शेतकऱ्यांची भाषा बँक कर्मचार्यांना समजण्यासाठी बराच कालावधी जातो. म्हणून बँक कर्मचार्यांबरोबर संवाद साधण्यासाठी शेतकऱ्यांसमोर भाषेचा अडथळा निर्माण होतो.

५.५) अपुरा वीज पुरवठा :-

सतत वीज जाणे किरकोळ कारणासाठी वीजपुरवठा खंडित होणे हे तर, मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या पाचवीला पुजलेले आहे. डहाणू येथील वीज निर्मिती केंद्रातून तालुक्याला वीज पुरवठा केला जातो. ती वीज डहाणूपासून मोखाड्याला येईपर्यंत ४०% खर्च होऊन जाते. अतिदुर्गम आणि डोंगराळ भाग असल्यामुळे जुन्या तारा, वाकलेले पोल कमी दाबाचा वीज पुरवठा, त्यातच वन विभागाची आडकाठी अशा अनेक समस्या शेतकऱ्यांसमोर उभ्या आहेत. पावसाळ्यामध्ये ४८ तासाहून अधिक तास वीज पुरवठा खंडित राहतो. त्याचा परिणाम बँकेच्या कामकाजावर होतो. याही समस्येला शेतकऱ्याला सामोरे जावे लागते.

५. ६) इंटरनेट सुविधेचा अभाव :-

आधुनिक युगात इंटरनेटला बँक व्यवसायाचा कणा मानले जाते. १९८९ साली वाकडपाडा या अति दुर्गम, डोंगराळ भागातील गावात बँक ऑफ इंडिया या बँकेच्या शाखेची स्थापना झाली असली, तरी बँक व्ही एस एन एल व बी एस एन एल या नामांकित कंपन्यांचे इंटरनेटचा वापर बँकिंग कामासाठी करीत आहे. परंतु डोंगराळ भाग असल्याकारणाने पाहिजे त्या प्रमाणात इंटरनेट चालत नाही. त्यामुळे बँकेचे कामकाज संथ गतीने चालते म्हणून शेतकऱ्यांना बराच वेळ बँकेतील कामासाठी खर्च करावा लागतो.

५. ७) ऑनलाइन सुविधेचा अभाव :-

सध्याचे युग हे इंटरनेटचे युग आहे. बँकेचे कार्य हे ऑनलाइन तंत्रज्ञानावर चालत आहे. बँक ऑफ इंडिया ही आर टीजी एस, एन एफ टी, आय एम पी एस यासारख्या ऑनलाइन सुविधा पुरविते पण इंटरनेट सुविधा बंद पडली की ऑनलाइन सुविधा बंद पडते परिणामी शेतकऱ्यांना ऑनलाइन सुविधा पूर्वत होईपर्यंत, बँकेतच तासंतास वेळ घालवावा लागतो.

५. ८) अपुरा चलन पुरवठा :-

बँक ऑफ इंडिया ही बँक वाकडपाडासारख्या दुर्गम भागात व तालुक्यापासून दूरवरच्या अंतरावर आहे. बँकेत ठेवी ठेवणारे ठेवीदार शेतकरी आणि अल्प उत्पादन धारक दुकानदार असतात. पाहिजे त्या प्रमाणात बँकेला ठेवी मिळत नाहीत. ज्यामुळे बँकेला चलनपुरवठ्याच्या समस्येला सामोरे जावे लागते. शेतकऱ्यांना स्वतःच्या खात्यातील पैसे काढण्यासाठी दोन दोन दिवस बँकेत ये जा करावी लागते. शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील लग्नकार्य किंवा इतर मोठे समारंभ असल्यास मोठ्या रकमेची आवश्यकता भासते अशावेळी बँक ताबडतोब मोठी रक्कम उपलब्ध करून देत नाही. त्यासाठी बँकेला आठ ते दहा दिवस अगोदर सूचना द्यावी लागते. अशाप्रकारे अपुर्या चलन पुरवठ्यामुळे शेतकऱ्यांना स्वतःच्या खात्यातील रक्कम मिळविण्यास अडचणीचा सामना करावा लागतो.

५. ९) एटीएम सुविधेचा अभाव :-

बँक ऑफ इंडिया ही राष्ट्रीयकृत बँक असून ती आपल्या शेतकरी ग्राहकांना खात्यातील रक्कम काढण्यासाठी एटीएम कार्ड उपलब्ध करून देते. पैसे काढणे किंवा जमा करण्यासाठी एटीएम कार्डचा वापर करता येतो. तसेच विविध सुविधांसाठी जसे की, खात्यातील शिल्लक नगद चौकशी, पैसे हस्तांतरण, धनादेश पुस्तक मागणीसाठी देखील याचा उपयोग होतो. आज 'रोक स्वीकृती यंत्राद्वारे' रोख रक्कम खात्यामध्ये जमा करण्याची सुविधा देखील उपलब्ध आहे. परंतु मोखाडा तालुक्यात बँक ऑफ इंडियाचे एकही एटीएम मशीन उपलब्ध नाही. एटीएम कार्ड चालू करण्यापासून ते एटीएम कार्डद्वारे पैसे काढण्यासारखी कामे करण्यास शेतकऱ्यांना कल्याण, इगतपुरी, नासिक यांसारख्या दूरवरच्या शहर ठिकाणी जावे लागते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला अधिक वेळ व अधिक पैसा खर्च करावा लागतो. आणि शेतीच्या कामापासून वंचित रहावे लागते.

५.१०) शेतकऱ्यांना कर्ज मिळविण्यास येणारी समस्या :-

आधीच अठरा विश्व दारिद्र्य मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या वाटेला आलेले आहे. शेती व्यवसाय सुरू करण्यासाठी भांडवल म्हणून मुख्य स्रोत बँकेकडून मिळणारे कर्ज असल्याने शेतकऱ्यांना पीक कर्जाची गरज भासते. पीक कर्ज घेताना बँकेकडून शेतकऱ्याचा सातबारा, शेतकऱ्याचे वय कर्जासाठी तारण ठेवण्याचे साधन या गोष्टींकडे बारकाईने लक्ष दिले जाते. कर्जदार शेतकऱ्याचा मृत्यू किंवा कुटुंब विभाजन होऊन मुले वेगळी निघाली तरीही कर्जाचा बोजा एकाच सातबारावर राहतो. पीक कर्जासाठी शेतीत येणारे पीक हेच कर्जाच्या तारणाची एक हमी असते. म्हणून बऱ्याच शेतकऱ्यांना बँक कर्ज नाकारते.

५.११) शेती विमा विषयक समस्या :-

एप्रिल २०१६ मध्ये भारत सरकारने प्रधानमंत्री पिक विमा योजना सुरू केली आहे. तसेच प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना देखील शेतकऱ्यांना दिली जाते. परंतु शेतकरी आणि बँक यांचे दूरवरचे नाते असल्याकारणाने शेतकऱ्यांचे बँक खात्याशी वैयक्तिक आधार क्रमांक संलग्न न करून घेतल्यामुळे आधार अभावी शेतकऱ्यांच्या खात्यात

पिक विमा भरपाईची रक्कम बँकेला वर्ग करता येत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्याला पिक विमा योजनांचा लाभ घेता येत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांना शेती विमा पासून वंचित राहावे लागते.

५.१२) बँक योजनांचा लाभ न मिळणे :-

मोखाडा तालुक्यातील शेतकरी तालुक्याच्या कानाकोपऱ्यात विखुरलेला आहे. तसेच तालुक्यातील शेतकरी हा निरक्षर देखील आहे. त्यामुळे बँकेच्या ज्या विविध योजना राबविल्या जातात. त्या योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत. जरी योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचली तरी, ती उशिरा पोहोचते. शेतकऱ्यांच्या निरीक्षरतेमुळे त्यांना योजनांचा लाभ घेता येत नाही.

५.१३) नवीन तंत्रज्ञाना विषयी समस्या :-

सध्याचे युग हे तंत्रज्ञानाची युग आहे. बँक ऑफ इंडिया ही राष्ट्रीयकृत बँक असल्याने तंत्रज्ञान युक्त बँक आहे. आज सर्वच बँका नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपले कार्य पूर्ण करतात. बँक नेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग प्स इत्यादी विविध सुविधा देते. बँकेचे नवीन मोबाईल बँकिंग पेमेंट प्स (कधीही कुठेही बँकिंग साठी सुरक्षित) सुरक्षित आणि सोयीस्कर चॅनेल आहे. घरबसल्या आपल्या खात्यात प्रवेश करून, एम पासबुक पाहू शकतो, निधी हस्तांतरित करू शकतो, चेकच्या स्थितीचा मागोवा घेता येतो. वीज, गॅस, पाणी यांचे बिल भरता येतात. पण तंत्रज्ञानाच्या अपुर्या ज्ञानामुळे प्स वापर करणे शक्य नाही. बायोमेट्रिक हा ही तंत्रज्ञानाचा एक भाग आहे. ग्राहकांना आपला वेळ वाचविण्यासाठी आपल्या खात्यात पैसे जमा करणे, खात्यातील पैसे काढणे अशी दोन्ही कामे या तंत्रज्ञानामुळे करता येतात. परंतु बँक ऑफ इंडियाची वाकडपाडा शाखा मात्र बायोमेट्रिक सुविधेस अपवाद ठरत आहे. कारण या बँकेत बायोमेट्रिक सारखी महत्त्वाची ही सुविधाच उपलब्ध नाही.

५.१४) शेतकऱ्याचे वय :-

बँक शेतकऱ्यांना सेवा पुरवण्या अगोदर शेतकऱ्यांच्या वयाचा विचार करते. मोखाडा तालुक्यातील बरेच शेतकरी वयोवृद्ध शेतकरी आहेत. हे शेतकरी आपले वय झाले म्हणून बँकेपर्यंत पोहोचण्यास असमर्थ ठरतात. त्यामुळे शेतकरी बँक सेवे पासून दुरावतात, अशा वयोवृद्ध शेतकऱ्यांना बँकेच्या सेवा न मिळाल्याने आपल्या शेती व्यवसायाला मुकावे लागते. शेवटी वयोवृद्ध शेतकऱ्यांच्या वाटेला दारिद्र्य आल्याचे दिसून येत आहे. वरील प्रमाणे मोखाडा तालुक्यात समस्या पहावयास मिळाल्या.

६) मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक विषयक समस्या सोडविण्यासाठी शिफारसी :-

- i) शासनाने शेतकऱ्यांच्या संरक्षणासाठी, शेतकऱ्यांच्या हिताचे बँक विषयक कायदे करणे आवश्यक आहे.
- ii) शेतकऱ्यांच्या बाबतीत बँकेचे नियम व अटी काही प्रमाणावर शिथिल करण्याची आवश्यकता आहे.
- iii) शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञान युक्त अवजारे व शेतीपूरक साधने सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
- iv) शेतकऱ्यांना सुधारित व अधिक पीक देणारे बी बियाणाचापुरवठा करणे आवश्यक आहे.
- v) शेतकऱ्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.
- vi) बचतगट चळवळीच्या माध्यमातून मोखाडा तालुक्यातील महिला शेतकरी व विधवा महिला शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविणे आवश्यक आहे.
- vii) मोखाडा तालुक्यात बँक ऑफ इंडियाचे एटीएम बसविणे आवश्यक आहे.

viii) ऑनलाइन कामे सुरळीत व व्यवस्थित चालावेत यासाठी बँक ऑफ इंडिया ने चांगल्या दर्जाच्या इंटरनेटची उपलब्धता करून घेणे.

७) सारांश:-

प्रस्तुत संशोधनात मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक ऑफ इंडिया या बँकेविषयी अनेक प्रकारच्या समस्यांचे सविस्तर विवेचन करण्यात आलेले आहे. मात्र शासनाने कायदा, विविध उपाय योजना, बँका, स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या बँक विषयी समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. बेरोजगारीमुळे त्रस्त झालेला सुशिक्षित तरुण वर्ग नोकरीच्या संधी उपलब्ध नसल्याने शेती व्यवसायाकडे वळलेला आहे. शेती व्यवसायाची सुरुवात करण्यापासून, तो यशस्वीपणे शेती व्यवसायिक होईपर्यंत एकीकडे शासनाच्या व बँकेच्या योजनांपासून त्याला अंधारातच ठेवले जाते. तर दुसरीकडे बँकेच्या अनेक समस्यांना सामोरे जाण्यातच हातपाय हलवावे लागत आहेत. कोकणातील इतर भागाचा अभ्यास करता मोखाडा तालुक्यातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती आणखीनच अवघड आहे. मोखाडासारख्या अतिदुर्गम तालुक्यात शेती व्यवसाय वाढीस लागला आहे. परंतु शासन व बँक यांच्या अपुर्या योजनांमुळे योग्य तो विकास होताना दिसत नाही. परिणामी शेतकरी टिकवणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :-

- १) फुले, सुरेश कृषी भूगोल: विद्याभारती प्रकाशन
- २) दिव्य मराठी-दैनिक-ई पेपर
- ३) ://...
- ४) <https://www.bajajallianz.com>
- ५) <https://www.esakal.com>
- ६) <https://palghar.gov.in/>
- ७) <https://bankofindia.com>
- ८) <https://mahasarkar.360marathi.in>

श्रमशक्तीतून ग्रामीण विकास व रोजगार हमी योजना.

अनंत रावसाहेब आवळे

सहाय्यक प्राध्यापक- ग्रामीण विकास विभाग प्रमुख.

गोषवारा-

ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर भारतातील ग्रामीण भागाचा विचार करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. आजही ग्रामीण भागाचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. आणि भारतीय शेती ही आजही मोठ्या प्रमाणात निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतीतून मिळणारे उत्पादन व शेती व शेती पूरक व्यवसायातून मिळणारा रोजगार याबद्दल नेहमीच शासनगता निर्माण होत असते. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण भागातील लोकांना आपल्याच भागात जर वर्षभर रोजगार उपलब्ध झाला. तर ग्रामीण भागातून होणारे शहरी भागातील स्थलांतर कमी होऊन ग्रामीण भागाचा कायापालट होण्यास वेळ लागणार आहे. कारण ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात श्रमशक्ती उपलब्ध आहे. या श्रमशक्तीच्या पर्याप्त वापर करून ग्रामीण भागाचा कायापालट होऊ शकतो.

संशोधनाचा उद्देश-

1. ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचा पर्याप्त वापर करणे.
2. शहरी भागातील होणारे स्थलांतराचा प्रश्न मार्गी लावणे
3. ग्रामीण भागातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा पर्याय करून घेणे.

संशोधनाचे महत्त्व-

ग्रामीण भागातील लोकसंख्येची मुख्य समस्या बेरोजगारी व बेरोजगारी निर्माण झाल्यामुळे

आलेले दारिद्र्य व दारिद्र्यामुळे आलेले नैराश्य त्यामुळे निर्माण झालेली व्यसनाधीनता यासारखे अनेक प्रश्न ग्रामीण भागात झालेले आहेत त्या प्रश्नाची उकल करण्याच्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण भागात उपलब्ध असलेली श्रमशक्ती व महाराष्ट्र शासनाची रोजगार हमी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीच्या मुळे ग्रामीण भागाचा झालेला कायापालट होऊ शकतो हे सदर संशोधनातून श्रमशक्तीचे महत्त्व समाजाला त्याचे महत्त्व पटू शकेल.

संशोधन पद्धती-

संशोधक स्वतः ग्रामीण भागात राहत असताना असल्यामुळे अनेक कारणांमुळे ग्रामीण भागामध्ये विविध कारणास्तव जाण्याचा योग असतो, त्यामुळे श्रमशक्तीतून ग्रामीण विकास शक्य होऊ शकतो. व या श्रमशक्तीला जर शासनाच्या रोजगार हमी योजनेचा जर योग्य पद्धतीने हातभार लागला तर ग्रामीण विकास सहज शक्य होऊ शकतो हे संशोधकाने जव्हार तालुक्यातील या गावांमध्ये प्रत्यक्ष अनुभवलेले आहे संशोधन पूर्ण करताना त्या ग्रामपंचायतीचा उल्लेख या संशोधनामध्ये केलेला आहे.

संशोधनाचे विशदीकरण-

रोजगार हमी कायद्यातील तरतुदीच्या अधीन राहून ग्रामीण भागातील व्यक्तीला शंभर दिवस त्याच्या गाव भागातच रोजगार उपलब्ध करून देणे हे रोजगार हमी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे शक्य झालेले आहे.

ग्रामीण भागातील ज्या रोजगारांना प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झाला नाही तरी या कार्यक्रमांतर्गत त्यांना रोजगार भत्ता दिला जातो ही सुद्धा या कार्यक्रमाचे अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. परंतु रोजगारापासून वंचित न राहता रोजगार करून मिळालेल्यापैशाचा वापर करणे त्यांना खूप महत्त्वाचे वाटत आहे. ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीच्या जोरावर जर ग्रामीण भागाचा विकास करायचा असेल तर खालील महत्त्वाच्या बाबींचा विचार करणे गरजेचे आहे,

कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट-

सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाने खेडे हा विकासाचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो त्यामुळे खेड्यांमध्ये उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधन संपत्ती म्हणजे जमेल पाणी वन तलाव नद्या या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा पर्याप्त वापर करून गावाचा विकास साधने ही महत्त्वाची संकल्पना आहे. ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीला जर शासनाच्या रोजगार हमी योजनेअंतर्गत जर रोजगार उपलब्ध झाला तर ग्रामीण भागाचा कायापलट करणे सह शक्य झाले आहे.

कार्यक्रमाची व्याप्ती- ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात वर्षभर श्रमशक्ती ही प्राप्त होऊ शकते त्यामुळे या श्रमशक्तीचा वापर करून रोजगार हमी योजनेच्या अंतर्गत गावाच्या विकासासाठी विविध कार्यक्रमाची आखणी करणे हे या कार्यक्रमाची महत्त्वाची व्यक्ती आहे. श्रमशक्ती द्वारे ग्रामीण विकासासाठी निवडलेल्या गावाच्या परिसरातच विविध कामांची यादी तयार करून त्या पद्धतीने जर काम करून घेतले तर नक्कीच गावाचा विकास साध्य करता येईल.

प्रभावी कार्यक्रमाची अंमलबजावणी-

जर ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टिकोनातून विचार करता कोणत्याही कार्यक्रमाची अंमलबजावणी ही नियोजन युक्त झालेले असणे गरजेचे आहे. त्यामुळे श्रमशक्तीतून जर आपल्याला विकास साध्य करायचा असेल तर गावाच्या विकासांमध्ये ग्रामसभेच्या मार्फत कोणते कार्य करणे हे विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे हे ठरवणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यामुळे कोणत्याही गावाने काम निवडताना त्या कामातून काय विकास होणार आहे याची अगोदर कारण मी मासा करणे गरजेचे आहे. कारण कोणतेही काम करण्यासाठी श्रमशक्तीसाठी निधी हा शासन देणार असले तरी आपल्या भागातील विकास साध्य करण्यासाठी आपल्या ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचा पर्याप्त वापर करून घेणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे विकास सह शक्य होऊ शकतो.

सदर संशोधनाचा अभ्यास करताना अभ्यासकाने जवळ तालुक्यातील धानोशी ग्रामपंचायतचा अभ्यास केलेला आहे. जवळ तालुक्यापासून सात किलोमीटर अंतरावर भानुशी ग्रामपंचायत आहे. त्यामुळे या ग्रामपंचायतीचा लोकांचा मुख्य बाजारपेठ ही जवळ असल्याकारणाने त्यांना जवळ मधील विकास राहणीमान याबद्दल नेहमी ते जागरूक असतात त्यामुळे श्रमाचे महत्त्व त्यांना माहित आहे. जर श्रम केले तरच आपली जीवन सुखकर करू शकतो याचे ज्ञान त्यांना आहे.

धानोशी ग्रामपंचायत मधील अनेक विकास कामे ही रोजगार हमी योजना व गावातील श्रमशक्तीच्या आधारे झालेली दिसून आली, त्याकरिता गावातील सरपंच उपसरपंच व सदस्य यांचे योगाचे मार्गदर्शन व आत्मीयता असल्याकारणाने हे शक्य झालेले दिसून आले, त्या त्यांना शासकीय सेवक ग्रामसेवकाचे महत्त्वाचे योगदान लाभलेले आहे. कारण कोणत्याही कामांमध्ये शासकीय अधिकारी हा कार्यक्षम असणे अत्यंत गरजेचे असते. धानोशी ग्रामपंचायत मध्ये गावातील सर्व रस्ते पाड्यातील सर्व रस्ते मुख्य रस्ते याचे संपूर्ण काम हे गावातील श्रमशक्तीच्या आधारे करून घेण्यात आलेले आहे. त्यामुळे गावातील रस्त्यांची व्यवस्था ही खूप सुधारलेली दिसून येते. तसेच रोजगार हमी योजनेच्या अंतर्गत गावातील प्रत्येक व्यक्ती हा रोपवाटिका बनवण्यासाठी उत्साही आहे कारण त्यांच्या जागेवर रोपवाटिका निर्माण करू त्याला वर्षभर रोजगार मिळत असतो त्यामुळे वनविभाग अंतर्गत रोजगार हमी योजनेच्या सहकार्याने दारूची ग्रामपंचायत येथील अनेक गावकऱ्यांना या रोपवाटिकेचा लाभ मिळालेला आहे.

ज्या वेळेला धानोशी ग्रामपंचायतीच्या सरपंचाची प्रत्यक्ष भेट झाली गावातील विविध कामाचे निरीक्षण केल्यानंतर त्यांनी आमहाला मुलाखत दिली व त्या मुलाखतीमध्ये त्यांनी सांगितले की रोजगार हमी योजनेसारख्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे गावाचा विकास सह शक्य झालेला आहे. कारण या श्रमशक्तीला त्याचा मोबदला देण्याएवढे पैसे ग्रामपंचायतीकडे उपलब्ध नाहीत. गावकरी काम करण्यास तयार आहेत परंतु त्यांना त्यांचा श्रमाचा मोबदला कोण देईल यामुळे अनेक विकासाची कामं थांबलेली होती परंतु आता रोजगार हमी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे व गावातील श्रमशक्तीचा वापर करून गावाचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न आम्ही करत आहोत हा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये दिसून आला.

निष्कर्ष- वरील संशोधनातून असे लक्षात येते की ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचा जर योग्य पद्धतीने वापर करून घेतला तर गावाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो. या रोजगार हमी योजनेच्या कार्यक्रमांमुळे गावांमध्ये एकी निर्माण होऊ शकते गावातील होणारे शहरा भागात स्थलांतर थांबू शकते व त्यामुळे ज्या भागातून स्थलांतर होत आहे त्या भागात होणारे प्रश्न कमी झालेले आहे असे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ-

- 1) प्रा. राजदेकर प्रा. दास्ताने प्रा. कवी मंडन- भारतातील शेती व उद्योग यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
- 2) मोरे दि. ना. (2006) ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आणखीन एक उपाय.
- 3) संशोधक कुमारी तक्षशिला आनंदराव इंगोले पीएचडी पदवीसाठी सादर केलेला शोध निबंध.

मौर्यकालीन आर्थिक परिस्थिती

रघुनाथ विठ्ठल मोरे

प्रा. मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी

कला वाणिज्य आणि बी एम एस महाविद्यालय

खोडाळा-जोगलवाडी, ता.मोखाडा, जि.पालघर (401604)

गोषवारा

मौर्यपूर्व काळात बहुतेक लोक खेड्यात राहत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने त्यांचे अर्थव्यवहार शेतीशी निगडित होते. काही विशिष्ट व्यवसायाकरिता काही नगरे प्रसिद्ध होती. राजाचा महसूल वसूल करण्यापुरताच खेड्याशी संबंध येत असे. शेती मालकी हक्काने केली जात असे. मात्र वायव्य भारतात शेती गावाच्या मालकीची असून सहकारी पद्धतीने केली जात असल्याचा उल्लेख आढळतो. मोठ्या जमीनदाराची संख्या अल्प प्रमाणात होती. त्यांच्या जमिनी कुळांकडे खंडाने दिलेल्या असत. निसर्गावर अवलंबून शेती केली जात असल्याने महापूर, अवर्षण, इत्यादींना तोंड द्यावे लागत असे.

शेतीबरोबर पशुपालन केले जाई. गावाची गायराने असत इतर अनेक व्यवसाय व उद्योगधंदे गावागावातून चालत समाजाच्या एकूण सर्व गरजा भागविणारे व्यवसाय परंपरेने त्या त्या कुटुंबाकडे असत. व्यावसायिकांच्या संघटना असत. त्यामुळे व्यावसायिक संघर्ष टाळण्याकडेच जास्त कल असे. याविषयीची माहिती त्या काळी लिहिलेल्या जातक कथांतून आढळते. व्यापारांसाठी वाहतुकीसाठी बैलगाड्या, उट, हत्ती, घोडे, इत्यादींचा वापर केला जाई जलमार्गांचाही वापर वाहतुकीसाठी केला जाई नद्यातून दूरवर नौकानयन चालत असे कोसंबी, श्रावस्ती, उज्जैन, तक्षशिला, राजगीर, काशी, वैशाली, चम्पा, साकेत ही मोठी व्यापारी नगरे होती. व्यापारासाठी काही बंदरे प्रसिद्ध होती. भारताचा परदेशाशीही मोठा व्यापार होता पश्चिमेकडे इराण, मेसापोटेमियाचा प्रदेश, मध्य आशिया, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, इत्यादी देशांबरोबर भारताचा व्यापार चाले. त्यात प्रामुख्याने तलम कापड, जरी कापड, हस्तिदंत, सुगंधी पदार्थ, इत्यादींची निर्यात होत असे व्यापारासाठी नाणी, चांदीचे तुकडे याचा व्यापार होई याशिवाय या काळात वस्तुविनिमय पद्धतीही रूढ होती. मात्र नाण्यांच्या वजनाचे निश्चित प्रमाण आढळत नाही. राजवट बदलली की नवीन राजे जुन्या नाण्यावर पुन्हा आपल छाप मारीत नगरातून व्यापार्याचे संघ / श्रेणी असत. त्यांचा प्रमुख श्रेणी, महाश्रेणी, अनुश्रेणी अस व्यापा-याना मार्गदर्शन करणे, त्यांच्यातील तंटे मिटविण तसंच राजदरबारी व्यापार्याचे प्रतिनिधित्व करणे, इत्यादी काम श्रेणी करीत. त्यामुळे त्यांना राजकीय प्रतिष्ठा असे आर्थिकदृष्ट्या त्यांचे महत्त्व होते.

1. प्रस्तावना

मौर्यपूर्व काळात भारतात अनेक छोटी छोटी राज्य होती. मौर्याची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर देशाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर प्रथमच एकछत्री साम्राज्याची स्थापना होऊन राजकीय ऐक्य निर्माण झाले सुस्थिर राज्यकारभार सुरू झाला राजकीय स्थैर्य, शांतता यामुळे व्यापार, उद्योग- धंदे यांच्यात वाढ होत गेली. कलेला उत्तेजन मिळाल्याने अनेक बांधकामे होत गेल्याने या क्षेत्रातील विविध व्यवसाय वाढीस लागले त्यातून आर्थिक जीवनात भर पडत गेली. शेती, कालवे, सुधारित बी-बियाणे त्याच- बरोबर पशुपालन व्यवसाय वाढीस लागले. मौर्यकाळानंतर परक्यांची आक्रमणे एकामागून एक होत गेली त्याचे आर्थिक जीवनावर परिणाम दिसून आले व्यापारवाढ व दळणवळण वाढ होण्यासही मदत झाली गुप्तकाळात राजे पराक्रमी व कुशल प्रशासक असल्याने या काळात सर्वच क्षेत्रात प्रगती होत गेली. आर्थिक भरभराट होत गेल्याने हा कालखंड सुवर्णयुग म्हणून ओळखला गेला. मौर्यकाळापासून ते गुप्तोत्तर काळापर्यंतच्या कालखंडात प्रशासकानी

जी धोरणे राबविली त्यातून व्यापाराला उत्तेजन मिळत गेले. त्यानी जी नाणी पाडली त्यांवरून या काळातील आर्थिक जीवनाची कल्पना येते.

2. महत्वाचे शब्द

पाटलीपुत्र, तक्षशिला, कोसंबी, श्रावस्ती, उज्जैन, तक्षशिला, राजगीर, श्रेष्ठी, महाश्रेष्ठी, अनुश्रेष्ठी, जेठक, राष्ट्रभूमी, सीताभूमी

3. शोध निबंधाचे उद्दिष्टे

3.1 मौर्यकाळात आर्थिक परिस्थिती कशी होती, याचे वर्णन करता येईल.

3.2 मौर्यकाळात राज्याच्या उत्पन्नाची साधने स्पष्ट करता येतील.

3.3 शेती व्यवसायाच्या विकासासाठी मौर्य राज्य - कर्त्यानी कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या, ते सांगता येईल.

4. गृहीतके

4.1 मौर्यकालीन आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

4.2 मौर्य कालिन शेती पद्धतीचा अभ्यास करणे.

4.3 शेती व्यवसायाच्या विकासासाठी मौर्य राज्य कार्यकर्त्यानी कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या त्याचा अभ्यास करणे.

4.4 मौर्य काळात अन्य व्यवसायाचा विकास कसा झाला त्याचा अभ्यास करणे.

4.5 मौर्य काळात अर्थव्यवस्था नियंत्रित करण्यासाठी योजनेची बांधणी कशी केली जायची त्याचा अभ्यास करणे.

5. संशोधन पद्धती

संबंधित शोधनिबंधात वर्णनात्मक शोध पद्धतीचा वापर केलेला आहे, तसेच गुणात्मक, तुलनात्मक आणि मिश्र पद्धतीचा अवलंब केलेला दिसेल संशोधनात प्रतिकूल पुनरुत्थान क्षमता आणि पारदर्शकता ठेवण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला आहे. इतिहासाशी संबंधित एखादा शोधनिबंध लिहिताना आपल्याला भूतकाळात जाऊन त्या परिस्थितीचा आणि त्या काळातील साधनसामग्रीचा अभ्यास डोळ्यासमोर ठेवून संशोधन करावे लागते. तसाच एक प्रयत्न या शोध निबंधातून करण्यात आलेला आहे.

6. माहितीचे विश्लेषण

6.1 शेती

कौटिल्य आणि मॅगॅस्थिनिसने मौर्यकालीन शेती व पशुपालन ही अद्यापि महत्वाची आर्थिक क्रिया असल्याची नोंद केलेली आहे. तत्कालीन समाजात शेती व पशुपालन ही उपजीविकेची दोन मुख्य साधने होती. शेतीच्या उत्पन्नावरच समाजातील सर्व उद्योग आणि व्यवसाय अवलंबून असल्याने राज्यकर्ते शेतीला जास्त महत्त्व देत यामुळेच चंद्रगुप्त मौर्याने आपल्या सैन्यास आज्ञा केलेली होती की, त्यानी 'युद्धात शत्रूच्याही शेतीची नासाडी करू नये, शेती व्यवसाय विकसित व्हावा, या दृष्टिकोनातून मौर्य राजानी त्यावर लक्ष केंद्रित केले होते. शेतीखालची जमीन दोन प्रकारची होती. (१) राष्ट्रभूमी आणि (२) सीताभूमी. राष्ट्रभूमीवर शेतकऱ्यांची मालकी असे. शेतकरी दरवर्षी आपल्या उत्पन्नाचा १/६ भाग जमीन महसूल म्हणून सरकारात जमा करीत असे. सीताभूमी म्हणजे सरकारी जमीन. या जमिनीवर शेतकरी 'कूळ' म्हणून

शेतीची मशागत करी. या मोबदल्यात शेतकरी उत्पन्नाचा १/२ भाग सरकारला देई. याशिवाय ज्यांच्या ताब्यात मोठमोठ्या जमिनी असत, ते आपल्या जमिनी कुळांना कसण्यासाठी देत किंवा गुलामांकडून शेती करून घेत.

6.2 पाणीपुरवठा

राज्याकडून शेतीच्या विकासासाठी पाणीपुरवठा केला जाई यासाठी पाटबंधा-याची व्यवस्था केली जाई. विहिरी, तलाव, कालवे, इत्यादी बांधले जात. कालव्यातून पाणी घेणारे शेतकरी शासनाला 'भू-राजस्व' देत, मेगॅस्थिनिसने भूमी व कालव्याचे निरीक्षण करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा उल्लेख केला आहे. पाणीपुरवठ्याच्या दृष्टीने त्या वेळी गिरनार येथील प्रसिद्ध सुदर्शन तलाव चंद्रगुप्ताचा राष्ट्रीय पुष्पगुप्त वैश्य याच्या देखरेखीखाली बांधला गेला. मोठी धरणे आणि बंधारे बांधण्याचे काम सरकारकडून केले जाई मात्र छोट्या पाटबंधाऱ्याची कामे गावकऱ्यांच्या सहकार्याने होत असत.

6.3 सुधारित बी-बियाणे :

सुधारित बी-बियाणे शेतकऱ्यांना पुरविली जात. त्यातून चांगल्या दर्जाचे आणि भरपूर पीक काढण्यावर भर दिला जात असे.

6.4 पीक संरक्षण

टोळधाड, रानटी जनावरे यांच्यापासून पिकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून प्रयत्न केले जात.

6.5 प्रोत्साहन

नवीन जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिले जाई.

6.6 सवलत

अवर्षण किंवा दुष्काळ तसेच अतिवृष्टीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना जमीन महसूलात सूट दिली जाई किंवा सारा माफी दिली जाई.

6.7 पशुसंवर्धन केंद्रे

शेतीसाठी जातिवंत अथवा उत्तम दर्जाची जनावरे उपलब्ध व्हावीत म्हणून पशुसंवर्धन केंद्रे चालविली जात.

टोळधाड, पूर, आग या संकटांना तोंड देण्यासाठी शासनाकडून अनेक पावले उचलली जात. शासकीय धान्याच्या कोठारातून धान्य जमा करून टंचाईच्या वेळी धान्य पुरवठा केला जाई. शेतकऱ्यांची शेती, नांगर व बैलाच्या साह्याने कशी केली जाई, याचे वर्णन कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात आढळते. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी सुधारित हत्यारे सवलतीने पुरविली जात. मात्र त्या मोबदल्यात शासनाला विशिष्ट सेवा शेतकऱ्यांना द्यावी लागत असे. गहू, तांदूळ, ज्वारी, फळे, इत्यादी पिके घेतली जात. या सर्वांमुळे अन्नधान्याच्या दृष्टीने देश समृद्ध बनला.

6.8 उद्योगधंदे, व्यापार व व्यापारी मार्ग:

शेतीबरोबरच मौर्यकाळात निरनिराळे उद्योग व व्यवसाय वाढीस लागलेले होते. तेलगिरण्या, साखर, मद्य कापड, लोकर यांचे उत्पादन होत होते मेगॅस्थिनिससारख्या परकीयांनी भारतीयांच्या कलाकौशल्याची व कलाकुसरीची - कारागिरीची स्तुती केलेली आहे. कापडनिर्मिती हा सर्वांत मोठा महत्त्वाचा उद्योग होता बंग, वत्स, माळवा, बनारस, वगैरे ठिकाणचे कापड प्रसिद्ध होते. पंजाबमधील रेशीम, बाका (बंगाल) ची मलमल, बनारसची कलाकुसरीची वस्त्रे, जगप्रसिद्ध होती सूतकताई व विणकाम या उद्योग व्यवसायात मोठ्या संख्येने लोक गुंतलेले होते. त्यात तलम कापड, रेशमी कापड व

जरीचे नक्षीकाम भरतकाम केलेल्या कपड्याची मोठी ख्याती होती. 'वस्त्रावर सोन्याच्या, चांदीच्या तारेने भरतकाम केलेली वस्त्रे म्हणजे 'भारताची तत्कालीन जगाला मिळालेली देणगी होती', असे म्हटले जाते वस्त्रोद्योगाशिवाय विविध हस्तकला, उद्योग या काळात विकसित झाले होते. सोने, चांदी, तांबे, हिरे, इत्यादी खनिज संपत्ती मुबलक प्रमाणात मिळत होती. त्यामुळे खाणकाम व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर होता धातू शुद्ध करण्याचे कारखाने होते धातूचे अलंकार बनविणे व उद्योगास उपयोगी साधने बनविणे तसेच युद्धाची हत्यारे बनविणे, रथ तयार करणे, नौका बांधणे, इत्यादी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर होते. लाकडावरील व पाषाणावरील कोरीव काम व हस्तिदंतावरील कलाकुसरीचे कामे करणारा वेगळा वर्ग वाढीस लागलेला होता. समाजात त्यांना प्रतिष्ठा होती. सोने, चांदी, मोती याचा वापर करून उत्तम प्रकारचे अलंकार केले जात त्यामुळे सोनार कामाबरोबरच इतरही कारागीर या व्यवसायात होते. रत्नकाम करणारे, रत्नाचे मोल ठरविणारे रत्नपारखी, जवाहिरे यांचे व्यवसाय होते त्यात काही विशेष तज्ज्ञही असत.

व्यावसायिकांच्या श्रेणी या काळात काम करित होत्या. व्यावसायिकांना भांडवल पुरविणे, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, व्यापार, व्यवसाय या क्षेत्रातील अडचणी सोडविण्यात या श्रेणी अग्रेसर होत्या. उत्पादित मालाचा दर्जा, गुणवत्ता टिकवणे यावर त्यांचे काटेकोरपणे लक्ष असे.

6.9 व्यापार :

व्यापार वाढ व्हावी म्हणून मौर्य राजांनी उत्तेजन दिलेले होते. त्यातूनच अंतर्गत व परदेशी व्यापाराला चालना मिळाली अंतर्गत व्यापार नद्या व राजमार्गाने चाले ग्रीकांच्या स्वारीमुळे पश्चिमेकडील देशांबरोबर खुष्कीच्या मार्गाने तसेच समुद्रमार्गाने व्यापार वाढीस लागला होता. देशातील प्रमुख नगरात व्यापारी व व्यावसायिक यांचे संघ स्थापन झाले होते. मौर्यकालात अशा अठरा व्यावसायिक संघाचा उल्लेख येतो. या संघाना 'श्रेणी' असे म्हटले जाई व्यापाराचे नियंत्रण करणे हे त्यांचे मुख्य काम असे व्यापार्यांनी सचोटीने व्यापार करत, वजने मापे यात फसवणूक करू नये यासाठी हे व्यापारी संघ दक्ष असत. व्यापाराचे आर्थिक प्रश्न, अडचणी निवारण्याच्या कामी ते लक्ष घालत. श्रेणींना व्यापाराचे अथवा विशिष्ट अशा व्यवसायाचे नियम तयार करण्याचे तसेच त्या नियमाप्रमाणे व्यापार किंवा व्यवसाय याचे नियमन करण्याचे अधिकार होते. उत्पादित मालाच्या किमती ठरविणे, कामगारांचे वेतन ठरविणे, इत्यादी अधिकार या श्रेणींकडे होते. मात्र श्रेणीमधील तंटे उद्भवल्यास ते सोडविण्याचे काम 'जेठक' नावाच्या श्रेणी प्रमुखाकडे असे. हे संघ पतपेढ्याप्रमाणेही व्यवहार करित, सभासदांकडून ठेवी स्वीकारणे, त्यांना ठरावीक व्याजाने कर्ज उपलब्ध करून देणे, इत्यादी कामे केली जात.

6.10 सरकारी नियंत्रण

कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र'या ग्रंथावरून असे दिसून येते की, मौर्य साम्राज्यातील अर्थव्यवस्था नियमित करण्यासाठी सत्तावीस प्रशासकीय अधिकार्याची नेमणूक केलेली होती. या अधिकार्यांना 'अध्यक्ष' म्हटले जाई. राज्यातील शेती, व्यापार, उद्योगधंदे या अध्यक्षाच्या अधिकाराखाली होते. पाटलीपुत्र नगराचा कारभार बघण्यासाठी सहा समित्या नेमलेल्या होत्या. त्यातील चार समित्यांकडे व्यापार व उद्योगधंदे पाहण्याचे अधिकार होते. शेतात व कारखान्यात तयार होणारा माल सरकारने ठरवून दिलेल्या बाजारपेठेत विकवा लागे. मालाची प्रत, किंमत, साठा याची नोंद ठेवली जाई मालाच्या घाऊक व किरकोळ किमती सरकारकडून ठरविल्या जात. चोरटा व्यापार करण्यास कडक शिक्षा होती. बजने मापे यावर सरकारचे नियंत्रण होते. व्यापारात ग्राहकाची फसवणूक होऊ नये म्हणून काळजी घेतली जाई उत्पादन, आयात-निर्यात यांवर सरकारी कर असे. त्याच्या मोबदल्यात व्यापार्यांना संरक्षण मिळत असे गुलामाची खरेदी-विक्रीवर शासनाचे नियंत्रण असे व्यापारवाढीसाठी रस्तेबांधणी, सुरक्षित प्रवास, प्रवासातील सुविधा यावर शासकीय समित्यांचे लक्ष असे. परदेशाशी व्यापार करण्यासाठी खास परवाना घ्यावा लागे. या व्यापार नियंत्रणाबरोबरच नियमांचे काटेकोरपणे पालन करण्यावर भर दिला जात होता. याशिवाय शिल्पकारासारख्या कारागिरांना समाजात महत्त्व होते. त्यासंदर्भात इतिहासकार स्ट्रॅबोचे मत लक्षात

घेण्यासारखे आहे. त्याने म्हटले आहे की, भारतात शिल्पकाराचा हात तोडणे किंवा डोळा फोडणे हा मृत्युदंड पात्र गुन्हा समजला जाई.

व्यापार वाढीसाठी व्यापारी मार्ग वाढविणे महत्वाचे होते त्यादृष्टीने वेळोवेळी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते मौर्यकाळात व्यापारवाढीबरोबर व्यापारी मालाच्या वाहतुकीतही मोठी वाढ झाली मौर्यांच्या विशाल साम्राज्याच्या सीमेपर्यंत जाणारे प्रमुख राष्ट्रीय महामार्ग या काळात होते. पाटलीपुत्राशी संपर्क ठेवणारा व तक्षशिला, वायव्य सरहद्दीकडे जाणारा १६,००० किमी. लांबीपेक्षा अधिक लांब राष्ट्रीय महामार्ग वापरात होता. यामुळे दूरवरच्या प्रदेशाबरोबर दळणवळण वाढ व व्यापारवाढ झालेला दिसून येतो पाटलीपुत्र ते गंगानदीच्या मुखावरचे ताम्रलिप्ती बंदर यांना जोडणारा हा महामार्ग होता. या व्यापारी मार्गावरील तक्षशिला, उज्जैन, कोसंबी, पाटलीपुत्र, काशी ही नगरे म्हणजे मोठी व्यापारी केंद्रे होती. पाटलीपुत्रापासून जलमार्गाने सर्व दिशांनी दळणवळण शक्य होते. राजधानीपासून जाणारे रस्ते, व्यापार वाढिला अनुकूल ठरले मेगॅस्थिनिसनेही वायव्य भारत व पाटलीपुत्र यांना जोडणाऱ्या रस्त्याची माहिती लिहून ठेवलेली आहे व्यापारी वाहतुकीसाठी प्रामुख्याने घोड्याचा विशेष वापर केला जाई या काळातील विनिमयातील चांदी व तांब्याची काही नाणी सापडली आहेत त्यावर, मोर, चंद्रकोर अशा प्रतिमाचे ठसे आढळतात एकसूत्री नाणेपद्धतीमुळे मौर्यांच्या राज्यात विस्तृत प्रदेशात व्यापार विनिमय शक्य झाला नाण्यामध्ये निष्क, सुवर्ण, काषार्पण, कास, माषक, इत्यादींचा उल्लेख आढळतो नाण्याचा आकार, शुद्धता व वजन यावर सरकारची देखरेख असे. या नाण्याशिवाय व्यापारी क्षेत्रात वचनचिठ्ठ्या हुंडी, इत्यादी प्रचलित होते. नाण्यावर त्याचे वजन व शुद्ध धातूची नोंद असे या पद्धतीमुळे तसेच सरकारी नियंत्रणामुळे व्यापार वाढीस मोठी मदत झाली. परिणामी या काळात आर्थिक समृद्धी होत गेली.

चंद्रगुप्त मौर्याने मगध येथे मौर्य घराण्याची स्थापना केली, सम्राट अशोकाच्या काळात या साम्राज्याची ख्याती सर्वत्र पसरली. अत्यंत थोड्या कालावधीत या साम्राज्याने मोठे यश संपादन केले. मौर्य साम्राज्याची यशाची वाटचाल जितक्या वेगाने झाली, त्याहीपेक्षा जास्त वेगाने या साम्राज्याचा र्हास होत गेला. अशोकाच्या मृत्यूनंतर केवळ ५० वर्षांच्या कालावधीतच मौर्य साम्राज्याचे पतन होत गेले. त्याची जी अनेक कारणे आढळतात, त्यातील एक प्रमुख कारण म्हणजे दुबळी अर्थव्यवस्था हे होते. डॉ. कोसंबी म्हणतात, 'अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य अर्थव्यवस्था दुबळी झाली मौर्यांच्या पतनाचे हे एक फार मोठे कारण होय.' अशोकानंतर मौर्यांची शासनावरील पकड सैल झाली दूरवरच्या प्रांतावर नियंत्रण राहिले नाही नाण्यांचा दर्जा घसरला दुबळी अर्थव्यवस्था होण्याच्या या कारणाबरोबरच मौर्यांच्या पतनाचे आणखी वेगळी कारणे आढळतात. मौर्य राज्यातील काही प्रांतात नाणी फार मोठ्या प्रमाणावर आढळून आली. त्याची दोन कारणे सांगितली जातात. पहिले कारण म्हणजे या नाण्यांना प्रमाणित करण्यापूर्वीच ती बाजारात आली असावीत. दुसरे कारण म्हणजे धातूच्या तुलनेत चांदीची मागणी या काळात वाढल्याने नाण्यातील चांदीचे नियोजित प्रमाण कमी झाले असावे. म्हणून संतुलन राहिले नसावे.

7. निष्कर्ष

- 7.1 मौर्यकाळात लोकांचा शेती हा व्यवसाय होता.
- 7.2 व्यापारासाठी बैलगाड्या, उंट व जलमार्गाचा वापर करण्यात येई.
- 7.3 मौर्यकाळात व्यापार्यांना राजकीय महत्त्व नव्हते.
- 7.4 मौर्यांचा आर्थिक इतिहास जाणून घेण्यासाठी कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथाचा मोठा उपयोग होतो.
- 7.5 मौर्यकाळात शेतीवर कोणताही कर नव्हता.
- 7.6 कौटिल्याने 'राजाने कोणतीही सार्वजनिक कामे हाती घेऊ नयेत', असे मत मांडले.

- 7.7 मॅगेस्थिनिसने मौर्यकाळात शेती व पशुपालन ही महत्वाची आर्थिक क्रिया असल्याचे नोंदले आहे.
- 7.8 मौर्यकाळात राष्ट्रभूमीवर शेतकऱ्याची मालकी असे.
- 7.9 मौर्यकाळात शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून पाणीपुरवठा, बी-बियाणांचा पुरवठा, नवीन जमीन लागवडीस प्रोत्साहन, इत्यादी सोयी पुरवल्या जात.
- 7.10 मौर्यकाळात लोकसंख्या, साखर, कापड, इत्यादी उद्योग वाढीस लागले होते.
- 7.11 भरतकाम ही भारताची तत्कालीन जगाला मिळालेली देणगी होय.
- 7.12 व्यावसायिकांच्या श्रेणी, व्यावसायिकांना भांडवल पुरवणे, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यात अग्रेसर होत्या.

8.संदर्भ ग्रंथ :

- 1.मार्डीकर मदन, 'प्राचीन भारताचा इतिहास'.
2. चितळे वि. सि., 'नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास'
- 3.देगलूरकर आणि इतर, 'प्राचीन भारताचा इतिहास आणि संस्कृती'.
- 4.शर्मा जी. एन. आणि कुलकर्णी अ. रा., 'भारतीय संस्कृती दर्शन'.
5. प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख (प्रारंभ ते ख्रिस्तपूर्व ६००)
- 6.प्राचीन भारत : राजकीय स्थित्यंतरे
7. प्राचीन भारत : आर्थिक व सामाजिक वाटचाल

महाराष्ट्रातील सहकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि विकासातील भूमिका

श्री. सागर राजाराम सुर्वे

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. सुभाष अमर सावंत

मार्गदर्शक

गोषवारा :

सहकार हे मानवी जीवनाचे महत्वाचे अंग आहे. देशाला आणि महाराष्ट्राला सहकाराची 120 वर्षांची अखंड परंपरा लाभली आहे. भारतात सन 1904 ला सहकारी चळवळीला सुरुवात झाली त्यानंतर आजतागायत 120 वर्षात सहकारी चळवळीने देशाच्या विकासात भरीव योगदान दिलेले आहे. सहकारामध्ये दोन किंवा अनेक व्यक्तींनी एकत्र येणे गरजेचे असते. सहकाराच्या म्हणजेच सहकार्यांच्या माध्यमातून समाजात आर्थिक व सामाजिक बदल घडत असतात. सदर शोधलेखात महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि सहकाराची महाराष्ट्राच्या विकासातील भूमिका हे दोन टप्पे निर्धारित केलेले आहेत. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ राज्यातल्या अनेक भागात रुजली, वाढली आहे. सामान्य माणसाच्या विकासांमध्ये ही चळवळ प्रेरक व हितवर्धक ठरली आहे.

मुख्य शब्द : सहकार, सहकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, विकास, सहकाराचे योगदान

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर केंद्र शासनाने व राज्य शासनाने सहकारी चळवळीला पाठबळ दिले. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यात सहकारी चळवळ मोठ्या प्रमाणात फोफावली. महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय व समाजहितासाठी झटणार्या कार्यकर्त्यांनी स्वतः ला सहकारी चळवळीत गुंतवून घेतले व आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर सहकारी चळवळीला बळ प्राप्त करून दिले.

महाराष्ट्रात शासनाने सहकारी चळवळीला कायद्याची चौकट उभी करून दिली. महाराष्ट्रात लाड समितीच्या शिफारशीनुसार सन 1960 मध्ये सहकारी क्षेत्राला नवा आयाम देण्यासाठी कायदा संमत करण्यात आला. सदर कायदा "महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा 1960" म्हणून अस्तित्वात आला. तदंतर सन 1961 मध्ये महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांसाठी तपशीलवार नियम तयार करण्यात आले त्यास "महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम, 1961" म्हणून संबोधले जाते. साखर कारखाने निर्मितीत महाराष्ट्र देशात अक्वल राहिलेला आहे. स्वातंत्र्यानंतर प्रा. धनंजयराव गाडगीळ व पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली आशिया खंडातील पहिला सहकारी तत्वावरचा साखर कारखाना सन 1951 मध्ये लोणी प्रवरानगर येथे सुरु करण्यात आला आणि महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीच्या नव्या पर्वाला सुरुवात झाली.

संशोधनातील समस्या विधान :

सहकार क्षेत्रात आर्थिक घोटाळे, भ्रष्टाचार, ठराविक घराण्यांचे वर्चस्व आणि सहकारी वर्चस्ववाद यामुळे सहकारी चळवळीला मोठा फटका बसत आहे. अशा वारंवार घडणार्या बाबींमुळे सहकार क्षेत्रात अनेक समस्या आणि दोष निर्माण झाले आहेत. नियामक मंडळ आणि सामान्य सभासद यांच्यातील पारदर्शकतेचा अभाव हे सहकारी संस्थांमधील एक महत्वाचे आव्हान आहे. अनेकदा सहकारातील नेतृत्व आणि व्यवस्थापक मंडळ यांच्यामध्ये आर्थिक व्यवस्थापन कौशल्याचा अभाव असल्याचे दिसून येते. जागतिक आर्थिक विकासामध्ये भांडवलशाही आणि समाजवादी आर्थिक विकासापेक्षा सहकार हे प्रतिमान प्रभावी आणि कार्यक्षम आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

सदर संशोधनाचा मुख्य उद्देश हा महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि सहकारी संस्थांची विकासातील भूमिका यांचा अभ्यास करणे हा आहे. स्वातंत्र्यकाळातील सहकारी संस्थांची महत्त्वाची भूमिका आणि सहकार कायदांतर्गत महाराष्ट्रासह इतर देशांतील सहकार चळवळीचा झालेला विकास हे या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

1. सहकाराच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. महाराष्ट्राच्या विकासातील सहकाराच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे
3. महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाचे महत्त्व :

सहकारी संस्थांची वैशिष्ट्ये म्हणजे समान उद्दिष्टे, समान गरजा, सामूहिक प्रयत्न, ऐच्छिक सहभाग होय. सहकार ही भांडवलशाही आणि समाजवादी या दोन्ही अर्थव्यवस्थेत सुवर्णमध्य साधणारी सर्वसाधारण व्यवस्था आहे जी लोकशाही तत्वावर चालते. सहकारात नफा महत्त्वाचा नसून दुर्बल घटकांचे कल्याण महत्त्वाचे असते. सहकारी संस्था ह्या नफ्यासाठी निर्माण केल्या जात नसल्यामुळे सहकारी संस्थांचा नफा हा समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरला जातो.

पश्चिम महाराष्ट्रात सहकाराचे जाळे मोठ्या प्रमाणात पसरले आहे मात्र विदर्भ आणि मराठवाड्यात मात्र सहकारी संस्थांची संख्या नगण्य आहे. यामुळे या भागात सहकार का

रुजला नाही? हे अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे. राष्ट्राच्या जडणघडणीत सहकारी संस्था व बँकांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे. मात्र भारतासारख्या विकसनशील देशात सहकारी संस्थांची अवस्था आजही दयनीय असल्याचे पहावयास मिळते. शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची संख्यादेखील कमी असल्यामुळे शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ग्रामीण भागात सहकारी संस्थांमार्फत करण्यात येणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाची व्याप्ती :

सहकार चळवळ भारतातील खेड्यापाड्यात त्याचबरोबर सर्वच क्षेत्रास पसरली आहे. जगभरात सर्वात जास्त सहकाराचा विकास हा कृषी क्षेत्रात झाला आहे. शेतीसाठी पिक कर्ज, मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्जे देण्यासाठी सहकारी संस्था व सहकारी बँका स्थापन झाल्या. तेलगिरण्या, सुतगिरण्या, विणकर संस्था, दुग्ध प्रक्रिया संस्था, खतांचे कारखाने इत्यादी ठिकाणी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या असून या सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून कृषी व कृषीपूरक व्यवसायासाठी मोठा हातभार लागला आहे. शेतीमालाच्या वाहतुकीसाठी, पीक संरक्षणासाठी, शेतीला पाणी पुरवण्यासाठी सहकारी तत्वावर पाणी पुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांने उत्पादित केलेल्या कृषी मालाची खरेदी-विक्री करण्यासाठी सहकारी कृषी खरेदी-विक्री केंद्रे, शेतकऱ्यांच्या कृषी मालाची साठवण करण्यासाठी सहकारी गोदामे व इतर सेवा देणाऱ्या सहकारी संस्था मोठ्या प्रमाणात स्थापन झाल्या आहेत. सहकारी संस्थांचे लोन हे शहरी भागात देखील वाढले असून विविध ग्राहक सहकारी संस्था, नोकरदारांच्या सहकारी संस्था, गृहनिर्माण सहकारी संस्था, बांधकाम व्यावसायिक सहकारी संस्था इत्यादी अनेक प्रकारच्या सहकारी संस्था उदयास येत आहेत.

संशोधनाचा कालावधी :

सदर संशोधनात सहकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील सहकारी संस्थांची स्थिती तसेच सहकारात होत असलेले बदल यांचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे. सन 1904 ते 2023 पर्यंत महाराष्ट्रातील सहकाराची

भूमिका आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यांचा अभ्यास करताना, संशोधकाने महाराष्ट्रातील सहकाराने केलेल्या शाश्वत प्रगतीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा :

देशातील सहकारी संस्था सामान्यतः कार्यक्षम व्यवस्थापन अभावी ग्रस्त आहेत. मर्यादित आर्थिक संसाधनांमुळे सक्षम व व्यावसायिक कर्मचारी वर्ग सहकारी संस्था पेलू शकत नाहीत. म्हणून अशा सहकारी संस्थांना स्वतःच्या सदस्यांवर अवलंबून रहावे लागेल ज्यांच्याकडे कौशल्य आणि अनुभव आहे. सदर संशोधनाचा कालावधी हा सन 1904 ते सन 2023 पर्यंत असा असल्याने या कालावधी व्यतिरीक्त इतर माहिती या संशोधनातून मिळणार नाही. सदर संशोधनासाठी संकलित केलेली माहिती ही दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असल्याने व संशोधनाचा कालावधी हा मोठा असल्यामुळे विषद केलेली माहिती ही पुरेशी असेलच असे नाही. तसेच सदरचे संशोधन हे सहकार आणि सहकारी बँकींग व्यवस्था या विषयाशी संबंधित असल्यामुळे इतर बँका व वित्तीय संस्था इत्यादींना लागू होत नाही.

संशोधन कार्यप्रणाली :

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि सहकारी संस्थांची विकासातील भूमिका यांचा अभ्यास करताना संशोधकांनी विविध प्रकारच्या दुय्यम सामग्रीचा वापर करून संशोधन केले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने संशोधन लेख, सहकार क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे अहवाल, व इतर सहकारी प्रकाशने इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

संशोधन पध्दत :

दुय्यम सामग्रीच्या आधारे महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या भूमिकेचा आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करताना, संशोधकाने वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे.

परिणाम आणि चर्चा :

लोकसंख्येच्या बाबतीत भारत जगात प्रथम क्रमांकावर आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही अजूनही विकसनशील आहे मात्र देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सहकार माध्यम निश्चितच उपयुक्त आहे. सहकार क्षेत्रामुळे समाजातील दुर्बल घटकांचे होणारे शोषण थांबले आहे. देशातील कृषी क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी केवळ राष्ट्रीय आणि व्यावसायिक बँकांची गरज नाही तर सहकारी संस्थांचा देखील सहभाग खूप आवश्यक आहे. देशाच्या विकासासाठी, लघु उद्योग, ग्रामीण उद्योग आणि कृषी आधारित उद्योग ग्रामीण भागात स्थापन करणे आवश्यक आहे. उद्योग क्षेत्रात रोजगार निर्माण करण्यासाठी आणि देशातील सहकारी संस्थांद्वारे लाखो रोजगार पुरवठा करण्यासाठी आणि बेरोजगारांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी सहकारी क्षेत्र खूप महत्त्वाचे आहे.

सहकाराचा इतिहास :

सन 1900 सालात सर एडवर्ड लॉ यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेल्या समितीने सहकारी तत्वावर पतपेढ्या स्थापन कराव्यात अशी शिफारस केली होती. याच शिफारशीच्या आधारावर सन 1904 मध्ये “को ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटीज कट ” संमत करण्यात आला. या सहकारी कायद्यामुळे भारतात सहकारी चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली मात्र या कायद्याची उद्दिष्ट्ये मर्यादित होती. 1904 च्या सहकारी पतसंस्थांच्या कायदानंतर सरकारने सन 1912 मध्ये दुसरा सहकारी कायदा देशात लागू केला. या कायद्याला सरकारने अधिक व्यापक स्वरूप दिले होते कारण या कायदानुसार सहकारी तत्वावर बँका, गृहनिर्माण संस्था व खरेदी विक्री संघ स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली होती. या कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि प्रशासकीय कामकाजासाठी सहकारी विभाग स्थापन करण्यात आला. सन 1912 च्या सहकारी कायद्यातील उणिवा दूर करण्यासाठी सन 1925 मध्ये मुंबई प्रांतात नवीन सहकारी कायदा संमत

करण्यात आला. केंद्र सरकारच्या अंतर्गत येणारा सहकारी हा विषय प्रांतीय सरकारांना देण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर संबंधित प्रांतीय सरकारांनी स्वतःचे कायदे करण्यास सुरवात केली. तदंतर सन 1947 मध्ये बॉम्बे कृषी उत्पन्न बाजार नियमन कायदा, 1939 आणि बॉम्बे मनी लेन्डर्स अॅक्ट, 1946 हे निबंधकांच्या नियंत्रणाखाली आणले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सहकारी चळवळ :

देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटनेतील तरतुदीनुसार सहकार हा विषय संबंधित राज्य सरकारांवर सोपविण्यात आला. त्यानुसार राज्य सरकारने महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा 1960 मंजूर केला जो सध्या अस्तित्वात आहे. या कायद्यात सहकारी संस्था सदस्यांचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या समाजातील कर्तव्ये आणि विशेषाधिकारांची नोंदणी, सहकारी संस्थांची मालमत्ता आणि निधी नियमन, सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन, लेखापरिक्षण, सहकारी संस्थांची तपासणी, चौकशी, विवादांचे निराकरण इत्यादींचे संचलन केले जाते. सन 1970 मध्ये सहकार मंत्री श्री. यशवंतराव मोहिते यांनी सहकार विभागाच्या पुनर्रचनेसंदर्भात तसेच सहकारी चळवळीसंदर्भात एक श्वेतपत्रिका काढली. त्यानुसार राज्यस्तरीय लेखा समिती स्थापन केली गेली आणि त्यानंतर साखर संचालनालय, विपणन संचालनालय आणि कापड संचालनालय अस्तित्वात आले. सन 1975 मध्ये सहकारी कोर्टाची स्थापना झाली आणि तालुकास्तरावर सहकार विभागाची कार्यालये सुरु करण्यात आली. सन 1977 मध्ये डेअरी संस्था दुग्ध विकास विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात आल्या. मार्च 1990 मध्ये कृषी आणि सहकार विभाग विभागून मंत्रालयाच्या स्तरावरील सहकार आणि वस्त्रोद्योग हे दोन स्वतंत्र विभाग तयार करण्यात आले.

97 व्या घटनादुरुस्तीने सहकार कायद्यात सुधारणा :

भारतीय राज्यघटनेच्या 97 व्या दुरुस्तीनुसार, राज्यघटनेच्या कलम 19 (1) (C) मध्ये एक मूलभूत अधिकार म्हणून सहकारी संस्था स्थापन करण्यासाठी दुरुस्ती करण्यात आली. तसेच कलम 43 (बी) नुसार राज्य सरकारसाठी स्वायत्त कामकाज, लोकशाही नियंत्रण आणि सहकारी संस्थांचे व्यावसायिक व्यवस्थापन यांना चालना देण्यासाठी तरतूद करण्यात आली आहे. राज्यघटनेतील वरील सुधारणांच्या अनुषंगाने दिनांक 14.2.2013 रोजी महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, 1960 मध्ये सुधारणा करून अध्यादेश जारी करण्यात आला. हे विधेयक विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केल्यानंतर महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 मध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे.

सहकारामुळे झालेला विकास :

महाराष्ट्रातील सहकार क्षेत्राचे देशाला मोठे योगदान लाभले आहे. सावकाराच्या शोषणातून शेतकऱ्याची सुटका करण्याचे काम या क्षेत्राने केले आहे. सहकार हा समृद्धीसाठी चांगला पर्याय असून देशात आजही सहकार टिकून आहे. भारतातील सहकार चळवळीचे जगभरात कौतुक होत आहे. भारतातील सहकारी चळवळीला बळ आणि गती देण्याचे काम महाराष्ट्राने केले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुरु झालेल्या या चळवळीला पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि यशवंतराव चव्हाण यांच्यामुळे शाही आश्रय मिळाला. सावकाराच्या शोषक व्यवस्थेला पर्याय म्हणून सुरुवातीला कृषी कर्जपुरते ही चळवळ मर्यादित होती नंतर ती चळवळीच्या रूपात विस्तारली. हळूहळू कृषी प्रक्रिया, विपणन, ग्रामीण उद्योग, ग्राहक, गोदाम इत्यादी क्षेत्रांमध्ये झपाट्याने पसरली. त्याचबरोबर सहकारी बिगर कृषी प्राथमिक पतसंस्थाही वाढल्या. सहकारी संस्थांच्या जाळ्यामुळे महाराष्ट्रात सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडून आले आहे. महाराष्ट्र राज्यात 2.18 लाख सहकारी संस्था असून राज्यातील निम्मी लोकसंख्या सहकारी संस्थांची सभासद आहे. याशिवाय सहकाराचा अप्रत्यक्ष फायदाही मोठ्या प्रमाणावर आहे. 2.18 लाख संस्थांपैकी 10% कृषी कर्ज पुरविणाऱ्या संस्था आहेत तर 11% बिगर कृषी कर्ज पुरविणाऱ्या संस्था आहेत. उर्वरित 79% सहकारी संस्था विपणन, उत्पादन, सिंचन, पाणीपुरवठा, वाहतूक, सामाजिक इत्यादी विविध क्षेत्रात कार्यरत आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की, सहकार क्षेत्र सर्वव्यापी आहे. साहजिकच राज्यातील खेड्यापाड्यात सहकारी संस्था आहेत आणि त्या तेथील दैनंदिन जीवनाचा एक भाग बनल्या आहेत. महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ हे लोकांच्या पुढाकाराचे प्रतीक आहे. त्यांचे संघटन करून भांडवल उभे करून आर्थिक व सामाजिक कार्याची सांगड

घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे उत्पादन वाढून रोजगार निर्मिती होण्यास मदत झाली आहे. सहकारी चळवळीमुळे कृषी, दूध, मत्स्यपालन, कृषी प्रक्रिया, साठवणूक, विक्री, विपणन, पत, बँकिंग आणि गृहनिर्माण क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली आहे.

सहकाराच्या आर्थिक परिस्थितीचा इतिहास

महाराष्ट्रातील सर्व सहकारी संस्थांचे एकूण भाग भांडवल आणि खेळते भांडवल हे रु. 2.57 लाख कोटी इतके आहे. आजमितीस सहकारी संस्थांच्या सभासदांनी रु. 1.28 लाख कोटी ठेवी ठेवल्याने या सहकारी संस्थांवर महाराष्ट्रातील जनतेचा विश्वास असल्याचे दिसून येतो. ग्रामीण महाराष्ट्राची आर्थिक व्यवस्था ही कृषीप्रधान आहे. गेल्या 50 वर्षांत शेतीला कर्ज देणाऱ्या प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची संख्या 21 हजारांवर पोहोचली आहे. शिखर सहकारी बँक, 31 जिल्हा मध्यवर्ती बँका आणि राज्यातील कृषी पतसंस्था या त्रिस्तरीय प्रणालीद्वारे राज्यात दरवर्षी 70 ते 75% पतपुरवठा केला जातो. या कारणामुळे इतर कोणत्याही कर्ज देणाऱ्या संस्थांपेक्षा ग्रामीण भागातील लोकांना सहकारी संस्था आपलीशी वाटते. कृषी क्षेत्रात खाजगी व राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांच्या उदासीनतेच्या पार्श्वभूमीवर सहकारी पतसंस्थांनी मोठे यश प्राप्त केले आहे.

निसर्गाने साथ दिली आणि शेतीमालाला योग्य भाव मिळाला तरच या सहकारी संस्था कार्यक्षमतेने चालू शकतात. हे दोन घटक या सहकारी पतसंस्थांच्या प्रगतीतील मुख्य अडथळे आहेत. मात्र, या स्थितीतही या संस्था अनेकवेळा शेतकऱ्यांना कर्जमाफी देण्याची बांधिलकी जपतात. सावकारांच्या पाशातून शेतकऱ्यांना मुक्त करण्यासाठी सहकार चळवळ जन्माला आली मात्र आजही अनेक शेतकरी सावकारी पाशातून सुटलेले नाहीत. राज्यात सुमारे साडेचार हजार बेकायदा सावकारी प्रकरणाची दखल घेण्यात आली असून दीड हजारांवर गुन्हे दाखल झाल्याचे दिसून येत आहे. राज्यात आजच्या घडीला 175 साखर कारखाने आहेत त्यापैकी 141 साखर कारखाने हे सहकारी तत्वावर चालत असून त्यातील काही साखर कारखाने पूर्णपणे बंद आहेत. गळीत हंगामात दररोज साडेचार लाख टन उसाचे गाळप करण्याची क्षमता महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांच्यामध्ये आहे तर ऊस हंगामात राज्यातील कारखाने सुमारे 800 लाख टन ऊसावर प्रक्रिया करू शकतात.

निष्कर्ष :

सन 1904 मध्ये भारतातील पहिला सहकारी कायदा संमत झाला. या कायद्याने शेतकरी आणि कारागीर तसेच सहकारी संस्थांचे ग्रामीण आणि शहरी असे वर्गीकरण केले. संस्थांच्या मर्यादित कार्यक्षेत्रामुळे सहकारी लेखाजोखा सक्तीचा करण्यात आला. 1912 मध्ये दुसरा सहकारी कायदा झाला आणि पहिल्या सहकार कायद्यातील तरतुदी पुन्हा काढून टाकण्यात आल्या. आधुनिक काळानुसार सुधारणा करण्यासाठी प्रांतांना अधिकार देण्यात आले आणि सहकारी संस्थांना संरक्षण देण्यात आले. सन 1919 ते 1929 पर्यंत सहकार हा विषय प्रांतांच्या कक्षेत आला आणि 1925 मध्ये बॉम्बे प्रांताने आपल्या प्रांतासाठी स्वतंत्र सहकारी कायदा करण्यासाठी पुढाकार घेतला. सन 1930 ते 1939 दरम्यान रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली आणि शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी कृषी पतपुरवठा विभागाची स्थापना करण्यात आली. सन 1939 ते 1946 मध्ये दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान शेतमालाच्या किमती वाढल्या आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली. सन 1947 मध्ये प्रांतीय सहकारी बँकांची पुनर्रचना करून नानावटी समितीची स्थापना करण्यात आली आणि गाडगीळ समितीने शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी स्वतंत्र महामंडळ स्थापन करण्याची सूचना केली.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. बिराजदार माधव, (जून, 2012), "महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
2. मिश्रा वैद्यनाथ, (1997), "को - ऑपरेटिव्ह मुव्हमेंट इन इंडिया", ए. पी. एच. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन, नवी दिल्ली.

3. Chandanshiv Shrikrisna, (January, 2015) "A Study on Co-operative Banks in Maharashtra with Special Reference to Lending Practices", International Journal of Management and Economics, Chetan Publications, Aurangabad.
4. घाणेकर वि. वि., (ऑगस्ट, 2004), "सहकारी चळवळीचे 100 वर्षांचे अवलोकन व नवी आव्हाने", इन्स्टीट्यूट ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट अँड एज्युकेशन, पुणे.
5. प्रा. कुलकर्णी, (नोव्हेंबर, 2013), "सहकाराचा इतिहास, तत्त्वे आणि व्यवस्थापन", निराली प्रकाशन, पुणे.
6. Madan G. R., (२००७), "Co - Operative movement in India", Mittal Publication, New Delhi, Second revised edition.
7. भोसले के. एम. व काटे के. बी., (सप्टेंबर, 1999), "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
8. कायंदे पाटील गंगाधर वि., (जून, 2006), "सहकार आणि ग्रामीण विकास", चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक.